154. évfolyam (2020) | 3. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsatyai Dániel, Bartha Ákos, Csukovits Enikő, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H–1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
154. évfolyam (2020) 3. szám

Szerkesztőbizottság:
Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos, Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba, Orosz István, Pál Judit, Pál Lajos, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:
Robert John Weston Evans (UK), Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország), Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA), Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország), Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:
Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

MAGYARORSZÁG ÉS AMERIKA: TÖRTÉNELMI KAPCSOLATOK ÉS HATÁSOK

Frank Tibor: Bevezető 469

Lévai Csaba: Szempontok az amerikai (1776) és a magyar (1849) Függetlenségi Nyilatkozat összehasonlításához 475

Glant Tibor: Segélyezés és politika. A kétoldalú amerikai–magyar kapcsolatok kialakítása 1919-ben 495

Peterecz Zoltán: Royall Tyler és a magyar pénzügyi krízisek a két világháború között 519

Deák András Miklós – Somorjai Ádám OSB: Mindszenty bíboros első amerikai „házigazdája". Garret G. Ackerson, Jr. ideiglenes ügyvivő budapesti évei, 1957–1961 535

Deák Nóra: Burkolt bűntudat jelei. Richard Nixon szerepe a magyar menekültek befogadásában 565

TANULMÁNY

Mikó Gábor: Oszmánellenes hadjáratok lehetőségei a 16. század elején. Kísérlet Szrebernik, Szokol és Tessány várak visszahódítására 1513-ban 577

TÖRTÉNETÍRÓK

Erős Vilmos: Szabó István (1898–1968) a magyar történeti irodalomban 621

IN MEMORIAM

Anton Schindling (1947–2020) (*Forgó András – Soós István*) 645

TÖRTÉNETI IRODALOM

Márta Fata – András Forgó – Gabriele Haug-Moritz – Anton Schindling (szerk.): Das Trienter Konzil und seine Rezeption im Ungarn des 16. und 17. Jahrhundert (*Molnár Antal*) 647
Sorin Mitu: Az én Erdélyem. Történetek, mentalitások, identitások (*Sárándi Tamás*)..... 650
Deák Ágnes: Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867 (*Bárány Zsófia*)..... 654
Paál Vince: A politika és a publicisztika vonzásában. Gratz Gusztáv pályafutása (*Grósz András*) 657
Békés Csaba: Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991 (*Kiss J. László*) 660
Deák András Miklós – Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor: Menedékben. Amerikai diplomaták Mindszenty bíborosról, 1957–1970 (*Erdődy Gábor*)..... 663

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI 667

MAGYARORSZÁG ÉS AMERIKA: TÖRTÉNELMI KAPCSOLATOK ÉS HATÁSOK

BEVEZETŐ

Fiatalabb történészeink magyar–amerikai kapcsolattörténeti tanulmányaiból gyűjtöttünk össze itt egy csokorra valót. Csaknem 200 év kapcsolat-, hatás- és érintkezéstörténetét mutatja be ez az öt tanulmány, a két ország Függetlenségi Nyilatkozatától egészen Mindszenty bíboros 15 éves menedékéig a budapesti amerikai követségen. Ezek az írások eredeti forráskutatásokból szerveződtek, hozzájárulnak mind a magyar, mind az amerikai történelem közelebbi megismeréséhez és megértéséhez. A *Századok*nak ebben a blokkjában kronologikus rendben mutatjuk be őket, így könnyítve meg az egyetemes és a hazai történeti tájékozódást s a kettő kapcsolódását.

Lévai Csaba debreceni egyetemi docens összehasonlító tanulmányt készített az amerikai (1776) és a magyar (1849) Függetlenségi Nyilatkozat elemzéséről. E két dokumentum szerkezeti felépítésének, eszmetörténeti forrásainak és jogtörténeti vonatkozásainak hasonlóságát már többen tanulmányozták. Lévai Csaba a két nyilatkozat szövegének textuális jellegű elemzésére vállalkozott, illetve azt vizsgálja, hogy „az 'erőszak elemek' milyen szerepet játszottak az amerikai és a magyar Függetlenségi Nyilatkozat érvrendszerében és retorikai kompozíciójában." Ez a célkitűzés vezeti a két dokumentum szerzőségének vizsgálatához, melynek kapcsán Lévai egyetértően idézi Pauline Maier amerikai kutatót, aki szerint az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat „nem Jefferson, hanem a Kongresszus nyilatkozata volt, nem egyetlen ember s még csak nem is egy bizottság, hanem emberek egy nagyobb csoportjának munkája volt".[1] „Ezzel az eljárással szemben, a magyar országgyűlés 1849-ben fordított logikával dolgozott" – írja Lévai Csaba. „A Képviselőház 1849. április 14-én zárt ülésen fogadta el a függetlenség kimondására, a Habsburg–Lotharingiai-ház trónfosztására, a szomszédos népekkel való békés viszonyra, illetve az eljövendő kormányforma meghatározásának mikéntjére vonatkozó négy határozati javaslatot, amelyek majd a magyar Függetlenségi Nyilatkozat utolsó nagy szerkezeti egységét alkotják." Ezen elvek megszövegezésére a Képviselőház Kossuth Lajost, Szacsvay Imrét és Gorove Istvánt, a Felsőház pedig Horváth Mihályt és Hunkár Antalt jelölte ki. Amint azt Lévai Csaba megállapítja, a végleges magyar változat inkább tekinthető Kossuth Lajos művének, mint az amerikai Nyilatkozat tényleges szövege Jeffersonénak.[2]

---

[1] *Pauline Maier:* American Scripture. Making the Declaration of Independence. Vintage, New York, NY 1998. 150.

[2] A magyar nemzet Függetlenségi Nyilatkozata. Kossuth Lajos Összes Munkái XIV. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. Második rész. 1849. január 1. – április 14. Szerk. Barta István. Bp. 1953. 894–912.

A két nemzet Függetlenségi Nyilatkozatát összehasonlítva Lévai Csaba azt a következtetést vonja le, hogy manapság a magyar „Függetlenségi Nyilatkozat fontos helyet foglal el ugyan a hazai közösségi emlékezetben, de nem úgy, mint egy dicsőséges jövő kezdetét jelző önálló fejlődés kiindulópontja – ahogyan ez az amerikai Nyilatkozat esetében megfigyelhető –, hanem mint a tragikus, de heroikus nemzeti múlt mementója".

A tanulmányfüzér az első világháború után a függetlenségét visszanyerő Magyarország és az Egyesült Államok kapcsolatának beható rajzával folytatódik. Glant Tibor, a Debreceni Egyetem docense az amerikai segélyprogram és az Egyesült Államok politikájának elválasztását revideálja 1919-ben. Először hasznos historiográfiai áttekintést nyújt a korszak történeti irodalmáról, majd Woodrow Wilson elnök 1919. évi politikájával és diplomáciájával foglalkozik. Együttesen vizsgálja Wilson segélyezési programját és diplomáciáját Magyarország vonatkozásában, előbbit egészében az ARA (Amerikai Segélyelosztó Szervezet) és Herbert Hoover alá rendelve. A jóvátétel közvetlenül kapcsolódott a háborús felelősség kérdéséhez, a párizsi békekonferencia emellett részletesen és elfogultan foglalkozott az új határok kialakításának kérdéseivel. Amint azt Glant Tibor megállapítja: „A trianoni határok kialakítása […] a négy nagyhatalom képviselőinek zárt ajtók mögött lefolytatott alkuinak eredménye volt." Magyarország sorsának alakulását három problémakör befolyásolta: 1. a bolsevizmus térhódítása, 2. az osztrák-német Anschluss potenciális veszélye és 3. az adriai kérdés. Az amerikaiak is e három kérdést tekintették elsődlegesen megoldandó feladatuknak.

A Tanácsköztársaság bukása után az amerikaiak (az ARA és az Amerikai Vöröskereszt) bejutottak Budapestre is és számos jótékonysági akciót indítottak. Kiemelkedett ezek közül a gyermekétkeztetés, melyet az ARAECF (*American Relief Administration European Children's Fund*) bonyolított le 1920 és 1923 között. Mint minden vesztes állammal, az Egyesült Államok szenátusi ratifikáció híján különbéke aláírására kényszerült Magyarországgal, 1921. augusztus 29-én.

Peterecz Zoltán, az egri Eszterházy Károly Egyetem docense Royall Tyler személyével és a két világháború közötti magyarországi pénzügyi válságokkal foglalkozik. Tyler fiatalon elhagyta az Egyesült Államokat és élete nagy részét külföldön töltötte. Így jól ismert számos európai országot s jelentős európai műveltségre tett szert, illetve beszélte a vezető európai nyelveket. A világháború után részt vett a párizsi békekonferencia és a Jóvátételi Bizottság munkájában, majd 1924-től 1929-ig, illetve 1931 és 1938 között a Népszövetség magyarországi vezető képviselője lett.[3]

[3] https://bit.ly/2JobBGp, letöltés 2019. máj. 30.

Mint Peterecz Zoltán megállapítja, Tyler magyarországi működésének jelentősége több szinten is megfigyelhető. A diplomata tevékenysége egyrészt kapocsként szolgált Magyarország és a Népszövetség között, melyben a nemzetközi szervezet gyakorlatilag a potenciálisan hitelező országokat képviselte, a politika terén pedig a hidat jelentette Magyarország nemzetközi legitimációjához. Ugyanakkor Tyler amerikai volt, s a magyarok körében a britek mellett az amerikaiak rendelkeztek a legnagyobb tekintéllyel. Az Egyesült Államok volt az a nagyhatalom, amelyik nem írta alá a trianoni békeszerződést, és ez sok magyar szemében – tévesen – azt a reményt kínálta, amely egy esetleges revízió igézetével tartotta fogva a magyar közvéleményt.

A Népszövetség is elégedett volt saját megbízottja teljesítményével. Tyler munkájával kapcsolatosan a nemzetközi szervezet hangsúlyozta a „figyelemre méltó képességet, az éberséget és gondos döntéseket, amelyeket feladata során hozott [...], mely feladatot töretlen elszántsággal és odaadással végzett, így annak kivételes eredménye lett".

Deák András Miklós és Somorjai Ádám OSB, Mindszenty bíboros életének kutatói Garret G. Ackerson ideiglenes amerikai ügyvivőről készítettek biográfiai rajzot, aki Mindszenty első amerikai „házigazdája" volt Budapesten, 1957–1961 között. A hivatásos diplomata Ackerson korábban már állomásozott a magyar fővárosban, 1935–1940 között, John F. Montgomery követségén. Amint a szerzők megállapítják, „Ackerson rendkívül emberséges vezető, előretekintő és széles látókörű diplomata és tapintatos személyiség volt. Átfogó képpel rendelkezett a követség működéséről, de gondosan ügyelt a részletekre is." Tudott figyelni az amerikai külügyminisztérium gondolkodására, „a bíboros egészségére, a lelkiállapotára és a gyóntatására, az egyes kérdések amerikai belpolitikai vetületeire, továbbá a két ország sajtójára. Kiváló elemzőként logikusan gondolkodott, jól látta az összefüggéseket, kezelte a válsághelyzeteket, és megfontoltan választotta ki az elérni kívánt célokhoz szükséges diplomáciai eszközöket. Azonban fegyelmet is tudott tartani, és ha azt szükségesnek ítélte, az állománynak biztonsági eligazítást is tartott. Átérezte a bíboros nehéz és kényes helyzetét, bár politikai nézeteivel nem értett egyet." A diplomata jól tudta, hogy kiemelkedő tulajdonságaival együtt nem ő szabja meg „a kiváló vendégünkkel kapcsolatos politikát": „a Department [az amerikai külügyminisztérium] az, amely a szabályokat meghozza, én csak olykor megpróbálom azok enyhítését elérni, amikor úgy vélem, hogy a tárca egy kicsit túl kemény". Az amerikai külügyminisztérium teljes elszigeteltségben tartotta a magyar főpapot, aki nem tett mást, mint „éjjel-nappal írt", s még a Vatikánnal sem állt kapcsolatban. „Ez a politika nemcsak embertelen és szívtelen, hanem alapvetően hibás is" – sürgette feletteseit Ackerson. Ugyanakkor igyekezett visszafogni

a bíboros negatív közléseit, soviniszta gondolatait, megválogatta a misékre vagy látogatóba igyekvő vendégeket. Az amerikai diplomata jól látta, hogy a „makacs öregember" „szívóssága olyan, mint egy paraszté, az elszántsága pedig, mint egy egyházi személyé". A szerzők által tanulmányozott, Mindszentyre vonatkozó amerikai iratok alapján kitűnik, hogy Ackerson véleménye szerint „a bíboros igen eltökélt személy, és elegendő tapasztalattal rendelkezik a politikai életben szokásos könyöklésről. Így tudatában van a kitartás és a konokság hosszú távú értékeinek. [Ackerson] nem szívesen mond nemet ilyen sok kérésére, de azt is jól tudja, ahányszor csak enged neki, további kérések áradatával fog szembesülni".[4] Igen érdekesek és fontosak Ackersonnak a hercegprímás lelkiállapotára, magányára, frusztráltságára és bizonytalanságára utaló megjegyzései. Fontos forrás keletkezéstörténetéhez szól hozzá Deák András Miklós és Somorjai Ádám OSB tanulmányának az az alfejezete, amely Mindszenty bíboros emlékirataival, illetve azok angolra fordításával foglalkozik. Izgalmas rész tárgyalja a főpap vatikáni kapcsolatainak 1957 utáni alakulását. A tanulmányhoz három Mindszenty-dokumentumot tartalmazó melléklet kapcsolódik a *Cardinal Files* iratanyagából.

Deák Nóra, az ELTE Angol-Amerikai Intézetének könyvtárvezetője *Burkolt bűntudat jelei* című dolgozata kapcsolódik kronológiailag utolsóként a magyar–amerikai blokkhoz *Richard Nixon szerepe a magyar menekültek befogadásában* alcímmel. Jól illeszkedik ez a dolgozat a Mindszenty-tanulmányhoz, hiszen Nixon az Egyesült Államok alelnökeként 1956. december 18–24. között látogatott Ausztriába, majd 1963. július 16–19. között Budapestre. Az ausztriai látogatás részletes leírását Glant Tibor 2008-as könyvének[5] köszönhetjük, Deák Nóra itt közölt tanulmánya ehhez csatlakozik érdemben. A szerző megemlíti Nixon 1956. december végi látogatását *Camp Kilmer* menekülttáborában is.[6] Ennek is hatása volt 1956 végén elkészített javaslatára a bevándorlási törvény módosítását illetően, amely szerepet játszott a 44 000 magyar menekült amerikai befogadásában 1956–1960 között. Tanulmányának legérdekesebb és leghasznosabb forrása a *Camp Kilmer*-i menekülttáborban tartózkodó magyarok Deák Nóra által New Jerseyben feltárt és e helyütt jól kiaknázott cédulakatalógusa, melyet az American Hungarian Foundation könyvtára (New Brunswick, New Jersey) őriz.

---

[4] Classified and unclassified files relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972, maintained by the Mission in Budapest. (Bp Cardinal Files)

[5] *Glant Tibor:* Emlékezzünk Magyarországra, 1956. Tanulmányok a magyar forradalom és szabadságharc amerikai emlékezetéről. Bp. 2008. 217–260.

[6] AHF Archives. Joyce Kilmer Reception Center. Manual of Policies and Procedures. Refugee Status Report; Refugee Status Summary.

Európai körutazása során Nixon és családja Budapesten 1963. július 16–19. között két és fél napot töltött el kísérőivel. Az egykorú magyar újságcikkek tanúsága szerint Nixon jól érezte magát Budapesten, magyarországi tapasztalatairól „pozitívan nyilatkozott". A látogatás jelentőségét magyar részről Deák Nóra úgy foglalja össze, hogy „az 56-os forradalom és szabadságharc idején hivatalban lévő, másodszor megválasztott amerikai alelnök és későbbi elnök a szovjet blokk országai közül egyedül Magyarországot kívánta felkeresni – igaz, nem-hivatalos minőségben. A sajtója mind itthon, mind angol nyelvterületen kedvező volt, a kádári konszolidációnak, a Kádár-rezsim nemzetközi elfogadásának és az enyhülés politikájának minden bizonnyal jól jött és jót tett ez a látogatás".

A magyar–amerikai kapcsolatok feldolgozása évszázados historiográfiai múltra tekint vissza, de egységes, monografikus történeti áttekintés e kapcsolatrendszerről eddig nem született. Ám növekszik az emigrációval foglalkozó – főként magyar –, illetve a hatástörténettel foglalkozó – főként amerikai – résztanulmányok száma, továbbá több kutató vizsgálta a magyar–amerikai diplomácia-, gazdaság- és politikatörténet területét, s így együttvéve mind teljesebb kép rajzolódik ki az egykori és a mai Magyarország, illetve az Egyesült Államok kapcsolatairól. Az itt közölt munkák jól illeszkednek ehhez a mozaikhoz, gyakran új kérdésekkel, korszerű témaállítással, eddig fel nem használt forrásokkal, szokatlan következtetésekkel és egyre jobb angoltudással járulva hozzá egy mind fontosabb történeti képhez. Olvasóink kíváncsi figyelmét kérjük ehhez az igazán érdekes tematikus blokkunkhoz.

Frank Tibor

INTRODUCTION

by Tibor Frank

SUMMARY

The first five articles serve as an introduction to aspects of Hungarian–American connections throughout modern history. Csaba Lévai discusses the Declaration of Independence issued by the United States in 1776 and the equivalent Hungarian document to follow in 1849. Tibor Glant provides the connection of U.S. diplomacy and relief in the critical year of 1919, a watershed between World War I and the rebirth of independent Hungary. Zoltán Peterecz introduces the influential American civil servant Royall Tyler who acted as a financial adviser to the Hungarian Government in much of the 1920s and 1930s. András Miklós Deák and Ádám Somorjai OSB remember U.S. diplomat Garret Ackerson who served as the host of József Cardinal Mindszenty in the first years of the his refuge

at the U.S. Embassy in Budapest (1957–1961). Finally, Nóra Deák presents U.S. Vice President Richard Nixon who helped some 40–45 000 Hungarians to be accepted by the U.S. after 1956 and discusses Nixon's visit to Austria and Hungary after the Hungarian revolution.

Lévai Csaba

SZEMPONTOK AZ AMERIKAI (1776) ÉS A MAGYAR (1849) FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT ÖSSZEHASONLÍTÁSÁHOZ

Nem én vagyok az első, akinek feltűnt az 1776. július 4-én elfogadott amerikai, illetve a valamivel több mint hetven évvel később, 1849. április 19-én ratifikált magyar Függetlenségi Nyilatkozat hasonlósága. Azok a történészek azonban, akik a két Nyilatkozat összehasonlítására vállalkoztak, leginkább a két dokumentum szerkezeti felépítését, eszmetörténeti forrásait és formális jogtörténeti vonatkozásait vetették össze. Ugyanakkor, kevésbé vállalkoztak a két Nyilatkozat szövegének textuális jellegű elemzésére, illetve annak vizsgálatára sem tértek ki, hogy az „erőszak elemek" milyen szerepet játszottak az amerikai és a magyar Függetlenségi Nyilatkozat érvrendszerében és retorikai kompozíciójában.[1] Tanulmányomnak nem célja a két dokumentum minden részletre kiterjedő összehasonlítása, a hangsúlyt az utóbb említett szempont vizsgálatára helyezem, s ezen túlmenően csak néhány – ehhez kapcsolódó – aspektust vonok be az elemzésembe.

Ilyen az amerikai és a magyar Nyilatkozat szerzőségének kérdése, valamint az is, hogy elemzésemben a két szöveg melyik változatát használom. Ezek megválaszolása a két dokumentum keletkezési körülményeinek vizsgálatára vonatkozó rövid kitérőt indokol.

A két Nyilatkozat keletkezési körülményei

Richard Henry Lee (1732–1794) virginiai képviselő, állama törvényhozó gyűlésének utasítását követve 1776. június 7-én terjesztette be a Második Kontinentális Kongresszusban a függetlenség kinyilatkoztatására vonatkozó határozati

[1] A teljesség igénye nélkül az alábbi munkák foglalkoztak a két nyilakozat összehasoníltásával: *Révész Imre:* Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. Szerk. I. Tóth Zoltán. Bp. 1952. 439–440.; *Képes György:* Amerikai hatások Kossuth, valamint az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc alkotmányjogi gondolkodásában. In: 150 év: a magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténészek 1848-ról. Szerk. Vörös Imre. Bp. 2000. 258.; *Uő:* Függetlenségi nyilatkozatok a 14. századi Skóciától a 19. századi Magyarországig. Jogtörténeti Szemle 8. (2006) 2. sz. 37–49.; *Szabad György*: Kossuth on the Political System of the United States of America. In: Études Historiques Hongroises 1975 publiées à l'occasion du XIVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Bp. 1975. 501–529.; *Uő:* Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről. Századok 109. (1975) 551–573.; *Urbán Aladár:* A Lesson for the Old Continent. The Image of America in the Hungarian Revolution of 1848/49. The New Hungarian Quarterly 17. (1976) 63. sz. 93.; *Armitage, D.:* The Declaration of Independence: A Global History. Cambridge, MA 2007. 124.

javaslatát. Ezt követően, a Kongresszus június 11-én egy öttagú bizottságot nevezett ki a Nyilatkozat megfogalmazására. Ennek tagjává Thomas Jeffersont (1743–1826), John Adamset (1735–1826), Benjamin Franklint (1706–1790), Roger Shermant (1721–1793) és Robert R. Livingstont (1746–1813) választották meg. A bizottság tagjai Jeffersont bízták meg a Nyilatkozat nyersfogalmazványának elkészítésével, amelyet átnéztek és némileg módosítottak. Az így létrejött szövegváltozatról Pauline Maier úgy vélekedett, hogy „a Függetlenségi Nyilatkozatnak az a fogalmazványa, amelyet a Kongresszusnak benyújtottak olyan mértékben Thomas Jefferson műve volt, hogy méltán nevezhető »Jefferson fogalmazványának«."[2]

A Második Kontinentális Kongresszus július 2-án elfogadta Richard Henry Lee majd egy hónappal korábban beterjesztett határozati javaslatát, s jogi értelemben ez jelentette az Egyesült Államok függetlenségének elfogadását a Kongresszus részéről. Az öttagú bizottság 1776. június 28-án nyújtotta be munkája eredményét a Kongresszusnak, amely július 3-án és 4-én vitatta azt meg. A küldöttek a teljes szöveg mintegy harmadát érintő jelentős változtatásokat hajtottak végre. Az így létrejött változatról Pauline Maier már úgy vélekedett, hogy „amikor Jefferson prózája vonatkozásában a Kongresszus érvényesülni engedte kollektív szerkesztői tehetségét, más emberek [tudniillik a Kongresszus tagjai] sokkal alapvetőbben és építőbb jelleggel járultak hozzá a Függetlenségi Nyilatkozathoz".[3] A Kongresszus tagjai ugyanis képesek voltak „beazonosítani és eltávolítani Jefferson furcsa állításait és szükségtelen szavait […]. Értelmük, jó politikai és biztos nyelvérzékük segítségével a küldöttek képesek voltak arra, hogy a Nyilatkozatot egyszerre pontosabbá és választóik meggyőződésével jobban összhangban levővé tegyék, s hogy erejét és szónoki hatását növeljék". Vagyis a dokumentum „nem Jefferson, hanem a Kongresszus nyilatkozata volt, nem egyetlen ember s még csak nem is egy bizottság, hanem emberek egy nagyobb csoportjának munkája volt".[4] Az így megváltoztatott szöveget fogadta el július 4-én a Második Kontinentális Kongresszus. Mindez azt jelenti, hogy Thomas Jefferson csak ebben a korlátozott értelemben nevezhető az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat végleges változata szerzőjének. Elemzésemben azt a szövegváltozatot használom, amelyik Jefferson eredeti nyersfogalmazványának szövegét, illetve az ötös bizottság módosításait és a Második Kontinentális Kongresszus húzásait, kiegészítéseit egyaránt tartalmazza. Ez a változat azonban jóval nagyobb mértékben viseli magán Jefferson keze nyomát, s

[2] *Pauline Maier:* American Scripture. Making the Declaration of Independence. New York, NY 1998. 41–46., 97–143. Az idézet helye: 105.
[3] *Maier, P.:* American Scripture i. m. 105.
[4] Uo. 150.

ezért – Pauline Maier értékelésével összhangban és csakis ebben az értelemben – tekintem Jeffersont az amerikai Nyilatkozat szerzőjének.[5]

Ezzel az eljárással szemben a magyar országgyűlés fordított logikával dolgozott. A képviselőház 1849. április 14-én zárt ülésen fogadta el a függetlenség kimondására, a Habsburg–Lotharingiai-ház trónfosztására, a szomszédos népekkel való békés viszonyra, illetve az eljövendő kormányforma meghatározásának mikéntjére vonatkozó négy határozati javaslatot, amelyek majd a magyar Függetlenségi Nyilatkozat utolsó nagy szerkezeti egységét alkotják. Ezt követően döntött arról, hogy „minthogy itt elvek vannak megállapítva, azokat szükséges formulázni", mely feladat elvégzésére „közhelyeslés" mellett Kossuth Lajost (1802–1894), Szacsvay Imrét (1818–1849) és Gorove Istvánt (1819–1881) választotta meg. A felsőház szintén április 14-én fogadta el a négy határozati javaslatot, a megszövegező bizottság tagjává pedig Horváth Mihályt (1809–1878) és Hunkár Antalt (1783–1862) jelölte ki.[6]

Szabad György, Urbán Aladár, Závodszky Géza és Frank Tibor kutatásai alaposan feltárták, hogy Kossuth Lajos már az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc előtt megtanult és olvasott angolul, s hogy az Egyesült Államok történelméről, gazdasági és társadalmi viszonyairól, illetve politikai berendezkedéséről is beható ismeretekkel rendelkezett.[7] Az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat szövegét is jól ismerte, hiszen azt nem csupán angol tudása révén, hanem Bölöni Farkas Sándor (1795–1842) 1834-ben megjelent könyvéből már magyar fordításban is olvashatta.[8] Filológiai eszközökkel nem igazolt ugyan, de a fentebb mondottak tükrében nagyon is elképzelhető, hogy a magyar országgyűlés a Második Kontinentális Kongresszus mintája alapján nevezett ki egy szintén öttagú bizottságot a magyar dokumentum megfogalmazására.

Az elkészült Függetlenségi Nyilatkozatot április 19-én fogadta el a magyar országgyűlés. A végleges változat nagyobb mértékben tekinthető Kossuth Lajos művének, mint az amerikai Nyilatkozat végleges verziója Jeffersonénak.

---

[5] Uo. 41–46., 97–143. Az idézet helye: 105.

[6] Kossuth Lajos Összes Munkái XIV. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. Második rész. 1849 január 1. – április 14. Szerk. Barta István. Bp. 1953. (a továbbiakban: KLÖM XIV.) 886–887.

[7] *Szabad Gy.:* Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről i. m.; *Urbán, A.:* A Lesson for the Old Continent i. m.; *Urbán Aladár*: Reformtörekvések és történelmi tanulságok: az alkotmányos fejlődés korabeli eredményei és a politikai publicisztika kezdetei Magyarországon, 1841–1842. Századok 114. (1980) 26–51.; *Závodszky Géza:* Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország. A kezdetektől 1848-ig. Bp. 1992. 224–229., 238–242., 247–248.; *Frank Tibor:* Az emigráns Kossuth és a politikai marketing születése. In: Kossuth Lajos a „magyarok Mózese". Szerk. Hermann Róbert. Bp. 2006. 177–212.; *Frank Tibor:* Kossuth és Shakespeare. Nyelv és politika. In: *Uő:* Britannia vonzásában. Bp. 2018. 17–37.

[8] *Bölöni Farkas Sándor:* Napnyugati utazás – Napló. Bp. 1984. 351–356.

A dokumentum első fogalmazványának legnagyobb része Kossuth kézírásában maradt ránk. A befejező részt jegyezte le Szacsvay Imre, a képviselőház jegyzője, s a szövegben egy harmadik kéztől származó kisebb törlések, pótlások és javítások is találhatók. Amint azonban Révész Imre megjegyezte, a Szacsvay által leírt rész, illetve a harmadik kéztől származó módosítások is „Kossuth sajátos és jellegzetes szellemi termékei", melyek „szintén az ő akaratából, diktálásával vagy legalábbis hozzájárulásával jöttek létre részben bizonyára magában a bizottságban, részben, lehet, még annak összeülte előtt, amikor ő ezt az első szövegtervezetet összeállította". Ezért „ezt a nagy államiratot nemcsak tartalma szerint, hanem irodalmi formájában is föltétlenül *kossuthi műnek kell tekintenünk*".[9] Tanulmányomban a Függetlenségi Nyilatkozatnak azt a változatát használom, amelyik a *Kossuth Lajos Összes Munkái* megfelelő kötetében található.[10]

A két Nyilatkozat szerkezeti felépítése

Annak megvilágítása érdekében, hogy a két Nyilatkozat érvrendszerében és retorikai kompozíciójában milyen szerepet játszanak az „erőszak elemek", a két Nyilatkozat szerkezeti felépítésére is érdemes röviden kitérni. A két dokumentumot hagyományosan három szerkezeti egységre osztották.

1. Az első rész egy olyan elméleti bevezetés, amely a társadalmi szerződésre hivatkozó természetjogi érvelésen alapul.

2. A második azoknak a bűnöknek és visszaéléseknek a felsorolása, amelyeket a uralkodók és dinasztiák a két terület lakosai ellen elkövettek.

3. A harmadik részben kerül sor a két terület függetlenségének formális deklarálására.

Úgy gondolom azonban, hogy a beosztási egységek száma nagymértékben attól függ, hogy szakaszolási törekvésünkben milyen elemzési szempontot vagy szempontokat érvényesítünk. Amennyiben értelmi-tartalmi aspektusokat veszünk figyelembe, akkor úgy vélem, hogy ez a hármas beosztás áll az amerikai Függetlenségi Nyilatkozatra. Az amerikai dokumentumban hosszabb, valamint elméletileg jobban megalapozott és kifejtett a társadalmi szerződés eszméjén alapuló természetjogi gondolat. Ez világosan elkülönül a második résztől, III. György vétkeinek a felsorolásától, amihez képest a harmadik, az egyesült gyarmatok függetlenségének kinyilvánítása is egyértelműen újabb önálló egységet alkot.

[9] *Révész I.:* Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat i. m. 432–433. [Kiemelés az eredetiben.]

[10] A magyar nemzet Függetlenségi Nyilatkozata. In: KLÖM XIV. 894–912. A közölt részleteket szöveghíven, a korabeli nyelvhasználatnak és helyesírásnak megfelelően közlöm.

Ezzel szemben, a magyar szöveg bevezető része jelentősen rövidebb amerikai megfelelőjénél, és elméletinek is alig nevezhető, mivel a kormányzók és kormányzottak közötti társadalmi szerződés gondolata meg sem jelenik benne. Csak néhány szóban utal arra, hogy a „nemzetgyűlés" Magyarországot „elidegeníthetetlen természetes jogaiba visszahelyezve" iktatja be „az önálló független európai státusok sorába".[11] Vagyis, a magyar dokumentum esetében már ebben a részben megtörténik a függetlenség és a Habsburg-ház trónfosztásának *de facto* kinyilvánítása, míg az amerikai Nyilatkozatban erre ekkor még nem kerül sor, hanem csak ennek elméleti meglebegtetésére, „szükségessé válására" utal a szöveg.[12] A függetlenség *de facto* deklarálása az amerikai dokumentumban csak abban a harmadik részben történik meg, amely megint csak jelentősen eltér a magyar Nyilatkozat utolsó szakaszától.

A magyar szöveg hosszabb, mint amerikai megfelelője, és jelentősen több határozatot tartalmaz. Az amerikai Nyilatkozatban lényegében csak a függetlenség formális kinyilvánítása történik meg. Ezzel szemben a magyar dokumentumnak ez a része olyan, négy pontból álló határozati javaslatsorozatot foglal magába, amely nem csupán azért hosszabb, mert Magyarország esetében a Habsburg-ház trónfosztását is be kellett iktatni a szövegbe. Ez utóbbin túlmenően, az országgyűlés azt is kinyilatkoztatta, hogy a szomszédos népekkel baráti viszonyt kíván ápolni, illetve megállapította, hogy a nemzetgyűlés által létrehozandó, eljövendő kormányzati rendszerének megállapításáig az ország milyen irányítás alatt fog működni. Az amerikai dokumentumban sem a szomszédos népekkel történő „békés egymás mellett élésről", sem az eljövendő kormányzati rendszer kialakításáról nem esik szó.

Ennek az lehetett az oka, hogy a gyarmatok közös, konföderációs kormányzatának milyenségére vonatkozóan még elég bizonytalan elképzelések éltek ekkoriban, s ebben a tekintetben olyan kiinduló alapra sem támaszkodhattak, mint a *de facto* létező magyarországi kormányzati struktúra. Ekkoriban még az egyes tagállamok alkotmányainak kidolgozása volt napirenden, s a Második Kontinentális Kongresszus a Függetlenségi Nyilatkozat megfogalmazásával egy időben, 1776. június 12-én jelölt ki egy bizottságot a gyarmatok közötti konföderáció tervének kidolgozására. Ám az ennek eredményeként megszülető úgynevezett Konföderációs Cikkelyek majd csak 1781. március 1-jén léptek hatályba.[13]

---

[11] A magyar nemzet Függetlenségi Nyilatkozata i. m. 895.

[12] Az Amerikai Egyesült Államok Kongresszusban összegyűlt képviselőinek nyilatkozata i. m. 97.

[13] A konföderáció és az örökkévaló unió cikkelyei. In: Új rend egy új világban. Dokumentumok az amerikai politikai gondolkodás korai történetéhez i. m. 166–176. A cikkelyek ratifikálása azért húzódott el, mert a kisebb tagállamok addig nem voltak hajlandók megtenni azt, amíg a nagyobb és nyugati földigényekkel rendelkező tagállamok ezekről le nem mondtak a közös, konföderációs kormányzat

Arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy a magyar dokumentum befejező részében kétszer is újbóli hivatkozás történik „nemzetünk elidegeníthetetlen természetes jogaira", ami ebben a tekintetben az első részhez kapcsolja ezt a szakaszt. Részben ezekre a sajátosságokra hivatkozva állapította meg a magyar Nyilatkozat egyik utóbbi elemzésében Miru György, hogy szerinte nyelvi szempontból „a szöveg két nagy egységre tagolódik, az egyiket a deklaratív első bekezdés és a határozati pontokat kifejtő utolsó bekezdések alkotják, a másikat a deklarációt alátámasztó indoklás". Úgy vélte, hogy a magyar Nyilatkozat „első és utolsó bekezdéseiben az állami frazeológia érvényesül", míg a középső részben a történeti érvelés dominál. S mivel a magyar Nyilatkozat elméleti érvrendszeréből hiányzik a társadalmi szerződés eredeti értelmében megfogalmazott gondolatára való hivatkozás, valamint a természetjogi felfogás rendszeres kifejtésére sem kerül sor, s mivel a történeti jogi érvelés a szöveg minden részében megtalálható, a középsőben pedig uralkodó, így az is felvethető, hogy Kossuth a történeti érveket tartotta fontosabbnak vagy legalábbis hatásosabban alkalmazhatónak.[14]

Mindkét dokumentum leghosszabb része az a középső egység, amelyben Jefferson és Kossuth az észak-amerikai brit gyarmatokat, illetve Magyarországot ért sérelmeket sorolja fel. Fontos különbség azonban, hogy a magyar Nyilatkozat második része sokkal hosszabb, mint amerikai társáé. Az előbbi esetében ez körülbelül tizennégy nagy alakú nyomtatott oldalt tesz ki, míg Jefferson beérte három hasonló nagyságú oldallal. Amint azt David Armitage némi iróniával megállapította, a magyar „dokumentum lehet a valaha kibocsájtott leghosszabb függetlenségi nyilatkozat. Nagy része háromszáz év magyar történelmét a Habsburg monarchia általi elnyomatás sorozataként mondja el".[15]

E különbség egyik oka az, hogy Kossuthnak nagyobb időtávlatra kellett visszatekintenie, hiszen a Habsburg-dinasztia több mint háromszáz évvel a magyar dokumentum elfogadása előtt került tartósan hatalomra Magyarországon, míg az amerikai Nyilatkozat megfogalmazói legfeljebb 1607-ig, Virginia, az első állandó észak-amerikai angol gyarmat megalapításáig tudtak visszatekinteni. Valójában azonban a helyzet az, hogy mindkét dokumentumban a friss, aktuális bitorlások felsorolása dominál, s jóval kevesebb szó esik a korábban elszenvedett

javára. Ez a folyamat csak 1781 elejére fejeződött be. *Alan Taylor:* American Revolutions: A Continental History, 1750–1804. New York, NY 2016. 337–339.

[14] A magyar nemzet Függetlenségi Nyilatkozata i. m. 910.; *Miru György:* Kossuth a politikai (nyelv) újító. Nyelvi és szemléleti fordulat a Függetlenségi Nyilatkozatban. In: „Politica philosophiai okoskodás". Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig. Szerk. Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc. Debrecen 2013. 277–278.

[15] Az Amerikai Egyesült Államok kongresszusban összegyűlt képviselőinek nyilatkozata i. m. 98–101.; A magyar nemzet Függetlenségi Nyilatkozata i. m. 896–910.; *Armitage, D.:* The Declaration of Independence i. m. 124.

sérelmekről. Az utóbbiakról Kossuth körülbelül két nagyalakú nyomtatott oldal terjedelemben s az általánosság szintjén nyilatkozott, olyan kifejezéseket használva, mint például, hogy a magyar nemzet önvédelme érdekében már a múltban is „több ízben […] fegyveres védelemhez volt nyúlni kénytelen".[16]

Ezt követően tért rá az 1848 tavasza óta esett bitorlások felsorolására, aminek körülbelül tizenegy oldalt szentelt. Ebben a részben konkrét törvények, intézkedések felemlegetésével tette ezt. Az 1848 tavasza óta elszenvedett sérelmeket időrendben haladva úgy tekintette át Kossuth, hogy azok egyre súlyosabbá válva, logikusan vezettek az utolsó rész határozati javaslataihoz. A magyar Nyilatkozat a Habsburg-ház trónfosztását is tartalmazta, s ezért annak érvelése a dinasztia által elkövetett bűnökre van kihegyezve, több konkrét uralkodó (II. József, II. Lipót, I. Ferenc, V. Ferdinánd) és a Habsburg-család több más tagja (Lajos főherceg, Ferenc Károly főherceg, Zsófia főhercegnő, István nádor) megemlítésével. E dinasztia-centrikusság oka valószínűleg az, hogy Kossuth és a magyar kormányzat nem ismerte el V. Ferdinánd (ur. 1835–1848) lemondatását és az ifjú Ferenc József (ur. 1848–1916) koronázás, koronázási eskü és hitlevél nélküli trónra emelését. Az uralkodóváltás egyfajta dinasztián belüli palotaforradalom eredménye volt, s ezért neki és a magyar Nyilatkozatnak azt kellett igazolnia, hogy nem egy konkrét uralkodó, hanem a Habsburg–Lotharingiai-ház vált alkalmatlanná arra, hogy Magyarország trónján üljön.[17]

Az amerikai Nyilatkozat sérelmeket felsoroló része általánosságban – tehát konkrét törvénycikkeket nem felsorolva – említ olyan, a gyarmatiak számára sérelmes brit intézkedéseket, amelyek III. György (ur. 1760–1820) trónra kerülése óta léptek hatályba. Jefferson az aktuális uralkodó vétkeit állította a középpontba, s ennek oka az volt, hogy a gyarmatiak által sérelmesnek tartott törvényeket a brit Parlament iktatta törvénybe, amelynek autoritását az amerikaiak nem fogadták el. Úgy gondolták, hogy az a Parlament, amelyben nem ülnek ott képviselőik, adóügyekben nem hozhat rájuk nézve kötelező határozatokat. Angol embert ugyanis csak akkor lehet megadóztatni, ha ahhoz ő maga személyesen vagy képviselői útján beleegyezését adta. Mivel azt a korabeli viszonyok mellett technikailag nagyon nehéz lett volna megoldani, hogy a gyarmatiak képviselői ott üljenek a londoni Parlamentben, a gyarmati politikusok az 1770-es évek közepére egy olyan megoldást tartottak elfogadhatónak, hogy a rájuk vonatkozó törvényeket az egyes gyarmatok törvényhozásai alkossák, s csupán a közös király személye kösse össze a birodalom két területét. Lényegében ezt fogalmazta meg 1774-ben – még a fegyveres küzdelem kibontakozása előtt – Thomas Jefferson a *The Summary View of the*

[16] A magyar nemzet Függetlenségi Nyilatkozata i. m. 896.
[17] Uo. 898–899., 901.

Rights of British America (Brit-Amerika jogainak összefoglaló áttekintése) című művében, amely íróként és politikai teoretikusként is ismertté tette a nevét.[18]

1776 júniusában azonban már több mint egy éve zajlott a háború, s az ellentétek feloldhatatlanokká váltak. Ilyen körülmények között merült fel a függetlenség kikiáltásának gondolata, s mivel a gyarmati felfogás szerint a király személye maradt a két fél közötti egyetlen összekötő kapocs, a Függetlenségi Nyilatkozatban azt kellett a Második Kontinentális Kongresszusnak igazolnia, hogy a király sértette meg a társadalmi szerződést s vált alkalmatlanná feladata ellátására. A másik ok, ami miatt az amerikai dokumentum III. György aktuális vétkeire összpontosított, az volt, hogy Jefferson a fentebb említett, 1774-ben megjelent munkájában az ősi angolszász szabadságjogokig visszavezetett részletes, tizennégy nagy alakú nyomtatott oldalnyi terjedelmű történeti elemzésben sorolta fel a korábbi és az aktuális brit uralkodóknak a gyarmatok ellen elkövetett bűneit. Mindezek miatt Jefferson erre a Függetlenségi Nyilatkozatban már nem kerített sort. A történeti érvelés részletességét illetően a Brit-Amerika jogainak összefoglaló áttekintése jobban hasonlít a magyar Függetlenségi Nyilatkozathoz, mint amerikai társához. Azt is hozzá kell azonban tenni, hogy Jefferson előbb említett munkájában – elsősorban a 18. századi „valódi whig" szerzők felfogására és történetszemléletére alapozva – részletesen kifejtett elméleti érvelés is található.[19]

Az amerikai Nyilatkozatban is érzékelhető, hogy a szövegben és az időben előre haladva ezek az intézkedések egyre nagyobb sérelmeket okozva vezetnek el az Egyesült Államok függetlenségének kinyilvánításáig. Ezzel összefüggésben, mindkét dokumentum szerzője nagy hangsúlyt helyezett annak igazolására, hogy a magyarok és a gyarmatiak évtizedes, sőt évszázados szenvedései vezettek a végső szakításhoz, vagyis arra nem egy hirtelen fellángolás miatt került sor. Jefferson eredeti fogalmazványa első, elméleti részében kétszer is utalt arra, hogy „a visszaélések és bitorlások hosszú sora" volt az, amely a döntő szakítás megtételére késztette az amerikaiakat, hiszen „Nagy-Britannia jelenlegi királyának a története nem egyéb, mint a jogtalanságok és bitorlások lankadatlan sorozata". Kossuth nagyon hasonló stílusban mutatott rá a középső rész elején arra, hogy a Habsburg-dinasztia 300 éves magyarországi uralma „nem egyéb, mint

[18] *Thomas Jefferson:* Brit-Amerika jogainak összefoglaló áttekintése. In: Új rend egy új világban i. m. 75–94. Jeffersonnak erről a művéről lásd *Stephen A. Conrad:* Putting Rights Talk in Its Place: The Summary View Revisited. In: Jeffersonian Legacies. Ed. Peter S. Onuf. Charlottesville, VA 1993. 254–280. A gyarmatok és az anyaország alkotmányos viszonyának ekkori változásaira lásd *Jack P. Greene:* The Constitutional Origins of the American Revolution. New York, NY 2011. 149–186., 176.

[19] Brit-Amerika jogainak összefoglaló áttekintése i. m. 86–90. A „valódi whig" szerzők Jeffersonra gyakorolt hatásáról lásd *Lévai Csaba:* Hogyan biztosítható az erényes köztársaság fennmaradása? A klasszikus republikanizmus és a skót felvilágosodás összefonódása Thomas Jefferson politikai gondolkodásában. In: „Politicai philosophiai okoskodás" i. m. 277., 221–229.

a folytonos szenvedés három százada". A hasonlóság szembeötlő. Kossuth azonban a magyar Nyilatkozat további részeiben még kétszer visszatért erre a témára. Először a Habsburgok bűneit felsoroló középső egység első, az 1848 tavasza után keletkezett sérelmek felsorolását megelőző általános részében mutatott rá, hogy a dinasztia magyarországi uralma „a folytonos hitszegés históriája maradt". Másodszor pedig a Habsburgok bűneinek az 1849-es tavaszi fordulat előtti felsorolását zárva, mintegy összegzésként állapította meg, hogy ezennel a világ elé tárta a dinasztia „példátlan bűneinek hosszú sorát".[20]

Az „erőszak motívumok" szerepe

Lássuk most már a sérelmeket felsoroló középső részeket. Jefferson és Kossuth eltérő retorikai kompozíciót alkalmazva építették fel nyilatkozatuk ezen részét. Az utóbbi szerző kronológiai rendben haladva, a történelmi események jelen felé haladó „besűrítésével" – vagyis egyre intenzívebbé váló felsorolásával – juttatja el olvasóit az elkerülhetetlen csúcspontig: a függetlenséget és a trónfosztást kinyilatkoztató határozati javaslatokig. Az erőszakos elemeket tartalmazó részek ebben a konstrukcióban töltik be a maguk szerepét, s elsősorban az érzelmi elkötelezettség felfokozását szolgálják. Egy olyan dinasztiával ugyanis, amelyik a magyar nemzettel szemben szörnyű erőszakos cselekedetek elkövetésére képes, nem érdemes és nem is szabad a közös politikai köteléket fenntartani.

Jefferson másik utat választott: az érzelmi intenzitás fokozásának eszközével élt. A gyarmatiak sérelmeinek felsorolását olyan elvontabb, személytelenebb bitorlások felsorolásával kezdte, mint a törvénykezési és törvényhozási kérdések vagy a gyarmati kereskedelem és a gazdaság szabályozását célzó brit intézkedések. Ezt követően tért rá a brit kormányzat azon lépéseinek bemutatására, amelyek már nem csupán jogi vagy anyagi értelemben vett veszteségeket okozhattak a gyarmatok lakosainak, hanem közvetlenül fizikai létezésüket fenyegették. Az erőszakos elemek ebben a részben kaptak döntő szerepet. Alapvetően azt a célt szolgálták, hogy segítségükkel szinte tovább már nem fokozható mértékben növelje a gyarmatiak érzelmi elkötelezettségét és fenyegetettség-érzését, hogy a rettenetes erőszakot elkövető brit kormányzattal már semmi közösséget ne érezzenek. Az amerikai dokumentumban az erőszakos elemeket tartalmazó részek az érzelmek kulminációs pontját jelentik, míg a magyar Nyilatkozatban – a szigorúan érvényesített időrendi elbeszélésnek is köszönhetően – egymás után többször ismétlődve, „hullámszerűn" segítik a kívánt érzelmi hatás elérését.

[20] Az Amerikai Egyesült Államok kongresszusban összegyűlt képviselőinek nyilatkozata i. m. 98.; A magyar nemzet Függetlenségi Nyilatkozata i. m. 896., 897., 909.

A két dokumentum esetében már az érzelmileg kevésbé túlfűtött részekben is érdekes hasonlóságok figyelhetők meg. Mindkét szerző azzal vádolta uralkodóját, hogy a gyarmatiak, illetve a magyar nemzet kárára alakították át birodalmuk struktúráját. Jefferson még az amerikai Nyilatkozat „személytelenebb" részében a brit Parlament által 1774-ben elfogadott úgynevezett Québec-törvényt hánytorgatta fel az uralkodónak. Ez egyrészt biztosította a nevezett tartomány francia lakói számára katolikus vallásuk szabad gyakorlását, lényegében érvényben hagyta az esküdtszék nélküli francia igazságszolgáltatási rendszert, míg a québeci lakosok gyűlései sokkal korlátozottabb jogkörökkel rendelkezhettek, mint a régebbi brit gyarmatok törvényhozó testületei. Ezek a rendelkezések azért háborították fel a tizenhárom brit gyarmat erősen protestáns elkötelezettségű lakóit, mert évszázados küzdelmet folytattak a szomszédságukban élő „pápista" franciák ellen, akiknek politikai és igazságszolgáltatási rendszerét az „angol szabadsággal" összeegyeztethetetlennek tartották. Most azonban azt kellett látniuk, hogy a londoni kormányzat az új tartomány békés birodalmi integrációja érdekében olyan engedményeket tett az anyaországban jogi értelemben is diszkriminált katolikusoknak, amelyekre később precedensként lehet majd hivatkozni a tizenhárom gyarmat elleni fellépés során. A törvény Québec tartomány határait délre, az Ohio folyóig terjesztette ki, ami a régebbi brit gyarmatok lakóinak egyértelműen az ő nyugati terjeszkedésük korlátozását jelentette.[21]

Jeffersonnak a Québec-törvényt bíráló sorai párhuzamba állíthatók Kossuth Nyilatkozatának az olmützi alkotmányt kritizáló részével. A magyar dokumentum szerzője már az 1848 márciusa után történtek részletes áttekintését megelőző, az általánosabb sérelmeket is tartalmazó részben megemlítette, hogy a Habsburg-dinasztia „erőszakkal eldarabolja s megcsonkítja az ország területi épségét, mellyet fenntartani megesküdött". Az olmützi alkotmánnyal kapcsolatban pedig részletesen felsorolta a Magyarországtól elcsatolt tartományokat, különös tekintettel „a rácz rablók számára [...] kiszakított" Vajdaságra. Ez utóbbi kitételnek azért van a későbbiek szempontjából nagy jelentősége, mert a magyar Nyilatkozat „legerőszakosabb" részei éppen a nemzetiségek által elkövetett kegyetlenkedésekre vonatkoznak.[22]

A nyíltan erőszakos elemekhez eggyel közelebb lépve nagyon érdekes látni, hogy mindkét dokumentumban viszonylag nagy teret kapott annak a veszélynek a bemutatása, miszerint a gyarmatok és Magyarország békés lakosai között az uralkodók „idegen" állandó hadseregeket állomásoztattak. Az amerikai

[21] *Taylor, A.:* American Revolutions i. m. 83–86. Arra, hogy a katolikus ellenesség milyen szerepet játszott a 18. századi brit nemzeti identitás kialakulásáról, lásd *Linda Colley:* Britons: Forging the Nation, 1707–1837. New Haven, CT 1992.

[22] A magyar nemzet Függetlenségi Nyilatkozata i. m. 897., 908.

Nyilatkozat szövege szerint III. György „béke idején állandó hadseregeket tartott közöttünk törvényhozásaink belegyezése nélkül", valamint olyan törvényeket hagyott jóvá, amelyek lehetővé tették, hogy „hatalmas fegyveres seregeket szállásolhasson el közöttünk". Az idézetek egyértelműen a 18. századi brit ellenzéki, „valódi whig" szerzők gondolatait visszhangozták, akik szerint az állandó hadsereg a zsarnokság eszköze a békés polgári lakosság elnyomására, s helyette az állampolgárok milíciáira kellene inkább támaszkodni, ahogyan az az észak-amerikai brit gyarmatokon is szokás volt.[23]

Kossuth hasonló modorban a Habsburgok „divide et impera" politikáját vetette a dinasztia szemére, vagyis: a „magyar seregek legnagyobb része az osztrák tartományokba volt a törvény ellenére elhelyezve, nálunk pedig az országban többnyire osztrák seregek tanyáztak, mellyeknek legnagyobb része inkább a pártütések támasza, mint a törvény s belbéke ótalmazója vala". S bár a magyar kormány mindent megtett e visszás helyzet felszámolására, kísérleteik a dinasztia ellenállásán megbuktak. A magyar Nyilatkozat – amerikai társához hasonlóan – a reguláris hadseregek polgári lakosságot elnyomó funkciójára helyezte a hangsúlyt. Tehát arra, hogy azok jelenléte Észak-Amerikában és Magyarországon is a „belbékét" veszélyeztette és a Habsburgok, illetve a brit uralkodó érdekeit szolgálta. Mindkét dokumentum azt is határozottan kifejtette, hogy erre a gyakorlatra a helyi törvényhozások hozzájárulása nélkül, „a törvény ellenére" került sor. A két szerző a békés lakosság körében állomásoztatott állandó hadsereg képének felemlegetésével készítette elő a valódi erőszakos cselekmények retorikai „kirobbantását", ami a nyilatkozatok következő részében be is következett. Ebben a helyzetben már csak egy szikra kellett a tényleges fizikai erőszak elszabadulásához.[24]

III. Györgynek ugyanis nem volt elég, hogy reguláris katonaságot állomásoztatott a békés gyarmati lakosság körében, hanem „idegen zsoldosokból álló hatalmas sereget hoz ellenünk, hogy bevégezze a halál, a pusztítás és a zsarnokság már megkezdett és olyan kegyetlenséggel és arcátlansággal végzett munkáját, amelynek párját a legsötétebb korszakokban sem találjuk, és amely teljességgel méltatlan egy civilizált nemzet vezetőjéhez". A brit uralkodó vétkeit felsoroló rész vége felé pedig még egyszer visszatért arra, hogy a britek „megengedték fő magisztrátusuknak, hogy ne csupán a mi véreinkből származó, hanem skót és külföldi zsoldosokat küldjenek ide a mi lerohanásunkra és elpusztításunkra". Jefferson itt arra utalt, hogy a brit kormányzat különböző német fejedelmektől – az amerikai függetlenségi háború teljes tartamát tekintve – körülbelül 29 000 zsoldos katonát vásárolt, hogy az amerikai hadszíntéren szolgáljanak. Erre azért volt szükség, mert

[23] Az Amerikai Egyesült Államok kongresszusban összegyűlt képviselőinek nyilatkozata i. m. 99.
[24] A magyar nemzet Függetlenségi Nyilatkozata i. m. 902.

a brit szárazföldi haderőt európai mércével mérve közepes nagyságúnak tekinthetjük, hiszen a szigetország védelmében valójában a hadiflotta játszotta a döntő szerepet. A függetlenségről szóló határozati javaslat elfogadásának napján, 1776. július 2-án szállt partra New York City közelében a gyarmati lázadás leverésére küldött haderő, amellyel együtt az Észak-Amerikában állomásozó csapatok teljes létszáma körülbelül 32 000 főt tett ki. (Ez a teljes brit szárazföldi hadsereg mintegy kétharmadát jelentette.) A német zsoldosok többsége – mintegy 17 000 fő – abból a Hessen-Kasselből érkezett, amelyben a fejedelem első felesége, II. György brit uralkodó (ur. 1727–1760) lánya volt. Ezért a gyarmati köznyelvben minden brit szolgálatban álló német zsoldost „hesseninek" neveztek. Jefferson a „halál, a pusztítás és a zsarnokság" munkáját beteljesítő, az amerikaiak „elpusztítására" ideküldött német zsoldosok képét azért tudta tehát az amerikai dokumentumban olyan hatásosan megjeleníteni, mert az amerikaiak körében széleskörűen elterjedt az állandó zsoldoshadseregekkel szembeni ellenérzés. Amint arról korábban már szót ejtettem, az angol „valódi whig" politikai hagyományból következően a gyarmati lakosok a zsoldosseregeket a zsarnoki kormányzat eszközének tekintették, hiszen katonáik nem családjuk és hazájuk megvédése érdekében, hanem pénzért harcolnak. A „hesseniek" ráadásul idegenek, vagyis nem „a mi vérünkből származóak" voltak, akik olyan politikai közegből érkeztek, amelyekben zsarnoki, abszolutisztikus kormányzatok uralkodnak, s ahol ismeretlenek a „szabad angol kormányzat" intézményei. Az amerikai Nyilatkozat szerzője ezért a „hesseniek" megjelenését annak visszaigazolásaként tudta felhasználni, hogy a brit kormányzat is a zsarnokság útjára lépett, s az amerikaiakat is ennek igájába kívánja hajtani. És ezzel a brit uralkodó „kiírta" magát a civilizált fejedelmek sorából.[25]

Tudjuk, hogy a magyar szabadságharc sorsát eldöntő, nagyméretű orosz intervencióra csak a Függetlenségi Nyilatkozat elfogadása után került sor. Kossuth mégis hivatkozhatott arra, hogy az erdélyi harcokba már az orosz csapatok is beavatkoztak, hiszen az osztrák hadvezetés „az orosz czár segítségéhez folyamodott, s a szomszéd Oláhországból ugy a magas porta tiltakozása mint az európai hatalmak bukaresti consulainak ellenzése daczára a népjog megsértésével,

[25] Az Amerikai Egyesült Államok kongresszusban összegyűlt képviselőinek nyilatkozata i. m. 100., 101.; The Encyclopedia of Colonial and Revolutionary America. Ed. John M. Faragher. New York, NY 1996. 189.; *A. J. O'Shaughnessy:* The Men Who Lost America: British Leadership, the American Revolution and the Fate of Empire. New Haven, CT 2013. 92.; *Taylor, A.:* American Revolutions i. m. 162–163. A „hesseni" zsoldosok szerepére a Függetlenségi Nyilatkozat megszületésében lásd *Maier, P.:* American Scripture i. m. 38–39.; *Robert G. Parkinson:* The Common Cause: Creating Race and Nation in the American Revolution. Chapel Hill, NC 2016. 213–229. A „valódi whig" szerzők amerikai hatására lásd *Gordon S. Wood*: The Creation of the American Republic, 1776–1787. New York, NY 1969. 3–45.; *Vajda Zoltán:* Republikanizmus az Egyesült Államok 18–19. századi történelmében. Aetas 13. (1998) 4. sz. 39–68.; *Lévai Csaba:* A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmetörténeti hátteréről. Bp. 2003.

orosz seregeket hozott be Erdélybe, a magyar nemzet legyilkolására". A délvidéki szerb felkeléssel kapcsolatban pedig arra utalt, hogy „a szomszéd Szerbiából szerb rabló csoportokat, a rácz pártütők segítségére, s a békés magyar és német lakosok legyilkolására vezérlették". Vagyis, a magyar Nyilatkozat érvelésében is megjelent a magyarok és a Habsburgok állami egységén kívülről érkezett idegen csapatok alkalmazásának motívuma, ahogyan Jefferson érvelésében is jelen volt a brit-amerikai államközösségen kívülről behozott idegen hadseregek fenyegetésének gondolata.[26]

Kossuth Jefferson fenti hangvételéhez hasonló módon vádolta meg a Habsburgokat azzal, hogy a magyar kormányzat elleni lázadást szított a magyarországi nemzetiségek körében. A szerb felkelésről így írt: „következtek a rácz lázadásban iszonyatosságok, mellyeknek hallatára is elborzad az emberi szív. A békés lakosok legyilkoltattak, a kínzásoknak legirtóztatóbb nemeivel, egész virágzó városok s falvak elpusztítattak, a gyilkosoktól menekült magyar saját hazájában földönfutó koldus lőn, s az országnak legvirágzóbb vidéke siralomvölgyévé tétetett." Kossuth leírásában több hasonló elemet lehet találni ahhoz, ahogyan Jefferson a „hesseniek" kegyetlenségét ábrázolta. Egyrészt Kossuth is a „pusztítás" kifejezést használta a szerbek cselekedetivel kapcsolatban, másrészt pedig ő is arra utalt, hogy a lázadó „ráczok" példátlan, korábban nem tapasztalt kegyetlenségeket követtek el. A legfontosabb hasonlóság azonban az, hogy a lázadó szerbeket, Jeffersonhoz hasonlóan, a magyarokhoz viszonyítva idegenekként jellemezte. Ezt egyrészt annak hangoztatásával érte el, hogy a magyarok ellen harcolók egy része „a szomszéd Szerbiából" – vagyis külföldről – „szerb rabló csoportok" tagjaként érkezett az országba, amelyhez – a hesseni zsoldosokhoz hasonlóan – semmilyen kötelék nem fűzi őket. A szerbek másik része azonban a Magyarországon élő szerb nemzetiség tagja volt, így az ő esetükben ezt az „idegenszerűséget" nehezebb volt Kossuthnak igazolnia. Ezt a „saját hazájában földönfutó koldussá" lett magyarok képével érte el, amivel egyértelműen érzékeltette, hogy a magyarok és támadóik világosan elkülönülnek egymástól, mintha idegenek lennének.[27]

Azonban az amerikaiaknak sem csak külső, brit reguláris vagy német zsoldos ellenségekkel kellett szembenézniük, hanem azzal is, hogy az amerikai társadalom jelentős hányada is a brit felet támogatta. Ilyenek voltak a lojalisták, vagyis a gyarmati fehér társadalom azon tagjai, akik hívek maradtak a brit kormányhoz, s egy részük fegyverrel is hajlandó volt harcolni a britekkel szembeforduló honfitársaik ellen. Korabeli felmérések hiányában a lojalisták arányát az amerikai

[26] A magyar nemzet Függetlenségi Nyilatkozata i. m. 908., 902.
[27] Uo. 902.

népességen belül nehéz megállapítani. A rendelkezésre álló adatok alapján 20–30% közé teszik a számukat. A fehér lojalisták mellett az őshonos amerikaiak többsége is a britek oldalán harcolt a függetlenségi háborúban, mivel úgy látták, hogy a gyorsan növekvő amerikai népesség nagyobb mértékben fenyegeti földjeiket, mint a szőrmekereskedelmi lobby által is befolyásolt brit kormányzat. Az utóbbi abban volt érdekelt, hogy a nyugati területek maradjanak az indiánok ellenőrzése alatt, hogy ott az őslakók zavartalanul vadászhassanak, a szőrmét pedig továbbra is eladhassák a brit kereskedőknek. A kereskedők és a kormányzat ugyanis az amerikai telepesekhez viszonyítva kedvezőbb áron, jobb minőségű iparcikkeket és használati tárgyakat tudtak az indiánoknak felajánlani. Végül, azokat az afroamerikai rabszolgákat is a fehér gyarmatiak belső ellenségei közé sorolhatjuk, akik vagy csak megszöktek, vagy aktívan támogatták is a brit háborús erőfeszítéseket. Számukat az újabb becslések 20 000 körülire teszik. Mindez világosan jelzi, hogy Észak-Amerikában – az 1848–1849-es magyarországi eseményekhez hasonlóan – valódi és nagyon kegyetlen polgárháború zajlott.[28]

Ezt a helyzetet jól megvilágítja, ha a magyar Nyilatkozat szerb és román felkeléssel kapcsolatos részleteit összevetjük az amerikai Nyilatkozat azon részével, amely britek által felbujtott „kegyetlen indián vademberek" tetteivel foglalkozik. Jefferson, Kossuthoz hasonló módon, azzal vádolta meg a brit uralkodót, hogy „lázadást szított soraink között", többek között azzal, hogy „rászabadította határaink lakosságára a kegyetlen indián vadembereket, akiknek közismert harcmodorához tartozik mindenki kiirtása, korra, nemre és életkörülményre való tekintet nélkül". Mint Kossuth rámutatott, Erdélyben a „felizgatott népiségek polgárháborúja dühöngött", mivel „a hitszegő osztrák vezérek nem elégelték a rendes seregekkeli hadviselést, hanem a pártütő szászok által gyámolíttatva fellázították az oláh népességet, melly a törvény által neki ajándékozott szabadság ellen feltámadva, barbár vandalismussal gyilkolta, kinozta a védtelen magyar lakosokat, nem kimélve sem nőt, sem gyermeket, sem gyámoltalan öreget, s rommá égették és felprédálták a legvirágzóbb városokat s falvakat, s köztök N.-Enyedet, Erdélyben a tudományok egyik székhelyét".[29]

---

[28] *Colin Bonwick:* The American Revolution. Charlottesville, VA 1991. 97.; Encyclopedia of Colonial and Revolutionary America i. m. 244–245.; *Taylor, A.:* American Revolutions i. m. 211–219., 251–278.; *Cassandra Pybus:* Jefferson's Faulty Math: The Question of Slave Defections in the American Revolution. William and Mary Quarterly 62. (2005) 2. sz. 264. Az utóbbi tanulmányról magyarul is olvasható ismertetést lásd *Lévai Csaba:* Számháború. Mekkora volt az egyesült államokbeli rabszolgatartók vesztesége az amerikai forradalom következtében. Klió. Történelmi Szemléző Folyóirat 14. (2005) 3. sz. 118–126. Azt, hogy az afroamerikaiak milyen hatással voltak a Függetlenségi Nyilatkozat megszületésére, a későbbiekben részletesebben is tárgyalom.

[29] Az Amerikai Egyesült Államok kongresszusban összegyűlt képviselőinek nyilatkozata i. m. 100.; A magyar nemzet Függetlenségi Nyilatkozat i. m. 906.

Ez a részlet több okból érdekes a számunkra. Egyrészt amiatt, hogy a magyar és az amerikai dokumentum egyaránt kizárólagosan a Habsburg kormányzatot, illetve III. Györgyöt tette felelőssé a polgárháború tudatos kirobbantásáért. Másrészt pedig azért, mert Kossuth és Jefferson is nagy hangsúllyal említette, hogy az indiánok és a nemzetiségi felkelők irreguláris egységei a „civilizált" hadviselésen túlmutató módszereket alkalmaztak. Az amerikai Nyilatkozatban már a hesseni zsoldosokkal kapcsolatban felmerült, hogy alkalmazásuk „teljességgel méltatlan egy civilizált nemzet vezetőjéhez", s Jefferson az őshonos amerikaiakkal kapcsolatban is hasonló retorikai fogásokat alkalmazott. Más írásaiban az indiánokra úgy tekintett, mint akikben potenciálisan megvan az értelmi képesség ahhoz, hogy a fehér amerikaiak civilizált világának részeseivé váljanak. Ehhez át kell venniük az utóbbiak földművelő, mezőgazdálkodó életmódját és fel kell adniuk bizonyos szokásaikat. Jelenleg azonban még a civilizált világon kívül élnek, s ennek megfelelő szokásokkal is rendelkeznek. A jelen állapotát ahhoz a helyzethez hasonlította, mint amikor a barbár germánok még a Római Birodalom határain kívül éltek, és még nem civilizálódtak, nem vették át a rómaiak életmódját és szokásait. Ebből következően, harcmodoruk is ennek a civilizáción kívüli létnek megfelelő, vagyis ehhez hozzátartozik „mindenki kiirtása korra, nemre és életkörülményre való tekintet nélkül".[30]

Kossuth ehhez nagyon hasonló módon jellemezte az irreguláris román felkelés civilizálatlan hadviselését, amely „barbár vandalismussal gyilkolta, kinozta a védtelen magyar lakosokat, nem kímélve sem nőt, sem gyermeket, sem gyámoltalan öreget". Kossuthnak ez a megjegyzése kísértetiesen hasonlít arra, amit Jefferson az indiánok harcmodoráról mondott. Bár Jefferson hasonlatát nem ismerhette, Kossuth is a Római Birodalom példájából vett hasonlattal világította meg a román felkelők és a magyar kormány viszonyát. Az előbbiek által elkövetett atrocitásokat a keresztény kultúrkörben a kegyetlenség szinonimájaként használt barbár vandálok dúlásával hasonlította össze, amivel mintegy a civilizáción kívüli barbár világ részeseivé nyilvánította őket. A barbárok pedig még a háborút sem a civilizált világ „szabályai" szerint vívják, hiszen mindkét szerző erőteljesen hangsúlyozta, hogy ezeket a kegyetlenségeket irreguláris ellenségek követték el. Ezt a szembeállítást Kossuth azzal is felerősítette, hogy a román felkelők

[30] Az Amerikai Egyesült Államok kongresszusban összegyűlt képviselőinek nyilatkozata i. m. 100. Jefferson indiánokról alkotott véleményéről lásd *Thomas Jefferson:* Notes on the State of Virginia. In: *Uő:* Writings. Ed. Merrill D. Peterson. New York, NY 1984. 187–189.; *Uő:* Jegyzetek Virginia államról (részletek). In: Új rend egy új világban i. m. 107.; *Lévai Cs.:* Hogyan biztosítható i. m. 224–225.; *Vajda Zoltán:* A szeretet köztársasága. A szentimentalizmus hatása az Amerikai Egyesült Államok korai időszakának politikai gondolkodásában. Debrecen 2017. 105–119.; *Peter S. Onuf:* Jefferson's Empire: The Language of American Nationhood. Charlottesville, VA 2000. 18–52.

„a tudományok egyik székhelyét" Nagyenyedet is feldúlták, ami újabb bizonyítékkal szolgál arra, hogy ebben az esetben is – akárcsak Észak-Amerikában – a civilizáció és a barbárság áll szemben egymással. Arról pedig mindkét szerző egyértelműen írt, hogy a két hadszíntéren mely felek melyik oldalon állnak. „Természetesen" egyik Nyilatkozat sem említette a brit- vagy Habsburg-ellenes amerikai vagy a magyar tömegek, irreguláris egységek vagy a reguláris csapatok által elkövetett atrocitásokat.[31]

Kossuth a nemzetiségek felkeléseivel kapcsolatban „rácz lázadásról" és az „oláh népesség" fellázításáról írt, ami nagyon hasonlít ahhoz a kifejezéshez, amit Jefferson az őshonos amerikaiak és az afroamerikaiak háborús részvételével kapcsolatban alkalmazott. Úgy fogalmazott, hogy e csoportok harcra bujtogatásával a brit uralkodó „lázadást szított soraink között". Az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat végleges, a Második Kontinentális Kongresszus által jóváhagyott változatában ez a kifejezés kizárólag a „kegyetlen indián vademberek" cselekedeteire vonatkozott, ám Jefferson eredeti nyersfogalmazványában még az afroamerikaiakkal kapcsolatban is az olvasható, hogy III. György arra ösztökélte ezeket az „embereket, hogy fogjanak fegyvert ellenünk", vagyis lázadjanak fel a fehér amerikaiak ellen.[32]

Eredeti nyersfogalmazványában Jefferson egy egész bekezdést szentelt annak a kérdésnek, hogy a britek fehér amerikai rabszolgatartóik ellen igyekeztek fordítani az afroamerikai rabszolgákat. Ebben a részben azt vetette III. György szemére, hogy ő maga, illetve a britek felelősek az Észak-Amerikába irányuló rabszolga-kereskedelem kialakulásáért, illetve a rabszolgaság ottani meghonosításáért. Ennek során kifejtette, hogy „maga az emberi természet ellen folytatott kegyetlen háborút, egy olyan távoli nép egyedeiben sértve meg annak legszentebb, élethez és szabadsághoz való jogát, amely őt sohasem bántalmazta". Ebben a részletben az az érdekes, hogy Jefferson a természetjogi érvelést használva alapvető természetes jogokkal rendelkező emberekként nyilatkozott azokról a rabszolgákról, akiket ő is birtokolt. Vagyis ő sem biztosította nekik azokat az alapvető természetes jogokat, amelyektől szerinte a brit uralkodó fosztotta meg őket. Ekkor, és a rabszolga-kereskedelemmel kapcsolatban is, háborúként jellemezte a rabszolgák beszerzését és Amerikába szállítását: „E kalóz háborút, a pogány hatalmak ezen gyakorlatát Nagy-Britannia keresztény királya viseli". Ezen a ponton Jefferson megint azzal a retorikai eszközzel élt, amelyet az idegen zsoldosokkal és a „kegyetlen indián vademberekkel" összefüggésben is alkalmazott, vagyis a

[31] A magyar nemzet Függetlenségi Nyilatkozata i. m. 906.
[32] Az Amerikai Egyesült Államok kongresszusban összegyűlt képviselőinek nyilatkozata i. m. 100.

keresztény civilizáción kívülállónak minősítette III. György ezen cselekedeteit, hiszen azok „a pogány hatalmak" gyakorlatára jellemzők.[33]

A brit uralkodó azonban nem egyszerűen eltűrte a rabszolga-kereskedelmet, hanem „vétójogát arra a lealacsonyító célra használta fel, hogy elnyomjon minden, e förtelmes kereskedelem betiltására vagy korlátozására irányuló törvényhozói kísérletet". Jefferson arról természetesen hallgatott, hogy a rabszolgák forgalmazásában nem csupán brit, hanem amerikai kereskedők is tevékenyen közreműködtek. Azt sem említette, hogy a virginiai törvényhozás által valóban kezdeményezett lépések – jelentős vámok és illetékek kivetése a rabszolga-behozatalra – hátterében nem a rabszolgatartó rendszer felszámolásának szándéka állt. A virginiai fekete népesség növekedésében ekkoriban már nem az import, hanem a természetes szaporodás játszotta a döntő szerepet. Ráadásul a Chesapeake-öböl körzetének part menti, régebben művelés alá vont területein a búza javára visszaszorulóban volt a dohány termesztése, amihez viszont kevesebb munkáskézre volt szükség. A térség rabszolgatartói tehát a behozatal korlátozásával meg akarták gátolni a helyi rabszolgapiac telítődését, s ebből következően a rabszolgák árának esését, ami saját vagyonuk értékének csökkenéséhez vezetett volna. Nem beszélve arról, hogy a kivetett vámok révén az adott állam kormányzata is jelentős bevételekhez juthatott.[34]

A Függetlenségi Nyilatkozatban Jefferson még egy érdekes utalást tett a rabszolgaságra. Azt rótta fel III. Györgynek, hogy „tulajdonuk elvételének és elkobzásának csábításával hitszegő lázadásokat szított polgártársaink körében". Az uralkodó ugyanis „arra ösztökéli ugyanezen embereket [tudniillik a rabszolgákat], hogy fogjanak fegyvert ellenünk, és így vásárolják meg azt a szabadságot, amelytől ő fosztotta meg őket, s gyilkolják le azokat az embereket, akikre ő erőszakolta rá őket: ekképp váltva meg az egyik nép szabadsága ellen elkövetett bűneit azzal, hogy őket a másik nép élete elleni bűnökre bújtja fel". Jefferson itt arra utalt, hogy Virginia utolsó királyi kormányzója, John Murray, Dunmore negyedik grófja (1732–1809) 1775. november 7-én egy olyan nyilatkozatot bocsátott ki, amely szerint azok a rabszolgák, akik „Őfelsége csapataihoz csatlakoznak abból a célból, hogy […] a gyarmatot visszatérítsék az Őfelsége Koronája és méltósága iránti megfelelő kötelességérzet állapotába", elnyerik szabadságukat.

---

[33] Uo.

[34] Az Amerikai Egyesült Államok kongresszusban összegyűlt képviselőinek nyilatkozata i. m. 100. Ezt az érvelést Jefferson korábban már megjelentette, lásd *Jefferson, T.:* Brit-Amerika jogainak összefoglaló áttekintése i. m. 85. A rabszolgabehozatalt korlátozni kívánó virginiai törvényhozási erőfeszítésekre lásd *Taylor, A.:* American Revolutions i. m. 119. A Chesapeake-öböl menti termelők búzatermelésre való átállására: *Philip D. Morgan:* Slave Counterpoint. Black Culture in the Eighteenth-Century Chesapeake and Lowcountry. Chapel Hill, NC 1998. 170–178.

Dunmore az anyaország és a gyarmatok közötti konfliktus kiéleződését követően 1775 júniusában egy brit hadihajó fedélzetére tette át székhelyét. A képviseleti gyűlés ezt az eljárást törvénysértőnek tekintette és a kormányzó jogkörét egy közbiztonsági bizottságra ruházta. Válaszul a kormányzó kihirdette a rendkívüli állapotot, csapatait pedig a rabszolgák fegyverbe szólításával próbálta megerősíteni. A rabszolgák brit oldalra csábítását nevezte Jefferson az amerikai rabszolgatartók „tulajdona elvételének és elkobzásának". Jefferson szerint a brit uralkodó az afrikaiak rabszolga sorba vetésével megsértette azok „legszentebb, élethez és szabadsághoz való jogát", vagyis e jogokat az afrikaiak vonatkozásában is érvényesnek tartotta. Azt viszont, hogy a rabszolgák a britek oldalára állva próbálták meg ezeket a természetes jogaikat a gyakorlatban is érvényesíteni, úgy értelmezte, hogy III. György „hitszegő lázadásokat szított polgártársaink körében." Dunmore proklamációja következtében egy nagyméretű rabszolgafelkeléstől való félelem lett úrrá Virginiában, s a kormányzónak azt is sikerült „elérnie", hogy a virginiai rabszolgatartók szinte egy emberként a függetlenség ügye mellé álljanak. A hívás azonban nem maradt visszhang nélkül a rabszolgák körében. A kormányzó Chesapeake-öbölben cirkáló hajóhada csak 1776. augusztus 6-án – tehát már a Függetlenségi Nyilatkozat elfogadása után – hagyta el a virginiai vizeket, s az év első felében még többször is felfegyverzett feketékből álló portyázó csapatokat tett partra.[35]

Érdekes módon Kossuth érvelésében is nagyon hasonló gondolatokat lehet találni. A román felkeléssel kapcsolatban azt írta, hogy az „osztrák vezérek […] fellázították az oláh népességet, melly a törvény által neki ajándékozott szabadság ellen feltámadva, barbár vandalismussal gyilkolta, kínozta a védtelen magyar lakosokat". Kossuth itt arra célzott, hogy az 1848. áprilisi törvények és a jobbágyfelszabadítás a nemzeti kisebbségek tagjainak is biztosították a liberális szabadságjogokat, az ország egyenrangú lakosainak tekintve őket. A Habsburgok által felbujtott nemzetiségek azonban – a szabadsággal visszaélve – arra használták fel, hogy fegyverrel forduljanak felszabadítóik, a magyarok szabadsága ellen. Kossuthnak ez a gondolatmenete nagyon hasonlít Jefferson fentebb már említett érvelésére, aki eredeti nyersfogalmazványában arról írt, hogy a britek által felbujtott virginiai rabszolgák is visszaéltek a nekik biztosított szabadsággal, s arra használták fel azt, hogy fegyverrel lépjenek fel amerikai rabszolgatartóik

[35] Az Amerikai Egyesült Államok kongresszusban összegyűlt képviselőinek nyilatkozata i. m 100. Transcription of Lord Dunmore's Proclamation (https://bit.ly/2wnWiKT, letöltés 2019. dec. 6.); *Taylor, A.:* American Revolutions i. m. 146–151.; *Alan Taylor:* The Internal Enemy: Slavery and War in Virginia. New York, NY 2013. 23–27. Az afroamerikaiak szerepéről a Függetlenségi Nyilatkozat megfogalmazásában lásd *Maier, P.:* American Scripture i. m. 146–147.; *Onuf, P. S.:* Jefferson's Empire i. m. 155–158.

szabadságának korlátozása érdekében. A Dunmore felhívásának hatását tárgyaló passzusokban azonban Jefferson érvelése végképp ingoványos talajra merészkedett. Képmutató dolog volt ugyanis a rabszolgák számára szabadságot kínáló briteket azzal vádolni, hogy ők tehetnek a feketék rabszolga sorba vetéséről, miközben azok az amerikai hazafiak rabszolgái voltak.[36]

Ugyanakkor sem a magyar, sem pedig az amerikai Nyilatkozatban nem olvashatunk arról, hogy az őshonos amerikaiakat és az afroamerikaiakat, illetve a magyarországi nemzetiségeket bármiféle sérelem érte volna, vagy bármiféle jogos igénnyel vagy követeléssel léphetnének fel az amerikai, illetve a magyar kormányzattal szemben. A magyar politikai elit kész volt az egyéni liberális szabadságjogok biztosítására a politikai értelemben egységesnek tekintett magyar nemzet minden tagja számára, de a nemzetiségeket nem kívánta kollektív jogokkal rendelkező közösségi entitásokként elismerni. Jefferson pedig rabszolgatartóként kész volt elismerni azt, hogy a rabszolgák természetes jogokkal rendelkező emberi lények, s elfogadta a rabszolgaság embertelen jellegét is. Ugyanakkor élete folyamán sohasem tartotta időszerűnek a rabszolgatartó rendszer felszámolását, így alig tett valamit érdekében. Mindehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy Kossuth nem ismerhette Jefferson nyersfogalmazványát, amelyben a rabszolgasággal kapcsolatos érvek olvashatók. A Második Kontinentális Kongresszus ugyanis szinte egyhangúlag úgy döntött, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat végleges változatából kihagyja ezt a logikai ellentmondásokkal terhelt részletet.[37]

Utószó

Az amerikai függetlenségi küzdelem győzelemmel ért véget, az amerikai Függetlenségi Nyilatkozatnak pedig a modern amerikai nemzettudat 19. század eleji kialakulásától kezdődően olyan kultusza lett, amely a nagyhatalommá váló Amerikai Egyesült Államok megszentelt alapító dokumentumává magasztosította azt.[38] A magyar szabadságharc viszont elbukott, és Magyarország még jó 70 évig nem vált olyan értelemben vett független országgá, amilyennek a magyar Függetlenségi Nyilatkozat tenni szerette volna. Sem a bukás utáni húsz év, sem

[36] A magyar nemzet Függetlenségi Nyiltkozata i. m. 906.

[37] Jefferson rabszolgaságra vonatkozó felfogására magyaról lásd *Lévai Csaba:* „Reszketek hazámért, ha arra gondolok, hogy Isten igazságos". Thomas Jefferson és a rabszolgaság problémája. Aetas 16. (2001) 1. sz. 5–26.; *Vajda Z.:* A szeretet köztársasága i. m. 120–136. Arra vonatkozóan, hogy a Kongresszus miért hagyta ki Jefferson nyersfogalmazványának afroamerikaiakat tárgyaló passzusának legnagyobb részét a Függetlenségi Nyilatkozat végleges változatából: *Maier, P.:* American Scripture i. m. 146–147.

[38] A Függetlenségi Nyilatkozat „felmagasztosulására" lásd *Maier, P.:* American Scripture i. m. 175–208. A modern amerikai nemzettudat kialakulásáról lásd *David Waldstreicher:* In the Midst of Perpetual Fetes: The Making of American Nationalism. Chapel Hill, NC 1997.

pedig a dualista időszak nem volt alkalmas arra, hogy a magyar dokumentumnak olyan, szinte vallásos kultusza alakuljon ki, mint amerikai társának. Úgy vélem, hogy manapság a Függetlenségi Nyilatkozat fontos helyet foglal el ugyan a hazai közösségi emlékezetben, de nem úgy, mint egy dicsőséges jövő kezdetét jelző önálló fejlődés kiindulópontja – ahogyan ez az amerikai Nyilatkozat esetében megfigyelhető –, hanem mint a tragikus, de heroikus nemzeti múlt mementója.

CONSIDERATIONS ON THE COMPARISON OF THE AMERICAN (1776) AND HUNGARIAN (1849) DECLARATIONS OF INDEPENDENCE

by Csaba Lévai

SUMMARY

Similarities between the American and Hungarian Declaration of Independence were discussed by contemporaries, and the issue has also been examined by historians. Yet most of these investigations have so far focused on a formal comparison of the two documents, or on the identification of their ideological roots, with much less attention paid to textual analysis. Discussing the role played by the conscious presentation of violence in the two Declarations, the present paper aims to apply this second approach. It highlights how the authors of these documents, in order to enhance the influence of their message, used "elements of violence." The article does not aim at providing a comprehensive comparison of the two Declarations; alongside the aspect of "elements of violence," it only deals with certain factors (such as the circumstances of their birth) which appeared important from the perspective of the analysis.

Glant Tibor

SEGÉLYEZÉS ÉS POLITIKA
A kétoldalú amerikai–magyar kapcsolatok kialakítása 1919-ben*

A tanulmány azt mutatja be, hogy az egymás iránt korábban csekély érdeklődést mutató Amerikai Egyesült Államok és Magyarország hogyan alakított ki közvetlen, működőképes kétoldalú kapcsolatokat az első világháború után, egyetlen év alatt, az első amerikai diplomaták megérkezésétől (1919. január) a békekonferencián át a *de facto* diplomáciai kapcsolatfelvételig (1919. december) – miközben jogilag még hadban álltak egymással. Ennek összegzésére azért van szükség, mert a magyar történetírás Trianon 100. évfordulóján még mindig mellékszereplőknek tekinti az amerikaiakat mind a párizsi békerendszer kialakításában, mind a Habsburgok utáni Közép-Európa újraszervezésében és újjáépítésében. Különösen félrevezető az amerikai politikai jelenlét és a segélyezés szétválasztása, valamint az utóbbi szinte teljes ignorálása, hiszen a béketeremtés ideológiáját maga Wilson elnök fogalmazta meg a híres 14 pontban és annak további kiegészítéseiben, valamint ő maga kérte az amerikai kongresszus támogatását egy olyan új – mai szóval transznacionális – humanitárius segélyezési program finanszírozásához, mely emberek millióinak életét mentette meg győztes és legyőzött országokban egyaránt. Ezt követően az alelnök arra is rávette párizsi tárgyalópartnereit, hogy ezt a munkát egy amerikai kormányszerv (az American Relief Administration [Amerikai Segélyelosztó Szervezet, a továbbiakban: ARA]) égisze alatt, egy amerikai (Herbert Hoover) vezetésével folytassák le. Ezért az amerikai politika és segélyezés szétválasztása éppúgy revízióra szorul, mint az a mai napig egyetlen, magyar nyelven olvasható – a maga idején tudományosnak tekintett elemzés, mely szerint az amerikai segélyezés csupán a nemzetközi imperialista körök akciója volt a „dicsőséges Tanácsköztársaság" megbuktatására és egyúttal a „Horthy-fasizmus" létrehozására és megszilárdítására.[1]

Szakirodalmi áttekintés

Az amerikaiak mellékszereplőkként való bemutatása a Trianonnal kapcsolatos magyar történetírás mindhárom korszakára jellemző. A Horthy-korszakban (1919–1945) a „hivatalos" Trianon-értelmezést (az Amerikai Egyesült Államok

* A tanulmány a Lendület Trianon 100 kutatócsoport munkájának keretében készült. Ajánlom édesapámnak, 75. születésnapjára.

[1] *Magos György:* Az amerikai imperialisták szerepe a Horthy fasizmus stabilizálásában (1924–1929). (A történettudomány kérdései 17.) Bp. 1952.

vonatkozásában) az a Horváth Jenő jegyezte, aki bizonyítottan az előzetesen felállított elméletéhez válogatta, igazította a forrásokat. Első lépésben tudatosan félreértelmezte a wilsoni háborús politikát és azzal érvelt, hogy az amerikai elnök mindvégig a Monarchia (és ezzel együtt a Magyar Királyság) területi egységének fenntartását támogatta. Horváth szerint az amerikai elnök később abban „hibázott", hogy hagyta magát Masaryk által félrevezetni, ezért viszont erkölcsi kötelessége neki – és hosszabb távon Washingtonnak is – az igazságtalan békediktátum felülvizsgálatának támogatása.[2] Ebbe a „naiv, félrevezetett amerikaiak" narratívába azért nem fért bele a segélyezés és a politika kapcsolatának vizsgálata, mert a – jelen tanulmányunkban, lentebb részletesen tárgyalt – tények ismeretében maga a történet nem állt volna meg. A korszak egyéb, Trianonnal kapcsolatos narratíváiban (a Károlyit hibáztató vagy a minden mögött szabadkőműves összeesküvést sejtő változatban és az országot romba döntő zsidó – tehát hangsúlyosan nem magyar – Tanácsköztársaság-képben) az amerikaiak érdemben meg sem jelentek.[3]

1944–1945-ben a Szovjetunió megszállta, gyarmatosította, majd saját birodalmába betagolta (gazdasági dimenzióban a KGST keretében, katonailag a Varsói Szerződés égisze alatt, valamint állambiztonsági vonalon is) az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területén létrehozott utódállamokat. Ebben a „szövetségi" rendszerben (1945–1989) semmiféle Trianonnal kapcsolatos narratívának sokáig nem lehetett és nem is volt helye. Ráadásul a kommunista rendszerben az Amerika-ellenesség hivatalos állami ideológia volt, és mai szemmel nézve megdöbbentő hangvételű gyűlöletbeszédet honosított meg Magyarországon, különösen 1956 előtt.[4] Ennek a korszaknak tipikus szövege Magos György 1952-es írása (az ezredfordulóig egyike a két magyar nyelvű tanulmánynak a témában), amely érdemben foglalkozott a segélyezés kérdésével is: „Az ARA segélyekre is áll az, amit Rákosi elvtárs a Marshall-segéllyel kapcsolatban jegyzett meg, hogy úgy támogatja az országot, mint »akasztott embert a kötél«. Az ARA egyúttal az amerikai bankárok hatalmas méretű üzlete is volt, »élelmezési intervenció«, ahogy Rubinstein nevezi. Erre is áll az, amit már az előbb megjegyeztünk: sokba került a magyar népnek az imperialisták »segítsége«. A szerző szerint az „Egyesült Államok a legfiatalabb és legerősebb imperialista ragadozó," és az ellenforradalmi

[2] *Éva Mathey:* Revisionist Expectations towards the USA and Hungarian History Writing: A Case Study of Jenő Horváth (1881–1950). Hungarian Studies Review 42. (2015) 1–2. sz. 7–25.

[3] *Csunderlik Péter:* A „vörös farsangtól" a „vörös tatárjárásig". A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában. Bp. 2019.; *Eric Beckett Weaver:* Revision and Its Modes: Hungary's Attempts to Overturn the Treaty of Trianon, 1931–1938. Doktori (PhD) értekezés. Oxford 2007.

[4] *J. N. Szemjonov:* A fasiszta geopolitika az amerikai imperializmus szolgálatában. Bp. 1953.

kormányt éppen ez vonzotta Washingtonhoz.[5] Ezt a narratívát L. Nagy Zsuzsa 1963-ban megjelent tanulmánya, majd két évvel később kiadott monográfiája „tette helyre", bár ő is külön tárgyalta a segélyezést és az amerikai politikai aktivitást a térségben és Párizsban is.[6] Ezt az amerikaiakkal szemben megengedőbb vonalat vitte tovább Hajdu Tibor három monográfiája az őszirózsás forradalomról (1968), a Tanácsköztársaságról (1969) és Károlyiról (1978).[7] Magát az addig tabusított „Trianon" szót Ormos Mária használhatta elsőként könyve címében, 1982-ben. A példásan kutatott és jegyzetelt *Padovától Trianonig* azonban túlzottan is az európai politikára összpontosított, így az amerikaiak ebben a paradigmateremtő írásban is csupán mellékszereplők maradtak.[8] 1985-ben jelent meg Vecseklőy Józsefnek a második világháború alatt és után keletkezett, de évtizedekig kiadatlanul maradt, kétkötetes munkája, mely az „amerikai imperializmus tükrében" kívánta bemutatni az újvilági nagyhatalom felemelkedését, miközben hosszabb vádiratot fogalmaz meg Wilson elnökkel szemben. Ezt a forrásokat szintén szelektíven kezelő elemzést a szerző 1993-ban már egyenesen „francia–amerikai nemzetgyilkossági kísérlet"-nek láttatta a magyarokkal szemben.[9]

A rendszerváltás hajnalán Ádám Magda foglalkozott a kisantant történetével. 1989-ben megjelent monográfiájában már hosszabban tárgyalta az amerikai béke-előkészítő bizottság, az *Inquiry* egyes jelentéseit is, a segélyezést viszont ő sem kötötte az amerikai politikához.[10] Arday Lajos és Jeszenszky Géza a brit vonalat elemezte,[11] míg egy nagyobb nemzetközi projekt a francia levéltári forrásokat tárta fel (magyar részről Ádám Magda, Litván György és Ormos Mária részvételével) mindkét nyelven.[12] Az 1989 óta eltelt harminc év során Trianon amerikai vonatkozásairól csak amerikanisták és magyar származású amerikai történészek írtak. A fősodrú történetírást Romsics Ignác könyvei határozták

---

[5] *Magos György:* Az amerikai imperialisták szerepe a Horthy fasizmus i. m. Az idézetek sorrendben itt: 9., 7.

[6] *L. Nagy Zsuzsa:* Az antant segélyprogramja és az 1918–1919. évi forradalmak. Párttörténeti Közlemények 9. (1963) 3. sz. 37–68.; *Uő:* A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Bp. 1965.

[7] *Hajdu Tibor:* Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp. 1968.; *Uő:* A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969. és *Uő:* Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Bp. 1978.

[8] *Ormos Mária:* Padovától Trianonig, 1918–1920. Bp. 1982.

[9] *Vecseklőy József:* A csillagsávos lobogó nyomában I-II. Bp. 1985. és *Uő:* Nemzetgyilkossági kísérlet: Trianon (1919. Párizs). Lakitelek 1993.

[10] *Ádám Magda:* A kisantant és Európa, 1920–1929. Bp. 1989.

[11] *Jeszenszky Géza:* Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918). Bp. 1986.; *Arday Lajos:* Térkép, csata után. Magyarország a brit külpolitikában, 1918–1919. Bp. 1990.

[12] Magyarul lásd Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről, 1918–1919. Szerk. Ádám Magda – Ormos Mária. Bp. 1999.; Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről, 1919–1920. Szerk. Ádám Magda – Ormos Mária. Bp. 2004. Megjelent még további két kötet az 1920 és 1927 közötti anyagokból válogatva.

meg, ezek azonban az ormosi paradigmát vitték tovább az amerikai részvétel értelmezése terén.[13] Ezzel a megközelítéssel az a probléma, hogy az amerikai békedelegáció munkáját kizárólag magyar szempontból vizsgálja, az amerikaiak előzetes elképzeléseit, tárgyalási céljait és stratégiáit, valamint a küldöttség belső működésének logikáját nem. A teljes kép felvázolásához erre is szükség van. Ennek a szisztematikus Trianon-kutatásnak a lehetőségét és kereteit a 2016-ban létrehozott MTA Lendület kutatócsoport („Trianon 100") teremtette meg. Erre azért is volt szükség, mert a közbeszédben és az interneten ismét megjelentek a Horthy-korszak fentebb bemutatott, alternatív „történelmi" narratívái.

A Trianonnal foglalkozó történetírás külföldön Angliában kezdődött: C. A. Macartney skót történész először 1937-ben, majd 1956-ban jelentetett meg a nyugati világban máig alapműnek számító köteteket.[14] A Trianon-kutatásnak van azonban egy Magyarországon alig ismert, amerikai vonala is, melynek három eleme érdemel külön figyelmet. Ezek közül kettő az első világháború 50. évfordulójához és az újbaloldali történetírás megjelenéséhez köthető (1959–1967), a harmadik pedig a magyar származású amerikai történészekhez. Ezek a munkák ugyan sokat segítettek a párizsi békekonferencia történetének feldolgozásában és értelmezésében, de nem kapcsolták össze a segélyezést és a politikát. Az újbalos történetírás nagy eredménye a bolsevizmus elleni fellépés hangsúlyozása és újszerű elemzése volt. Elsőként Arno J. Mayer (majd őt követve N. Gordon Levin és Lloyd C. Gardner) elemezte 1919-et a „feltartóztatás" (ami az amerikai hidegháborús politika kulcsszava) és az „ellenforradalom" (ami az újbaloldali értelmezési keretben érthetően/tipikusan marxista referencia) kontextusában.[15] Ezekben az elemzésekben az Egyesült Államok agresszor, és 1919-et a hidegháború első eljövetelének tekintik. Ugyanakkor ők mutattak rá arra, hogy Wilson és Lenin programja – főleg a sajtó leegyszerűsítő tárgyalásában – mennyire hasonlított egymásra, és hogy Wilson miért tekintette komoly kihívásnak a bolsevizmust. Ugyancsak az 1960-as évek első felében – tehát a világháború 50. évfordulója alkalmával – jelentek meg az egyes, kisebb nemzetek párizsi tevékenységét bemutató tudományos elemzések: Sherman David Spector Romániáról,

[13] *Romsics Ignác:* A trianoni békeszerződés. Bp. 2007.

[14] *C. [Carlyle] A. [Aymler] Macartney:* Hungary and Her Successors: The Treaty of Trianon and Its Consequences. Oxford 1937.; *Uő:* October Fifteenth: A History of Modern Hungary, 1929–1945. I–II. Edinburgh 1956.

[15] *Arno J. Mayer:* Political Origins of the New Diplomacy. (Yale Historical Publications, Studies 18.) New Haven, CT 1959. A kötet 1964-es, puha borítós kiadásának már Wilson vs. Lenin a főcíme; *Uő:* Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918–1919. New York, NY 1967.; *N. [Norman] Gordon Levin, Jr.:* Woodrow Wilson and World Politics: America's Response to War and Revolution. Oxford–New York, NY 1968.; *Lloyd C. Gardner:* Safe for Democracy: The Anglo-American Response to Revolution, 1913–1923. Oxford–New York, NY 1984.

Rene Albrecht-Carrie Olaszországról, Ivo Lederer pedig Jugoszláviáról írt nagymonográfiát. Alfred D. Low mélyelemzéseket írt a Tanácsköztársaságról és az Anschluss lehetőségéről (1918–1919-ben).[16] Mivel ezek a szerzők elsősorban amerikai forrásokból dolgoztak, az általuk írt elemzésekben jobban kidomborodik az Egyesült Államok szerepe, de egyikük sem elemzi külön az amerikai békedelegáció működésének belső dinamikáját.

Trianon történetéhez és amerikai vonatkozásaihoz természetesen amerikai magyar történészek is hozzászóltak – már az első pillanattól kezdve. Birinyi [Kossuth] Lajos volt az első a világon, aki a trianoni békeszerződésről írt doktori disszertációt, majd könyvet is.[17] 1929-ben jelent meg Jászi nagy visszhangot kiváltó munkája a Monarchia felbomlásáról, de ez magyarul csak 1983-ban látott napvilágot.[18] Francis Deák a Columbia Egyetemen és Magyarországon is kutatott, majd hétéves munkája eredményeit 1942-ben tette közzé. A mai tudományosság igényeit is kielégítő kötet külön erőssége, hogy Deák személyesen konzultált az amerikai békedelegáció számos tagjával is.[19] Hasonló színvonalú és jelentőségű munkát jegyez még Pásztor Péter (Peter Pastor), aki 1976-ban jelentette meg *Hungary between Wilson and Lenin* című könyvét, mely az időközben megnyitott francia levéltári forrásokra is épített.[20] Király Bélával karöltve Pásztor később külön alsorozatot indított (*War and Society in East Central Europe* címmel) a Columbia égisze alatt megjelenő *East European Monographs* sorozatban. Itt adtak ki például egy kiemelten fontos Trianon-tanulmánykötet is. Andrew C. Janos és William Slottman tanulmánykötetet szerkesztett a Tanácsköztársaságról, Tőkés Rudolf életrajzi elemzést tett közzé Kun Béláról, kiadatlan doktori disszertációjában pedig Éva Susan Balogh az 1918 és 1920 közti magyar politikai helyzetet elemezte.[21] A magyarul is

---

[16] *Sherman David Spector:* Rumania at the Paris Peace Conference: A Study of the Diplomacy of Ioan. I. C. Bratianu. New York, NY 1962.; *Rene Albecth-Carrie:* Italy at the Paris Peace Conference. Hamden, CT 1966.; *Ivo J. Lederer:* Yugoslavia at the Paris Peace Conference: A Study in Frontiermaking. New Haven, CT 1963.; *Alfred D. Low:* The Soviet Hungarian Republic and the Paris Peace Conference. (Transactions of the American Philosophical Society New series Vol. LIII, 10.) Philadelphia, PA 1963. és *Uő:* The Anschluss Movement, 1918–1919 and the Paris Peace Conference. (Memoirs of the American Philosophical Society 103.) Philadelphia, PA 1974.

[17] *Louis Kossuth Birinyi:* The Tragedy of Hungary: An Appeal for World Peace. Cleveland, OH 1924. További információkat lásd *Éva Mathey:* Chasing a Mirage: Hungarian Revisionist Search for US Support to Dismantle the Trianon Peace Treaty, 1920–1938. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem. 2012. 119–121., 157–162.

[18] *Oscar Jaszi:* The Dissolution of the Habsburg Monarchy. Chicago, IL 1929.

[19] *Francis Deák:* Hungary at the Paris Peace Conference: The Diplomatic History of the Treaty of Trianon. New York, NY 1942.

[20] *Peter Pastor:* Hungary between Wilson and Lenin: The Hungarian Revolution of 1918–1919 and the Big Three. Boulder, CO 1976. ; Uő: Woodrow Wilson a „békeszerző" amerikai elnök és a Magyar Tanácsköztársaság. In: Tanácsköztársaság 1919–2019. Szerk. Krausz Tamás – Morvai Judit. Bp. 2019. 133–165.

[21] Revolution in Perspective: Essays on the Hungarian Soviet Republic. Eds. Andrew C. Janos – William B. Slottman. Berkeley, CA–Los Angeles, CA 1971.; *Rudolf L. Tőkés:* Béla Kun and the

kiválóan beszélő John Swanson Ausztria és Magyarország békés elválását mutatta be, Bodó Béla pedig a fehérterrorról publikált.[22]

A fenti összefoglalóból is kitűnik, hogy a mai napig nem született olyan szakmunka, amely megfelelő súllyal kezelte volna az amerikaiak szerepét Párizsban és a Trianonhoz vezető úton. Az egyetlen részletes elemzést az amerikai békedelegáció (American Commission to Negotiate Peace, a továbbiakban: ACNP) párizsi működéséről Arthur Walworth írta 1986-ban. A Pulitzer-díjas amerikai történész szerint Párizsban az amerikai delegáció négy, egymással gyakran versengő csoportra bomlott, ezért az eseményeket csak az ezek közti rivalizálás tükrében értelmezhetjük.[23] Tanulmányunkban ebből a gondolatmenetből kiindulva vizsgáljuk meg a politika és a segélyezés összefüggéseit az amerikai–magyar kapcsolatok alakulásában, 1919 során. Fókuszunk értelemszerűen az amerikaiakra irányul, hiszen ők voltak az aktív szereplők. Károlyiék csak a „Wilsontól csak wilsoni békét" szlogenig jutottak el, Kun Béláék ellenségnek tekintették a nyugati szövetségeseket, az augusztus utáni magyar kormányok pedig leginkább az amerikaiaktól várták a csodát.

Amerikai dilemmák és döntések a fegyverszünettől a békekonferencia megnyitásáig

A modern kor addigi legnagyobb háborújának hadviselő felei meglepően gyorsan, mintegy hat hét alatt jutottak el a végleges kapitulációhoz. A fegyverszünetek megkötése (november 3. és 11.) és az amerikai időközi választás (november 5.) időben gyakorlatilag egybeesett, ám alapjaiban változtatta meg Wilson elnök gondolkodását és mozgásterét. 1918 novemberében ugyanis ő volt az egyetlen olyan kormányfő a győztes nagyhatalmak körében, aki a hadba lépéskor és a háború lezárásakor is kormányon volt, ám ő (és pártja – a demokraták) éppen ezen a választáson vesztette el többségét a Kongresszus mindkét házában.

Ebben a válságos helyzetben nem Wilson, hanem személyes megbízottja, Edward Mandell House ezredes képviselte az Amerikai Egyesült Államokat a fegyverszüneti tárgyalásokon a Szövetségesek Legfelsőbb Haditanácsában,

Hungarian Soviet Republic: The Origins and Role of the Communist Party of Hungary in the Revolution of 1918–1919. New York, NY 1967.; *Eva Susan Balogh:* The Road to Isolation: Hungary, the Great Powers, and the Successor States, 1919–1920. Doktori (PhD) értekezés. Yale University. New Haven, CT. 1974.

[22] *John C. Swanson:* The Remnants of the Habsburg Monarchy: The Shaping of Modern Austria and Hungary, 1918–1922. Boulder, CO 2001.; *Béla Bodó:* The White Terror in Hungary, 1919–1921: The Social Worlds of Paramilitary Groups. Austrian History Yearbook 42. (2011) 133–163.

[23] *Arthur Walworth:* Wilson and His Peacemakers: American Diplomacy at the Paris Peace Conference, 1919. New York, NY–London 1986.

valamint a békekonferencia közvetlen előkészítése során is. Ebből a munkából Wilson teljesen kizárta külügyminiszterét, Robert Lansinget, ami viszont feszültséget szított a Fehér Ház és a Külügyminisztérium között. Ráadásul Wilson a béke-előkészítő munkát is House-ra bízta, nem a külügyre. Az ezredes vezetése alatt működő *Inquiry-csoport* pedig az Osztrák–Magyar Monarchia kapcsán azzal zárta kutatásait, hogy végső jelentésében kiemelte: a wilsoni elveknek megfelelő – „tudományos", igazságos és praktikus – határokat nem tudnak javasolni Közép-Európában; a Habsburgok birodalmának feldarabolása például a magyarok részéről biztosan irredentizmust fog szülni. Ezt az ellentmondást az amerikai elnök azzal próbálta feloldani, hogy a békekonferencia csak egyetlen békeszerződést alkosson meg, és ez hozza létre a Népszövetséget. A konkrét határokról ez az új Népszövetség döntsön majd, szakértők bevonásával, de csak ha a háborús gyűlölködés elült.[24] (Erre a kérdésre a békekonferencia működése és az 1919 során rendszeresen módosítgatott magyar fegyverszüneti és demarkációs vonalak kapcsán még visszatérünk.)

Az Amerikai Egyesült Államok két szempontból játszott kiemelten fontos szerepet az első világháborúban. Egyfelől biztosította a nyugati szövetségesek győzelmét előbb gazdasági, majd (a hadba lépést követően) katonai erővel is. Másfelől Wilson 14 (és az azt kiegészítő további kilenc, így összesen 23) pontja egy olyan új *Pax Americana* eljövetelét ígérte, amely egyértelműen elnyerte az európaiak többségének tetszését. Közel négy évnyi brutális háborúzás után mindenki szeretett volna tudományos alapon megtervezett, igazságos békét, nemzeti önrendelkezést, szabad kereskedelmet, nemzetközi együttműködést és nyílt diplomáciát. 1918 novemberében Wilson („az új világrend prófétája") tehát ragaszkodhatott volna ahhoz, hogy az „amerikai békét" amerikai feltételek mellett, akár amerikai földön kössék meg.[25] A belpolitikai válság miatt a döntést azonban House-ra bízta, ő pedig beleegyezett abba, hogy a békekonferenciát francia földön rendezzék meg, és hogy annak elnöke Georges Clemenceau francia miniszterelnök legyen. Ez egyben azt is jelentette, hogy ha Wilson elnök személyesen részt kíván venni az általa megálmodott „amerikai béke" megteremtésében, neki kell Párizsba utaznia. Hivatalban lévő amerikai elnök korábban azonban soha el nem hagyta az ország területét. A House-i alku ráadásul azt is jelentette, hogy ha Wilson el is utazik Párizsba, nem ő fog elnökölni a tárgyalások során.

---

[24] *Glant Tibor:* Kettős tükörben. Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején. (Amerika tegnap és ma 1.) Debrecen 2008. 221–249.; Az Inquiryről lásd Az Egyesült Államok útja Trianonhoz. Az Inquiry és Magyarország jövője, 1917–1918. Forráskiadvány. (Trianon-dokumentumok és tanulmányok 5.) Szerk. Glant Tibor. Ford. Glant Tibor – Balogh Máté Gergely. Bp. 2020.

[25] *Glant Tibor:* A 14 pont története és mítosza. Külügyi Szemle 8. (2009) 4. sz. 84–99.

Az időközi választáson elszenvedett vereség okozta válsághelyzetben Wilson nemcsak a diplomáciai kezdeményezés jogát engedte át európai szövetségeseinek, hanem politikai konfliktust csinált az amerikai békedelegáció összeállításából is. A több lépcsőben Párizsba érkező, közel 1300 fős ACNP-nek ugyanis alig voltak republikánus tagjai. Wilson dacos alapállása az volt, hogy ha a háborút a republikánusok támogatása nélkül kellett megnyernie, akkor a békét is nélkülük fogja megkötni. Ezért az általa személyesen vezetett amerikai delegációból kihagyta többek között a két élő amerikai Nobel-békedíjast (Theodore Roosevelt ex-elnököt és Elihu Rootot, a Carnegie Békealapítvány elnökét) és az új, republikánus szenátusi vezetőket (Henry Cabot Lodge-ot és William Boraht) is. Ebben a helyzetbe aligha meglepő, hogy 1919 szeptemberében a republikánus többségű Szenátus meg is tagadta a német békeszerződés ratifikálását s benne a Nemzetek Szövetségének amerikai elismerését. Mindez világosan jelzi, hogy Wilson – amerikai elnökként – az amerikai belpolitika tükrében kezelte a béketeremtést, és külpolitikai kérdésekben is pártpolitikai döntéseket hozott. Ahogyan azt már máshol kifejtettük, 1912 és 1920 között a demokraták számára a sikeres kormányzás élet-halál kérdése volt, hiszen 1856 óta Wilson volt az első „igazi" demokrata elnök, akit az Újvilágban megválasztottak.[26] Ebben a helyzetben nem tűnt bölcs dolognak nyíltan szembefordulni a hatalmi pozícióit éppen visszaszerző republikánus „establishment"-tel.

1918 októberében Wilson volt a világ legbefolyásosabb politikusa és kivételesen kedvező tárgyalási pozícióval bírt a győztesek között is. Ami 1914 kora nyarán még politikai fantasztikumnak minősült volna, az ekkorra valósággá vált: egy hadban álló európai nagyhatalom külügyminisztere az amerikai elnöktől, az elnök békeelvei alapján kért fegyverszünetet. Az immár második ciklusát töltő Wilson mögött ott volt egy bevethető hadsereg nélkül sikerrel megvívott háború, egyértelmű többsége volt az amerikai törvényhozás mindkét házában, szinte egyhangú médiatámogatást élvezett és ő maga irányította a nyugati világ közvéleményét is. Az a Wilson azonban, aki 1918–1919 fordulóján – a békekonferencia megnyitása előtt – Londonba (december 26–31.) és Rómába (január 1–6.) is ellátogatott, már csak a retorikai kezdeményező és a morális vezető szerepét tudta megtartani.[27]

---

[26] *Glant Tibor:* Wilson Párizsban: Trianon amerikai háttere. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára. Szerk. Kovács Zoltán – Püski Levente. Debrecen 2010. 73–83. Root korábban Theodore Roosevelt kormányában szolgált.

[27] *Glant Tibor:* Az Amerikai Egyesült Államok a Nagy Háborúban és a békekonferencián. Az amerikai bel- és külpolitikai dilemmák vázlatos áttekintése. In: Az Osztrák–magyar Monarchia és a történelmi Magyarország összeomlása 1918-ban. Konfliktusok és megoldási kísérletek. Szerk. Barta Róbert – Kerepeszki Róbert – Pintér Zoltán Árpád. Debrecen 2019. 52–54.

A háború addig elképzelhetetlen mértékű pusztítást végzett emberéletben, természetben és a hadban álló országok társadalmi és gazdasági szövetében is. Ez igaz volt győztesekre és vesztesekre egyaránt. A 200 milliárd amerikai dollárra becsült költségéből a németek 38, a britek 35, a franciák 24, az amerikaiak 23, a Monarchia pedig 21 milliárddal vette ki a részét. A háborút elvesztő Osztrák–Magyar Monarchiát súlyos veszteségek érték. Bécs és Budapest mobilizálta a harmadik legtöbb katonát (összesen 74 millióból közel 9 millió főt), szenvedte el a negyedik legnagyobb veszteséget (9,6 millió főből 1,2 milliónyit), és ehhez jött még 3,6 milliónyi súlyos sérült és a spanyolnátha járvány csaknem félmillió áldozata. A vizsgált időszakra Közép-Európában a gabonatermelés a háború előtti szint 60, a széntermelés a 70%-ára esett vissza. Felbomlott a Monarchia addig jól működő közigazgatási rendszere és infrastruktúrája, és helyi háborúk sora robbant ki. A volt Monarchia területén, ám konkrét határok nélkül létrejött vagy megnagyobbított utódállamok az etnikai konfliktusok, az egymást átfedő területi követelések és a bolsevizmus által szított osztályharc problémáival szembesültek.[28] Mivel az amerikaiak kevés első kézből származó információval bírtak a régióról, már 1918 decemberének legvégén „hírszerzői" missziót telepítettek Bécsbe Archibald Cary Coolidge harvardi professzor (korábban az *Inquiry* tagja) vezetésével.[29] Ez világosan jelezte, hogy Wilson részt kíván venni Közép-Európa sorsának rendezésében is.

Az amerikai elnök nyilvánvalóan nem tekintette prioritásnak a Habsburgok utáni Közép-Európa sorsát, a háború sújtotta Európa újjáépítését ugyanakkor az „amerikai béke" kulcselemévé tette. Ebben kiemelten fontos szerepet szánt annak a Herbert Hoovernek, aki az amerikai háborús mozgósítás során „élelmezésügyi cár"-ként („Food Czar") tette le a névjegyét. Wilson kérésére a Kongresszus hiteleket folyósított a győztes államok számára és létrehozott egy független szövetségi kormányszervet, a bevezetőben már említett ARA-t az új, nemzetközi segélyezési politika koordinálására (február 24-én). Wilson kérésére a Szövetségesek Legfelsőbb Haditanácsa a teljes szövetséges segélyezést az ARA és Hoover vezetése alá rendelte.[30] Ezzel Hoover és az ARA megkerülhetetlen politikai tényezővé vált: ezért tartjuk szükségesnek az amerikai politikát a

[28] *Arnold Suppan:* Imperialist Peace Order: Saint-Germain and Trianon, 1919–1920. Vienna 2019. 18–28.

[29] *Harold Jefferson Coolidge – Robert Howard Lord:* Archibald Cary Coolidge: Life and Letters. Boston, MA 1932. Reprint: Freeport, NY 1971. 192–233.

[30] *L. Nagy Zs.:* Az antant segélyprogramja i. m. 41–43.; *Glant Tibor:* Herbert Hoover és Magyarország, 1918–1920. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Szerk. Angi János – Barta János. Debrecen 2000. 381–399.; *George H. Nash:* The Life of Herbert Hoover: Master of Emergencies, 1917–1918. New York, NY–London 1996.; *Kenrdick A. Clements:* The Life of Herbert Hoover: Imperfect Visionary, 1918–1928. New York, NY 2011.

diplomácia és a segélyezés kontextusában (egyre szűkülő fókusszal) együttesen vizsgálni Magyarország vonatkozásában is.

Amerikaiak Párizsban és a Kárpát-medencében

Az 1919-es amerikai–magyar kapcsolatok történetét azért nehéz áttekinteni, mert az események legalább két (néha több) párhuzamos szálon futottak, és mert ez a kapcsolat mindvégig egyoldalú maradt, hiszen Párizsban a szövetségesek – köztük az amerikaiak – a magyarok bevonása nélkül hoztak súlyos következményekkel járó döntéseket a magyarok sorsáról és az új Magyarországról. Itt mi elsősorban a párizsi fejleményekre összpontosítunk, mert a Kárpát-medencei eseményeket a magyar olvasók jobban ismerik.

Az amerikai elnök megérkezésekor (1918. december 18-án) a békekonferencia szervezése már javában folyt, de számos kérdésben nem alakult ki konszenzus a győztesek között. Az ügyeket a Szövetségesek Legfelsőbb Haditanácsa vitte tovább, bár a testület elnevezése és összetétele többször változott. Ez a grémium döntött a békekonferencia résztvevőiről (így arról is, hogy a veszteseket meg sem hívják) és működési rendjéről. A konferencia hivatalos megnyitója után először Tízek Tanácsa néven működött, majd a testület kettévált: a valódi döntéseket a Négyek Tanácsa hozta, a társaság másik fele pedig a Külügyminiszterek Tanácsa (más néven az Ötök Tanácsa) néven tevékenykedett tovább. A német békeszerződés aláírását követően Wilson elnök hazautazott, a békekonferencia irányítását pedig a Delegációk Vezetőinek Tanácsa vette át. Ez a testület 1919 során mintegy 60 állandó és még egyszer annyi ad hoc és albizottságot hozott létre a különböző ügyek menedzselésére. Külön bizottság koordinálta a békeszerződések megszövegezését, a gazdasági döntéseket, a jóvátételi kérdéseket és a határok megvonását is. Így az is előfordult, hogy egy-egy delegátus egyszerre több bizottság ülésén vett részt (legalábbis a jegyzőkönyvek szerint). Nem sikerült megállapodni a konferencia hivatalos nyelvében sem, így az ülések több nyelven folytak, és a készült feljegyzések sem mindig pontosan ugyanazokat az információkat rögzítették. Ebben a soknyelvű, bürokratikus útvesztőben az információ áramlása nem mindig működött megfelelően. A konfúziót tovább növelte az a tény is, hogy a győztesek abban sem tudtak megegyezni: az „előzetes békekonferencia" egy vagy több szerződést dolgozzon ki, illetve mennyiben legyenek a bizottsági ülések nyilvánosak a sajtó számára. (Közismert, hogy végül öt békeszerződést alkottak meg, illetve, hogy csak a konferencia plenáris üléseire engedték be a sajtó képviselőit.)[31]

[31] *F. S. Marston:* The Peace Conference of 1919. London 1944. A nagyhatalmakat „Powers with General Interests", a kisebb győzteseket „Powers with Particular [néha Special] Interests" kategóriába

A kaotikus állapotokat bizonyítja az is, hogy május 1-jei keltezéssel meghívót küldtek Budapestre is, de azt vissza is vonták, arra hivatkozva, hogy a konferencia nem ismerte el a Tanácsköztársaságot Magyarország legitim kormányaként.[32]

Wilson morális-retorikai vezető szerepét igazolja az a tény, hogy az önmagát még javában szervező békekonferencia a Népszövetség alkotmányának kidolgozását tekintette prioritásnak. Ezt február 14-én véglegesítették, Wilson pedig még aznap hazautazott, hogy az új összetételű törvényhozás előtt (február 24. – március 4.) személyesen ismertesse a részleteket. Mire március 14-én visszaérkezett Párizsba, már teljesen új helyzet várta. Távollétében ugyanis helyettese, House ezredes abban állapodott meg tárgyalópartnereivel a Tízek Tanácsában, hogy minden legyőzött állammal külön-külön kötnek végleges (vagy annak szánt) békét, ám (Wilson felé gesztusként) a Népszövetség alkotmányát mindegyikbe belefoglalják. Az elnök House fausti alkuját árulásnak tekintette, és jól ismerten bensőséges viszonyuk látványosan megromlott. Ez egyben azt is jelentette, hogy az elsőként tető alá hozott német békeszerződés szolgált mintaként a többi megállapodás vonatkozásában is.[33] Ezért hasonlít egymásra mind szerkezetét tekintve, mind egyes szövegrészei vonatkozásában az öt Párizs-környéki békeszerződés. Ebben a helyzetben nem volt értelme annak, hogy az elnök június 28-a (a hivatalos Versailles-i aláírási ceremónia) után tovább maradjon Európában, hiszen saját országa belügyeit onnan nem tudta igazgatni. (Amikor július 8-án hazaérkezett, kormánya már hét hónapja nélküle működött. Ilyen „interregnumra" korábban nem volt példa az ország történetében.)

Ahogyan azt fentebb már említettük, az ACNP egymással versengő frakciókra bomlott a békekonferencia korai szakaszában. A korábbi béke-előkészítő bizottság (az *Inquiry*) utazó tagjai alkották a „területi, gazdasági és politikai hírszerzési" részleget, melynek kihelyezett missziója Bécsben állomásozott. A fentebb említett Coolidge professzor onnan küldött tovább szakértőket az egyes fővárosokba: Philip Marshall Brownt Budapestre, Sherman Milest Zágrábba, volt tanítványát és az *Inquiry* csehszlovák szakértőjét, Robert J. Kernert pedig Prágába. A Coolidge-misszió május végéig működött, majd Albert Halstead vezetésével hivatalos külügyi delegáció váltotta. Ebben az időszakban számos amerikai tényfeltáró küldöttség fordult meg Magyarországon.[34]

---

sorolták: ez egyben azt is jelentette, hogy előbbiek minden kérdésben, utóbbiak csak a rájuk vonatkozó ügyekben vehettek részt a munkában.

[32] *L. Nagy Zs.:* A párizsi békekonferencia i. m. 136–137.

[33] *Inga Floto:* Colonel House in Paris: A Study of American Policy at the Paris Peace Conference. Princeton, NJ 1980.; *John Milton Cooper, Jr.:* Woodrow Wilson: A Biography. New York, NY 2009. 454–505.

[34] *Magyarics Tamás:* Amerikai missziók a Magyar Tanácsköztársaság idején. Múltunk 42. (1997) 4. sz. 3–38.; *Katalin Kádár-Lynn:* George Creel és Magyarország. In: Gyarmatokból impérium. Magyar

Ezzel párhuzamosan a Hoover vezetése alatt álló ARA megkezdte a segélyezés megszervezését és a segélyek célba juttatását a legyőzött országok területén is. Hoover „technikai tanácsadókat" bízott meg a terepmunka koordinálásával és rendkívüli döntési szabadságot biztosított számukra. Az ARA közép-európai igazgatója Thomas T. C. Gregory lett, a volt Monarchia vasúti hálózatát (az új, ám állandóan változó államhatárokon keresztül) felügyelő Szövetségközi Vasúti Misszió vezetőjének pedig William B. Causeyt nevezték ki. A táplálkozásügyi kérdéseket Alonzo E. Taylor koordinálta, a szénkitermelést és szállítást pedig Anson C. Goodyear. Az ARA minden utódállam fővárosába önálló főhadiszállást is telepített. Bár Hoover írásban arra utasította az ARA munkatársait, hogy politikai akciókban ne vegyek részt, a háború után Gregory azzal dicsekedett, hogy ő személyesen buktatta meg Kun Bélát és akadályozta meg a Habsburgok visszatérését Budapestre. A Coolidge-misszió és az ARA állandó, rejtjeles kommunikációját Párizzsal az amerikai tengerészeti hírszerzés építette ki és biztosította mindvégig.[35]

A külügyi csapatot vezető Robert Lansing joggal érezhette úgy, hogy az érdemi diplomáciai munkán kívülre került, hiszen azt – sem Párizsban, sem a lezárult háború terepein – nem képzett, tapasztalt diplomaták, hanem keleti-parti tudósok (Coolidge) és kaliforniai táplálkozási szakértők (Taylor), ügyvédek (Gregory) és bányamérnökök (Hoover) végezték. 1919 júliusában például Párizs arra utasította a Halstead-missziót, hogy senkivel ne tárgyaljon a budapesti tanácskormány leváltásáról, miközben – Hoover tudtával és beleegyezésével – Gregory éppen erről egyeztetett Kun Béla bécsi küldöttjével, Böhm Vilmossal. Így a háborús külpolitika irányítása során Lansing és House közt kialakult ellentét mellett konfliktus keletkezett Wilson és House, valamint Hoover és Lansing viszonyában is. Ezt a helyzetet az elnök meg sem próbálta kezelni, csak az érdekelte, hogy a német békeszerződést mielőbb írják alá és ő maga hazamehessen ratifikáltatni azt. Az ACNP negyedik nagyobb csoportját a gazdasági szakértők alkották – ők azonban nem vettek részt ezekben a konfliktusokban. A Hotel Crillonban elszállásolt ACNP vezetői ennek ellenére rendszeresen tartottak megbeszéléseket, a hírszerzési jelentések napi összefoglalóit pedig William C. Bullitt készítette el számukra.[36]

---

kutatók tanulmányai az amerikai történelemről. Szerk. Frank Tibor. Bp. 2007. 134–157., különösen: 142–147.

[35] *Glant T.:* Herbert Hoover i. m. 383–386. Gergory írása „Stemming the Red Tide" (A vörös áradat feltartóztatása) címmel a The World's Work című lap 1921. évi 4–6. számában jelent meg.

[36] A részleteket lásd *Walworth, A.:* Wilson and His Peacemakers i.m.; Bullitt jelentései megtalálhatóak a Yale Egyetem levéltárában: William C. Bullitt Papers Ms. 112: 102–109. doboz, Sterling Memorial Library, Yale Egyetem, New Haven, CT.

Jóvátétel és határkérdések

Ez az erősen megosztott amerikai delegáció nyilvánvalóan nem volt képes arra, hogy az elnök által 1918-ban felvázolt (de az *Inquiry* szerint teljesen meg sem valósítható) *Pax Americanát* maradéktalanul elfogadtassa párizsi tárgyalópartnereivel. A legkomolyabb viták a háborús jóvátételi és a területi bizottságokban folytak, s ezek jelentős mértékben befolyásolták az új Magyarország megítélését és sorsát.

A jóvátétel közvetlenül kapcsolódott a háborús felelősség kérdéséhez. A győztes hatalmak nem hívták meg a veszteseket Párizsba. Arra hivatkoztak, hogy kizárólag a központi hatalmakat terheli a felelősség a háború által okozott pusztulásért, de ezt úgysem ismernék el. Ezért a német (231. cikkely), az osztrák (177. cikkely) és a magyar (161. cikkely) békeszerződésbe is belefoglalták a háborús bűnösség elismerését („*war guilt clause*"). A háborús felelősség elismertetése az egyes békeszerződések legmegalázóbb tételei közé tartoztak és később a német revans- és a magyar revíziós politika sarokköveivé váltak. A legyőzöttek által fizetendő jóvátétel – a bűnösség elismerésének következményeként – egyben büntetés is volt. A Jóvátételi Bizottság csak 1921 áprilisára tudott megállapodni abban, hogy a németek összesen 33 milliárd dollárnyi jóvátételt fizessenek.[37] Emlékeztetőül: ez több volt, mint amennyit a franciák vagy az amerikaiak a háborúra fordítottak, és megegyezett a brit háborús kiadások összegével.

Az utódállamok viszonylatában a békekonferencia számára a legnagyobb kihívást az új határok megvonása és elfogadtatása jelentette. Az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai esetében tovább bonyolította a helyzetet az, hogy részben még, részben már nem létező államokról kellett döntéseket hozni. A győztes (vagy annak deklarált) utódállamok képviselői január–február fordulóján ismertették területi követeléseiket a Tízek Tanácsa előtt. Február első hetében – tehát a Wilson figyelmét teljesen lekötő népszövetségi vita csúcspontján – létrehozták a Csehszlovák és a Román (később Román–Jugoszláv) Területi Bizottságot, majd (február 17-én) az összes területi bizottság munkájának koordinálására és az azok által nem tárgyalt ügyek megvitatására a Központi Területi Bizottságot is. A határbizottságok a Központi Területi Bizottságnak nyújtották be véglegesnek szánt javaslataikat, az pedig a Külügyminiszterek Tanácsának. A végső szót természetesen a Négyek Tanácsa mondta ki. Ebben a döntéshozatali mechanizmusban maximálisan figyelembe vették (de korántsem minden kérdésben teljesítették) a győztes utódállamok követeléseit, míg a magyar és osztrák álláspontal egyáltalán nem foglalkoztak, sőt azokat meg sem próbálták felmérni. A trianoni határok

[37] *Suppan, A.:* Imperialist Peace Order i. m. 24–25.; *Frank H. Simonds:* The ABC of War Debts and the Seven Popular Delusions About Them. New York, NY–London 1933.

kialakítása tehát a négy nagyhatalom képviselőinek zárt ajtók mögött lefolytatott alkuinak eredménye volt. Ezt Lansing a Külügyminiszterek Tanácsának május 8-ai ülésén világosan meg is fogalmazta: „Lansing úr kifejtette, hogy véleménye szerint a Tanács azokkal a területekkel foglalkozik, amelyek 1914-ben Ausztriához és Magyarországhoz tartoztak. Abban már korábban megállapodtak, hogy ezeket a területeket fel kell darabolni, és el kell választani egymástól Ausztriát és Magyarországot. Ezen országok területét az Új Államok javára kell módosítani, de ezekről a határokról még nem döntöttek. Ezért Ausztria és Magyarország határait külön-külön nem szükséges megvonni, hiszen azok automatikusan kialakulnak az Új Államok határainak véglegesítésével."[38]

A trianoni határok megvonásának történetét Ormos Mária már részletesen bemutatta magyar nyelven is.[39] Ezért – egy rövid összefoglalást követően – mi itt elsősorban az amerikaiak szerepére összpontosítunk. 10–12 ülést követően előbb a Csehszlovák (március 24-re), majd a Román–Jugoszláv Területi Bizottság (április 6-ra) is kialakította álláspontját. A Külügyminiszterek Tanácsa a magyar–jugoszláv határt április 25-én, a magyar–román és magyar–csehszlovák határt pedig május 8-án hagyta jóvá. A végső szót a Négyek, illetve az ötökkel kibővített Tízek (valójában kilencek) Tanácsa mondta ki május 12-én. A magyar–román katonai konfliktus legforróbb pillanatában, június 13-án ezeket távirati úton meg is küldték Budapestnek. Ezt követően azonban, július 9–17 között a határokat tovább módosították Magyarország kárára északon és délen, sőt Ausztria javára is. Július 10-én és 11-én a Delegációk Vezetőinek Tanácsa – francia kezdeményezésre – Csehszlovákiának ítélte a pozsonyi hídfőt (ezzel áttolva a határt a Duna déli oldalára), valamint – amerikai kezdeményezésre – Ausztriához csatolta Burgenlandot. Július 9-én ugyanez a testület a muramelléki, 17-én pedig a Pécs–Baranya–Baja vonalat követő határt módosította Jugoszlávia javára. Az osztrák–olasz–jugoszláv fegyveres konfliktus (Klagenfurt ügyében) lezárásaként tehát az olaszoknak adott kedvezményekért kompenzációként a (győztes) Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot és (a vesztes) Ausztriát is magyar területekkel kárpótolták. A pozsonyi hídfő megszerzésével a csehek is – erős francia támogatással – meglovagolták az adódó lehetőséget. Ez egyben azt is mutatta, hogy Magyarországgal még Ausztriánál is mostohábban bánt a békekonferencia vezetése. Ennek miértje elsősorban a politikai helyzet alakulásában keresendő. Konkrétan a határbizottságok munkája pedig azt mutatja, hogy az amerikaiak erős moderáló szerepet játszottak a Magyarországgal szembeni túlzott területi követelések leépítése során.

[38] Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, 1919. I–XIII. Washington, DC 1942–1947. IV. 671.
[39] *Ormos M.:* Padovától i. m. 187–205., 274–278.

Erről egyik párizsi levelében Charles Seymour így írt: „Én mindvégig úgy érveltem, hogy a cseh államnak annál jobb, minél kevesebb német és magyar lakosa lesz, de Sir Joseph [Cook] ragaszkodik ahhoz, hogy nekünk kötelességünk a cseheket a háború alatt hozott áldozataikért megjutalmazni és minden általuk kért területet nekik adni, függetlenül attól, hogy az ott élők akarnak-e egyáltalán cseh állampolgárrá válni."[40]

Amerikai segélyezés és politika 1919 nyaráig

A Négyek Tanácsa mindvégig megtartotta Legfelsőbb Haditanácsi pozícióját, és 1919 tavaszán és kora nyarán számos esetben napi politikai kérdésekben hozott döntéseket: így egyfajta államok fölötti, összeurópai szuperkormányzatként is működött. Magyarország sorsát a Tanács által menedzselt ügyek közül három befolyásolta döntően: (1) a bolsevizmus veszélye, (2) az esetleges osztrák–német *Anschluss* kérdése és (3) az olasz–délszláv konfliktus az Adria, konkrétabban Fiume kapcsán.

A bolsevizmust a békekonferencia az európai politika egyik legsúlyosabb politikai kihívásának tekintette. A lenini rendszer és retorika a nyugati civilizáció és értékrend teljes megtagadását jelentette, és élő, valós veszélynek tűnt. Lansing és Wilson már 1918 őszén (még a fegyverszünetek megkötése előtt) a bolsevizmus megfékezését tekintette egyik legfontosabb feladatának, sőt a szovjet-orosz polgárháborúba az amerikaiak köztudottan fegyverrel is beavatkoztak.[41] A francia biztonságpolitika egyenesen „a vörös vírus terjedése" elleni „cordon sanitaire"-nek tekintette Közép-Európát. 1919 elején ez a rémálom kezdett valóra válni. Német földön Berlinben a spartakisták, Brémában és Münchenben a helyi kommunisták vették át a hatalmat hosszabb-rövidebb időre. A lengyel–szovjet háború 1919 januárjában elkezdődött, majd Budapesten március 21-én kiáltották ki a

[40] Letters from the Paris Peace Conference by Charles Seymour. Ed. Harold B. Whiteman, Jr. New Haven, CT 1965. 176.

[41] Egy jellemző idézet a magyar bolsevizmus amerikai megítélésről Nicholas Roosevelt (Coolidge budapesti képviselője) naplójából: „Megkérdeztem Berrimant [helyesen: Barryman, egy amerikai tengerészgyalogos, aki biztonsági feladatot látott el a misszió mellett – G. T.], mit gondol az egész helyzetről. […] »Nos, Jézusom, ezek mind idióták. Mindent vörösre festettek, és letakarták a régi fazonok szobrait, és Lenin meg a többi orosz nagyágyú gipszöntvény szobrát állították fel. Hm!«, és horkantott egyet." Arra a kérdésre, hogy szerinte az osztrákoknál is bekövetkezik-e a bolsevik fordulat, Berryman azt felelte, hogy kizártnak tartja, mert: „»Megmondom én, hogy bárki, akinek csak egy csepp vére is angolszász, sosem lesz bolsevik. Ezek szimplán őrültek. Csak a csavargók járnak jól a bolsevizmussal.«" *Nicholas Roosevelt:* Forradalmi időkben Budapesten és Bécsben. Egy amerikai katona-hírszerző-diplomata feljegyzései 1919 első feléből. Ford. Peterecz Zoltán. Eger 2019. 272. A bolsevizmus az amerikaiak által szentnek és megkérdőjelezhetetlennek tartott alapjogok (lásd az alkotmány első tíz kiegészítését) teljes tagadása volt. Hasonlóan súlyos problémának tekintették a nőkkel szemben intézményesült erőszakot is.

Tanácsköztársaságot, és Kun azt sikerrel exportálta szlovák földre is. Június 15-én a bécsi kommunisták (a budapesti tanácskormány pénzügyi támogatásával) erőszakkal próbálták meg átvenni a hatalmat, de a tüntetést leverték. E. J. Dillon, ír újságíró így foglalta össze benyomásait a bolsevizmus párizsi megítéléséről: „Amikor egy-egy kisebb nemzet képviselője úgy érezte, hogy kezd teret veszíteni a béke asztalánál és országa követeléseit extravagánsságuk miatt leírják, azonnal rámutatott a bolsevizmus kitörésének közvetlen előjeleire, és azokat nemzete csalódottságának elkerülhetetlen következményeként állította be. Így gyakorlatilag minden területi követeléssel fellépő nemzet képviselője kijelentette, hogy ha követeléseiket nem teljesítik, a bolsevizmus elkerülhetetlen. »Ez vagy a bolsevizmus« volt szinte minden delegátus expozéjának végső kicsengése."[42]

A bolsevizmus konkrét megjelenése miatt az ACNP egyes tagjai napi szinten voltak kénytelenek foglalkozni Magyarországgal 1919 tavaszán és kora nyarán. Mivel a történetet a magyar szakirodalom már feldolgozta, csak vázlatosan, kronológiai sorrendben idézzük fel a legfontosabb kérdéseket. A szövetségesek blokád alá vonták a volt központi hatalmakat, így Németországot, Ausztriát és Magyarországot is. A blokád feloldására tett március 12-ei javaslatot a Négyek Tanácsa a magyarországi helyzetre való tekintettel március végén elutasította. A vesztesek csak pénzért vehettek amerikai élelmiszert. A kifizetett árucikkeket Hooverék március 21-e után is leszállították, de újabb vásárlásokról szó sem lehetett. A segélyezés (elsősorban gyermekétkeztetés) Bécsben már 1918 decemberében megkezdődött, Magyarországon azonban csak a tanácskormány bukása után, augusztus közepén tudták megnyitni az ARA és az Amerikai Vöröskereszt irodáját. A Tanácsköztársaságnak – a blokád megsértése árán – küldött olasz fegyverszállítmányról és az osztrák–magyar határon folyó élénk csempészetről az amerikaiak hallgatólagosan tudomást vettek.[43]

Az antant Jan C. Smuts tábornok vezetésével diplomáciai missziót is küldött Budapestre április elején, de a tárgyalások konkrét megállapodások nélkül zárultak. Párizsban több ízben felmerült a katonai invázió lehetősége is Kun Béla és rezsimje ellen, de ezt amerikai nyomásra elvetették. A Tanácsköztársaság katonai sikerei az északi hadjárat során arra késztették Párizst, hogy alkut ajánljon Budapestnek, amit magyar részről betartottak, román részről viszont nem. Ekkor (június 13-án) megtáviratozták Budapestre a véglegesnek szánt magyar határokat. Így próbálták demonstrálni, hogy az egyes francia tisztek által kijelölt vagy követelt demarkációs vonalak és semleges zónák valóban csak ideiglenesek és nem

[42] *E. [Emile] J. [Joseph] Dillon:* The Inside Story of the Peace Conference. New York, NY 1920. 385.
[43] *Glant T.:* Herbert Hoover i. m. 392–397.

jelentik további, tisztán magyarok lakta területek elcsatolását.[44] Az amerikai dilemmákat elemző alfejezetben utaltunk már erre: az 1919 első felében újabb és újabb területi koncessziókat követelő francia tisztek (például Vix március 20-án) minden magyar ellenvetést azzal söpörtek le az asztalról, hogy a határokról még nem született döntés, a magyarok személyes tapasztalata viszont az volt, hogy az utódállamok által „ideiglenesen" megszállt területekről csak katonai erővel lehetett az ellenséget kiszorítani (például Balassagyarmaton).

Május elejére elkészült az osztrák és magyar békeszerződések első változata, a két fővárosba kiküldték a párizsi meghívót, de a Budapestre küldött meghívást (a bolsevik uralomra hivatkozva) visszavonták. Ez nagyban javította az osztrák delegációt vezető Karl Renner párizsi tárgyalási pozícióját, hiszen hivatkozhatott a közvetlen veszélyre és egyben arra is, hogy Ausztria nem támogatja ezeket az ideákat. A június 15-ei bécsi felkelés után három nappal így érvelt: „Ez a veszély, amely bennünket minden pillanatban fenyeget, és amelyről feltétlenül fel kell ismerni, hogy egész Európát is fenyegeti, megérttette velünk, hogy Nyugat-Magyarország német részének Német-Ausztriához csatolása abszolút szükségszerű. Német-Ausztria egyébként szomszédaink kalandor kormánya kalandor vállalkozásainak lenne a zsákmánya."[45] Ugyanez az osztrák kormány két héttel később befogadta és menedékesnek tekintette a Budapestről menekülő Kun Bélát és társait. Azt a határkérdések kapcsán már láttuk, hogy július közepén az északi, nyugati és déli határt is Magyarország rovására módosították. Egyedül Ioan Bratianu román miniszterelnök nem tudta – nyíltan vagy burkoltan a Tanácsköztársaságra hivatkozva – módosíttatni a korábban már véglegesített, keleti (magyar–román) határt.

Abban, hogy a győztes hatalmak – köztük az Egyesült Államok is – Ausztriát kedvezőbben ítélték meg, mint Magyarországot, az esetleges osztrák–német egyesüléstől való félelemnek is szerepe volt. A két legyőzött és megcsonkított állam egyesülése alapjaiban ingatta volna meg a brit (egyensúlyi) és francia („*barrière de l'Est*") terveket a háború utáni Közép-Európa politikai térképével és jövőjével kapcsolatban, hiszen azt akár sikerként is elkönyvelhették volna a legyőzöttek. Az új osztrák kormány már 1918. november 12-én bejelentette, hogy egyesülni kíván Németországgal, és 1919. február 27-én Berlinben meg is indultak a kétoldalú tárgyalások a két vesztes ország között. Február 24-én a Tízek Tanácsa (Wilson távollétében) megegyezett abban, hogy felgyorsítják az osztrák és magyar béke előkészítését, március 5-én pedig 30 millió dollárnyi élelmiszer megvásárlására adtak hitelt az éhező Bécsnek. (Hasonló hitelt Magyarország csak

[44] *Deák, F.:* Hungary i. m. 102–106.; 164. A Smuts-misszióról lásd például *L. Nagy Zs.:* A párizsi békekonferencia i. m. 101–115.
[45] Idézi *Ormos M.:* Padovától i. m. 286.

1920-ban kapott.) A Négyek május 2-án zárták rövidre a kérdést, amikor a német békeszerződés 80. §-ában úgy rendelkeztek, hogy Németország elismeri Ausztria függetlenségét. Ezt paritásos alapon érvényesítették az osztrák békeszerződésben és a Renner vezetésével Párizsba érkező osztrák delegációt már ennek szellemében tájékoztatták. Renner július 11-ei nyilatkozatában a nyilvánosság előtt is feladta az *Anschluss* lehetőségét.[46] Ez időben egybeesett Burgenland Ausztriának ítélésével (július 10–11.): a kettő között pedig nyilvánvaló a kapcsolat.

Az adriai kérdés volt a harmadik olyan politikai problémakör, mely Magyarország jövőjét meghatározta és a békekonferencia munkáját majdnem ellehetetlenítette. Az olaszok a négy győztes nagyhatalom egyikének számítottak, ám partnereik nem gondolták úgy, hogy be kellene tartaniuk az 1915-ben kötött titkos londoni szerződésben tett ígéreteiket. Így olasz–délszláv konfliktus alakult ki a volt Osztrák–Magyar Monarchia dalmát és adriai tengerparti területeinek felosztása során. Az e körüli viták 1919 áprilisától mérgezték a nagyhatalmak viszonyát, és csak az 1920. novemberi rapallói szerződésben tudták a kérdést rendezni. A vita középpontjában Fiume sorsa állt: magyar szempontból ez azért fontos, mert ez volt az új, tenger nélkül maradt ország kijárata a Földközi-tengerre. Klagenfurtban 1919 áprilisának második felében fegyveres összecsapások robbantak ki olasz, osztrák és délszláv katonai alakulatok között. Ennek következménye lett az a – határviták kapcsán fentebb bemutatott, Magyarország kárára kötött – kompromisszum, hogy a délszlávokat és osztrákokat további magyar területekkel kárpótolták.[47] Az osztrák példa azt mutatja, hogy a magyaroknak is lett volna keresnivalójuk ezekben a hónapokban, ha van olyan magyar kormány, melyet a békekonferencia elismer és meghív Párizsba. Ez azonban éppen a Tanácsköztársaság miatt szóba sem jöhetett.

Amerikai dilemmák és döntések Versailles után

A német békeszerződés ünnepélyes aláírásával (június 28-án, a Versailles-i kastély tükörtermében) Wilson befejezettnek tekintette a párizsi munkáját, hiszen House fausti alkuja következményeként eredeti béketerve nem valósulhatott meg, az osztrák, magyar és bolgár szerződés pedig gyakorlatilag készen állt és aláírásra várt. Ezért az elnök július 8-án hazaindult, és a Négyek Tanácsa helyére

[46] *Low, A. D:* The Anshluss Movement i. m.; *Ormos M.:* Padovától i. m. 284.; *Suppan, A.:* Imperialist Peace Order i. m. 37–42.

[47] *Hornyák Árpád:* Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927. Újvidék 2004. 25–80.; *Hammerli Petra:* A magyar–olasz kapcsolatok alakulása 1918–1919-ben. Századok 148. (2014) 133–149.; Trianon és az olasz diplomácia. Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséről. Szerk., ford. Juhász Balázs. (Trianon-dokumentumok és tanulmányok 1.) Bp. 2018.

lépő Delegációk Vezetőinek Tanácsában először Lansing, majd az ACNP vezetését (július 29-én) átvevő Frank Lyon Polk[48] váltotta őt. Lansing 12-én követte az elnököt, a kegyvesztett House pedig gyakorlatilag átköltözött Londonba, és onnan végül október 5-én indult haza. Így az eredeti öt amerikai teljhatalmú delegátus közül csak Tasker Howard Bliss és Henry White maradt Párizsban. A hírszerzési részleg (a korábbi *Inquiry*) többsége is hazatért, így a május végén a Bécsből Párizsba visszarendelt Coolidge és Douglas W. Johnson ült be a területi bizottságok üléseire. 1919 júliusában a békekonferencia munkája leállt, és brit részről azt is felvetették, hogy végleg szüntessék be a közös munkát.[49] Végül – a franciák kivételével – alacsonyabb szintű képviselettel tovább folyt a munka, egészen 1919 végéig, amikor az ACNP utolsó delegációja is hazatért. Ettől kezdve az Egyesült Államokat Hugh C. Wallace párizsi amerikai nagykövet képviselte, tanácskozási jogkörrel.[50] Ezzel hivatalosan is véget ért az amerikai részvétel második fázisa a párizsi békekonferencián.

Időközben a győztes utódállamokba delegált amerikai követek is átadták megbízóleveleiket: Hugh Gibson május 2-án Varsóban, Richard Crane június 11-én Prágában, Henry Percival Dodge pedig október 5-én Belgrádban. A Bukarestben 1913 óta szolgáló Charles J. Vopicka a helyén maradhatott. Charles Stetson Wilson március 17-én kezdte meg ideiglenes ügyvivői tevékenységét Szófiában, Albert Halsteadet május végén visszaküldték Bécsbe (ahol 1915 és 1917 között főkonzulként szolgált), 1919 decemberében pedig Budapestre érkezett Ulysses S. Grant-Smith, és ideiglenes ügyvivőként munkába állt.[51] 1919 legvégén az ötből csak három békeszerződés került aláírásra és még egyet sem ratifikáltak.

Amerikai–magyar kapcsolatok a második fázisban

1919 júliusától egy sokkal kisebb létszámú és súlyú amerikai delegáció működött tovább Párizsban, immár Polk vezetésével. Továbbra is megoldásra várt a bolsevik és az adriai kérdés, valamint legalább hat ország (Ausztria, Magyarország, Románia, Bulgária, Törökország és Oroszország) sorsa. Véglegesítésük után alá

[48] Frank Lyon Polk (1871–1943) New York-i ügyvéd volt, aki az 1915 nyarán külügyminiszterré kinevezett Robert Lansninget váltotta a State Department főtanácsadói posztján. Lansinggel ellentétben Polk polgári, nem pedig nemzetközi jogász volt. Lansing lemondása után (1920-ban) rövid ideig megbízott külügyminiszterként is dolgozott.

[49] *Walworth, A.:* Wilson and His Peacemakers i. m. 437–439. House naplójának 8. kötetéből derül ki, hogy átköltözött Londonba és csak egy-két alkalommal ugrott át Párizsba. Ez a forrás elektronikusan is elérhető: https://bit.ly/31wlLNt (letöltés 2020. jan. 30.)

[50] *Walworth, A.:* Wilson and His Peacemakers i. m. 555–556. Polk és csapata december 9-én indult haza.

[51] Az adatok az amerikai külügyminisztérium történeti osztályának (Office of the Historian, US Department of State) honlapján elérhetőek (https://bit.ly/2txFBes, letöltés 2020. jan. 30.)

kellett írni a többi négy szerződést és garantálni az új utódállamokhoz csatolt kisebbségek jogait is. Augusztus elején, a tanácskormány bukásával megnyílt az út a magyar kérdés rendezése előtt, de új problémát jelentett az ország román megszállása és kifosztása. 1919 augusztusában végre a nemzetközi segélyszervezetek (elsőként az ARA és az Amerikai Vöröskereszt) is bejutottak Budapestre.[52] Ebben a helyzetben Polknak nem volt sok ideje a tájékozódásra és az ismerkedésre. A segélyezés és a politika ismét összefonódott, de ekkor már nem elsősorban Párizsban, hanem magyar földön.

A tanácskormány bukását követő káoszban amerikai részről az ARA próbált rendet tenni. Gergory tárgyalta le Böhmmel a kormányváltást, majd akadályozta meg József főherceg visszatérését: ez utóbbiról született a híres „Archie on the carpet" távirat.[53] Mivel a román hadsereg Budapestre történt bevonulásakor azonnal kifosztotta a fővárosi kórházakat, Causey visszatartotta a Magyarországnak szánt, Bécsben várakozó vöröskeresztes szállítmányokat és jelezte Hoover felé, hogy attól fél, a románok ezeket is elrabolnák.[54] Az ARA látványos politikai szerepét az magyarázza, hogy Halstead arra kapott utasítást, hogy osztrák ügyekkel foglalkozzon, a Coolidge-missziót pedig korábban visszahívták. Közismert, hogy a román túlkapások komoly feszültséget szítottak Párizsban is, és azoknak végül az augusztus 5-én kinevezett Szövetségközi Katonai Misszió (a négy győztes nagyhatalom képviseletében egy-egy tábornok) vetett véget. Ennek amerikai tagja a legendássá vált Harry Hill Bandholtz volt.

A segélyezés megindítása több okból is rendkívül fontosnak bizonyult. Míg német és osztrák területen ez a munka már 1918 decemberében elkezdődhetett, erre Magyarországon csak nyolc hónap késéssel került sor, hiszen a Tanácsköztársaság miatt a határok lezárva maradtak. Az 1918-as termést részben a hadsereg, részben az összeomlott ország használta fel, miközben menekültek tömege érkezett Budapestre az elcsatolt területekről. Az 1919-es termés megoldást jelenthetett volna, de annak egy részét a bolsevikok, a többit pedig a románok foglalták le. 1919 őszére a magyarországi élelmezési helyzet katasztrofálissá vált, így minden nyugati segítség valóban életet mentett. 1919 szeptemberében azonban lejárt az ARA amerikai kongresszusi megbízatása. Hoover úgy döntött, hogy civil szervezetként, magánadományokból folytatja a munkát. Az új szervezetet *American Relief Administration European Children's Fund* névre keresztelték (ARAECF), és

[52] *Glant Tibor – Juhász Balázs –Ablonczy Balázs:* Nemzetközi segély- és segítőakciók a volt Osztrák–Magyar Monarchia területén (1918–1923). Századok 152. (2018) 1321–1352.
[53] *Glant T.:* Herbert Hoover i. m. 390. 22. jegyz. Hoover mindhárom memoárjában szinte szó szerint ugyanúgy számolt be a történetről: „Archie" a főhercegre vonatkozik, a „carpet" pedig arra, hogy kihúzták alóla a szőnyeget.
[54] *Deák, F.:* Hungary i. m. 112–113.

fő profilja a gyermekétkeztetés lett. Hoover nem akarta feladni sem a sikerrel felépített márkanevet (ARA), sem a részben az amerikai hadsereg segítségével kiépített infrastruktúrát, hiszen előbbi a szükséges magánadományokat, utóbbi a további sikeres működést biztosíthatta. E szerkezeti-szervezeti átalakítást követően benyújtotta a végső jelentését a békekonferenciának és ő is hazautazott az Egyesült Államokba.[55] Az érdemi amerikai segélyezés Magyarországon ezért csak 1920 elején indult be és 1923-ban ért véget.

A csaknem egy éve polgárháborútól szenvedő és területvédő háborút vívó Magyarország politikai stabilizációja azért volt fontos, mert Párizsban mielőbb szerették volna „letudni" a már elkészült békeszerződések aláírását. Ennek megfelelően az osztrák békét már szeptember 10-én, a bolgárt pedig november 27-én ellenjegyezték. A magyarra azért nem tudtak sort keríteni, mert továbbra sem volt olyan kormány, amelyet Párizsba meghívhattak volna. Ezt a helyzetet végül nem az amerikaiak, hanem a brit diplomata, Sir George Russell Clerk közbenjárásával rendezték 1919 őszén.[56] Ezzel párhuzamosan Párizsban – amerikai kezdeményezésre – elkészültek az egyes utódállamokkal kötendő kisebbségvédelmi szerződések, ezek azonban Magyarország számára érdemi cselekvési lehetőséget nem garantáltak, hiszen azokat a győztes nagyhatalmak kötötték a győztesnek nyilvánított utódállamokkal.[57] Bandholtz ugyanakkor komoly szerepet játszott a román túlkapások megfékezésében és a román megszállás fokozatos felszámolásában. Grant-Smith megérkezése Budapestre azt jelezte, hogy Washington kész a *business as usual* elve alapján működtetni a kétoldalú kapcsolatokat, noha az Egyesült Államok és Magyarország jogilag még hadban álltak egymással. Mivel az amerikai törvényhozás éppen a Népszövetség alkotmányának 10. cikkelyére (Article X: a kollektív biztonságról szóló rész) hivatkozva utasította el a német békeszerződés ratifikálását, már 1919 decemberére nyilvánvalóvá vált, hogy a később aláírt békéket sem fogják elfogadni.[58] Ez egyben azt is jelentette, hogy az újvilági nagyhatalom kénytelen lesz egyenként különbékét kötni a volt központi

[55] *Suppan, A.:* Imperialist Peace Order i. m. 29. Hoover szeptember 13-án érkezett haza. Érdemes megfigyelni, hogy civil szervezetté alakítása után az ARA (ARAECF) nem mutatott olyan politikai aktivitást, mint korábban. Ez azt bizonyítja, hogy nem holmi „imperialista" motivációk vezették őket 1919 kora nyarán sem, hanem csak a (határokon átnyúló) zavartalan munka feltételeit akarták biztosítani önmaguk számára.

[56] *Ránki György:* A Clerk-misszió történetéhez. Történelmi Szemle 10. (1967) 156–187.; *Deák, F.:* Hungary i. m. 155–170.; *Greald J. Protheroe:* Searching for Security in a New Europe: The Diplomatic Career of Sir George Russell Clerk. New York, NY–London 2006. 37–63.

[57] *Galántai József:* Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendszerének kialakítása, 1919–1920. Bp. 1989.

[58] Ez minden Wilson-életrajz központi témája. Maga Wilson nevezte a belpolitikai vitát „Treaty fight"-nak. A Wilson-irodalom áttekintését magyar nyelven lásd *Glant Tibor:* Az értelmezés privilégiuma. Woodow Wilson-viták az amerikai történetírásban. Aetas 28. (2013) 4. sz. 184–194.

hatalmakkal, illetve a vesztesnek nyilvánított utódállamokkal. Az amerikai–magyar különbékét végül 1921. augusztus 29-én írták alá Budapesten.

Zárásként érdemes hangsúlyozni, hogy 1919-ben magyar részről is történt kísérlet az amerikai álláspont befolyásolására, a magyar álláspont ismertetésére. A területvédő propaganda már Károlyi idején beindult, és a tanácskormány bukása után új erőre kapott. A korabeli magyar politikai és szellemi elit számos angol nyelvű kiadványban próbálta menteni a menthetőt, s érvelni az ország feldarabolása, a többségében vagy tisztán magyarlakta területek elcsatolása ellen. 1918–1919 során két tucat angol nyelvű kiadvány jelent meg a témában. Közülük talán legismertebb Apponyi rövid pamfletje, mely a *The American Peace and Hungary* címet kapta. 1918 novemberében Kunfalvy Rezső és Bánffy Miklós Svédországba utaztak Bethlen utasítására, hogy megpróbálják a semleges országon keresztül felvenni a kapcsolatot Wilson elnökkel, aki korábban Kunfalvy tanára volt Princetonban. Ez az akció nem járt sikerrel. Az 1918 novemberében létrehozott Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája és a Magyar Nemzeti Szövetség visszaküldte Amerikába Pivány Jenőt, hogy lobbizzon a békeszerződés ellen. Pivány három angol nyelvű pamfletet adott ki és bejutott az 1919. szeptember 2-ai kongresszusi meghallgatásra, ahol a békeszerződések ratifikálása volt a téma. 1920 elején jelent meg Ignotus tollából egy kisebb füzet, melyet konkrétan az amerikai olvasóknak szánt.[59] Bár ezek a kísérletek nem vezettek eredményre, azt mégis mutatják, hogy 1919 végére a magyarok eljutottak oda, hogy nemcsak áldozatnak tekintették magukat, hanem megpróbáltak az újvilágban is fellépni az igazságtalan békediktátum ellen. Ezen a ponton vált kétirányúvá a két ország kapcsolata.

Az amerikaiak szerepe 1919-ben

Bár a tanulmányunkban fentebb bemutatott történeteket a Trianon-kutatás az elmúlt száz év során többé-kevésbé feltárta, azt a logikusnak tűnő kérdést, hogy mindebben mi volt az amerikaiak tényleges szerepe, eddig még senki nem tette fel. Másképpen megfogalmazva: milyen lett volna a békekonferencia az amerikaiak nélkül, és mi történt volna Magyarországgal? Ez azért legitim kérdés, mert Wilson dönthetett volna úgy is, hogy országa egyáltalán nem, vagy csak alacsonyabb szintű képviselettel (például House vagy Lansing vezetésével) vesz részt

[59] *Glant Tibor:* Some Facts about Hungarian Territorial Integrity Propaganda Abroad, 1918–1920. Hungarian Journal of English and American Studies 2. (1996) 1. sz. 43–56. A revíziós propaganda kezdeteiről magyar nyelven lásd *Zeidler Miklós:* A revíziós gondolat. Pozsony 2009. 77–111. és *Pivány Jenő:* Egy amerikai kiküldetés története. Bp. 1943. Pivány (1873–1946) amerikai magyar bankár volt és amatőr történetíró. 1919-ben hazautazott, majd vissza Amerikába. Az amerikai–magyar kapcsolatok történetének kutatásért az MTA külső tagjává választották 1926-ban.

a béketeremtésben, ahogyan például azt Japán tette. Zárásként erre a kérdésre keressük a választ.

Ha az amerikaiak nem vesznek részt a konferencián, az az egész béketeremtés hitelességét aláásta volna, hiszen Wilson 14 pontja nemcsak a közbeszédet, hanem a párizsi munkával kapcsolatos elvárásokat is meghatározta. 1919 januárjában az amerikai elnök határozta meg a világ közbeszédét, és morális vezető szerepe megkérdőjelezhetetlen volt. Ha Wilson nem vesz személyesen részt a béketeremtésben, az önmagát még javában szervező konferencia aligha a Népszövetség alkotmányával kezdi a munkát. Az amerikaiak nélkül a Népszövetség jó eséllyel egy második Interparlamentáris Unióvá vált volna: politikai súly nélküli látványpolitizálássá és kapcsolatépítéssé, és alkotmánya aligha került volna be az egyes békeszerződésekbe. Mivel az amerikaiak nem voltak részesei az európai hatalmi játszmáknak, Párizsban hitelesen képviselhették a „fair play" és a „tudományos béke" szellemét. Ehhez tették még hozzá a nemzetek feletti együttműködés gondolatát, például a munkajog nemzetközi szabályozásával. Wilson és Hoover nélkül a segélyezés megmaradt volna háború előtti állapotában, és emberek további milliói haltak volna meg, elsősorban a legyőzött országokban és orosz földön. Az európai területszerző és biztonságpolitikai játszmákban az ACNP végig moderáló erőként hatott, s ez Magyarország esetében különösen igaz volt. A júliusi, utólagos határmódosítások (Magyarország kárára) akkor történtek, amikor Dulles, Seymour és Day már nem volt ott az egyes területi bizottságokban.

Konkrétan a kétoldalú amerikai–magyar kapcsolatokban 1919 során az amerikaiak először a reményt jelentették („Wilsontól csak wilsoni békét"), majd a bolsevizmustól való megszabadulás lehetőségét (további háborúzás nélkül), s végül tízezrek életét mentették meg a segélyakciókkal, ráadásul mindezt egy legyőzött országban. Az amerikai szakértők szabtak gátat az utódállamok túlzott területi követeléseinek (nekik köszönhető, hogy nem lett például csehszlovák–jugoszláv korridor), bár számos esetben nem tudták, és alkalmanként nem is akarták megakadályozni, hogy többségében vagy tisztán magyarlakta területeket is elcsatoljanak. 1919 második felében Bandholtz és a szövetséges tábornoki misszió vetett véget a megszálló román hadsereg fosztogatásának. S bár a Párizs számára is szalonképes kormány létrehozásához az amerikaiak komolyabban nem tudtak hozzájárulni (azt a Clerk-misszió oldotta meg), a román megszállás felszámolásában (1920 márciusára) fontos szerepet játszottak. A kétoldalú diplomáciai kapcsolatok gyorsított felvétele pedig a tengerentúli magyarok számára nyitotta meg a hazatérés, illetve az otthoniakkal való kapcsolat felvételének lehetőségét. Ezért elmondhatjuk, hogy az amerikaiak nélkül a magyar békeszerződés, valamint a háború utáni politikai rendezés Közép-Európában Magyarország számára minden kétséget kizáróan még kedvezőtlenebb lett volna.

AT THE CROSSROADS OF RELIEF AND DIPLOMACY

The Establishment of US–Hungarian Relations in 1919

by Tibor Glant

SUMMARY

This paper explains how the United States and Hungary came to establish functioning (but not yet fully official) bilateral diplomatic relations from the time of their first contact in January 1919 to the arrival in Budapest of Ulysses Grant-Smith as *chargé d'affaires ad interim*. It is argued that American policy towards post-Habsburg Central Europe in general, and Hungary in particular, can only be understood in the double context of diplomacy and relief. Since President Wilson appointed Herbert Hoover as the head of the newly established American Relief Administration and convinced his negotiating partners to allow ARA to administer relief in postwar Europe, the former "Food Czar" of the U.S. became a major political player at the Paris Peace Conference. In Paris, the Americans played the role of moderator in response to excessive territorial claims against Hungary, and put an end to Rumanian looting after August 1919.

Peterecz Zoltán

ROYALL TYLER ÉS A MAGYAR PÉNZÜGYI KRÍZISEK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Aligha volt még egy olyan amerikai állampolgár, aki szorosabban és több szálon kötődött Magyarországhoz a két világháború közötti időszakban és a második világháború idején, mint Royall Tyler (1884–1953).[1] Tyler apai ágon egy jól ismert új-angliai család leszármazottja volt. Dédapját, aki szintén a Royall Tyler nevet viselte, gyakran az első amerikai színdarabíróként emlegetik az 1787-es *The Contrast* című műve nyomán. Anyai nagyapja révén szlovák vér is folyt az ereiben, és bár túlzás lenne azt állítani, hogy származása határozta meg a sorsát, az tény, hogy ez az ilyen felmenőkkel rendelkező ember lett – amerikai állampolgárként – a Duna-térség egyik legavatottabb szakértője. Édesapja korai halála után Tyler 14 évesen Nagy-Britanniába utazott tanulni, ahonnan (egy-egy rövidebb látogatást leszámítva) soha nem tért vissza hazájába. Már legfiatalabb éveiben is vegyes érzelmek dúltak benne az Egyesült Államokat illetően. „Nem hiszek az amerikai moralitásban", írta egyik barátjának, „nem szeretem az amerikaiakat".[2] Túl sok intoleranciát tapasztalt ahhoz, hogy a befogadó európai miliő után visszavágyjon a tengerentúlra. Fiatal évei alatt megtanulta az európai vezető nyelvek mindegyikét, és Anglia mellett rövidebb-hosszabb időt töltött el Spanyol-, Francia- és Németországban is, majd 1906-ban Párizst, illetve később egy attól nem túl messze eső kis tanyát választotta állandó lakhelyének, noha a második világháború végéig sokszor hosszú hónapokat töltött más országokban. Minden bizonnyal ez is oka volt annak, hogy soha nem érzett valódi szoros kötődést egyik lakhelyéhez sem, inkább csak sodródott Európa különböző földrajzi helyei és kultúrái között. Fiatal felnőttként saját maga fogalmazta meg önmagáról: „Számkivetett vagyok, hontalan".[3] Később ezt még kiegészítette azzal, hogy „csavargó életet éltem, és egyáltalán nem sajnálom, hogy ezt választottam".[4] 1914-ben feleségül vett egy olasz származású elvált asszonyt, Elisina Palamidessi de Castelvecchiót, akivel ekkor már évek óta együtt élt, és akitől 1910-ben egy

[1] Royall Tyler alakja még szinte teljesen feldolgozatlan a 20. századi magyar történelemkutatásban. A jelen tanulmány ezt az indokolatlan hiányt próbálja pótolni és így hozzájárulni az Egyesült Államok és Magyarország 1920-as és 1930-as évtizedek alatti magánkapcsolatainak mélyebb megismeréséhez.

[2] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Mildred Barnesnak, 1903. aug. 19. (https://bit.ly/2X4Dnj6, letöltés 2019. okt. 4.) Mildred Barnes Bliss szinte egész életen át tartó barátságot jelentett Tylernek, és személyes levelezésük gazdag forrása Tyler életútjának.

[3] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Mildred Barnesnak, 1906. jún. 23. (https://bit.ly/3aAW1TE, letöltés 2019. okt. 6.)

[4] *Royall Tyler:* One Name, Two Lives. Braidwood 2017. 99.

fiúgyermeke is született. Tyler rajongott a művészettörténetért, azon belül a bizánci korszakért, amelynek az évek alatt az egyik legavatottabb szakértőjévé vált. Hivatalos munkája során azonban 1917-től mindvégig a diplomácia, a gazdaság- és pénzügypolitika terén tevékenykedett.

Tyler akkor került ugyanis az európai politikai élet körforgásába, amikor az Egyesült Államok 1917. áprilisi hadba lépése után szolgálatra jelentkezett. Őrnagyként szerelt le, és nyelvi készségei révén hírszerzési feladatokat látott el, elsősorban fogságba esett ellenséges katonák kihallgatásával és a begyűjtött információkra alapozott jelentések megírásával.[5] A párizsi békekonferencia idején továbbra is hírszerzéssel foglalkozott – ekkor már századosi rangban –, és különösen fontos volt a német delegációval fenntartott kapcsolata. Noha az Egyesült Államok nem vált a Népszövetség tagjává, számos amerikai vett részt mind a nemzetközi, mind más – az amerikai kormányzat szempontjából fontos – két- vagy többoldalú szervezetek életében. Így lett Tyler évekig a Népszövetség Jóvátételi Bizottságának amerikai munkatársa. Miután a Népszövetség égisze alatt sikeresen lezajlott az 1922-ben megindított osztrák pénzügyi szanálás, a következő állomás Magyarország volt. 1924-ben megkezdődött a magyar pénzügyi rekonstrukció, melynek főbiztosa az amerikai Jeremiah Smith, Jr., míg helyettese Royall Tyler volt. Ezzel kezdetét vette Tyler magyarországi tartózkodása és tevékenysége, amely megszakításokkal ugyan, de a következő két évtizedben élete egyik legjelentősebb feladata volt.

Tylernek már egészen fiatalkorából voltak Magyarországgal kapcsolatos emlékei és ismeretei. Még gyermekkorában az Egyesült Államokban hallott magyar népzenét és cigányzenét, és már akkor felfigyelt a számára egzotikusnak tűnő nyelvünkre.[6] Az angliai Harrows iskolában is akadtak magyar osztálytársai, az első világháború előtt pedig legalább kétszer átutazott Magyarországon, 1907-ben és 1912-ben. Korábbi emlékei és benyomásai bizonyára olyan országot sejtettek előtte, amelyet szívesen megismert volna közelebbről is. Mindez a vágy természetesen nem csupán kulturális nyitottságából és a magyar nyelvről alkotott véleményéből fakadt. Tylerben szintén erősen munkálkodott az az érzés, hogy hasznos munkát végezzen és segítsen másoknak. A népszövetségi megbízatása mindenképpen ilyen volt: fontosnak érezhette magát és munkáját, hiszen Európa újjáépítésében vett részt. A Népszövetségnek is szüksége volt Tylerre. Mivel a békekonferencia alatt belekóstolt a háború utáni diplomáciába és különösen a Közép-Európát érintő kérdésekbe, majd a Jóvátételi Bizottságban eltöltött évei alatt közelről is megismerkedett a földrészt érintő pénzügyi problémákkal, olyan sokat tapasztalt

[5] *Noah J. Delwiche:* Major Royall Tyler and Military Intelligence during the Great War. In: *Robert S. Nelson – James N. Carder:* Bliss-Tyler Correspondence. (https://bit.ly/2JB1j5M, letöltés 2019. jún. 14.)
[6] *Tyler, R.:* One Name, Two Lives i. m. 19–20.

férfivá vált, aki ideális munkatársnak tűnt. Budapesti és bécsi utazásai folytán helyismerettel is rendelkezett, ráadásul amerikai állampolgárként a Népszövetség szívesen foglalkoztatta, amely így tudta az Egyesült Államokhoz fűződő viszonyát legalább a privát szférában minél jobban fenntartani. De valószínűleg nyelvtudása volt a legfontosabb érv megbízatásában: beszélte az összes európai vezető nyelvet, és Magyarországon a német nélkülözhetetlen volt a magyar hivatalnoki gárdával való érintkezésben. Mivel a Magyarországra kinevezett főbiztos, Jeremiah Smith, Jr. nem beszélt németül, feltétlenül szükséges volt mellé olyan ember, aki ezt a hiányosságot pótolni tudta. Mindkét amerikai Új-Angliából származott, ami további garanciának tűnt, hogy jó csapatmunka alakul ki közöttük. Mindezek ismeretében nem is meglepő, hogy a Népszövetség számára Tyler személye „felbecsülhetetlen" lehetőség volt, míg ő maga úgy érezte, hogy el kell vállalnia a felkérést.[7] Április 27-én hivatalosan is a Népszövetség magyarországi főbiztosának helyettese lett, és négy nap múlva megérkezett Budapestre.

Az 1924–1926-os népszövetségi pénzügyi rekonstrukció jól feltárt a magyar és angol nyelvű történetírásban egyaránt, így itt csak egy nagyon rövid összegzést adunk a bő két év munkájáról, némileg Tyler munkájára összpontosítva.[8] Mindkét amerikai kerülte a sajtónyilvánosságot és a társasági életet, csendesen és a körülményekhez képest a politikától teljesen mentesen végezték munkájukat. A népszövetségi pénzügyi rehabilitáció mindenképpen sikertörténetnek számít, hiszen a lefektetett elveket, valamint a kitűzött programot sikerült érvényesíteni és rövid időn belül megvalósítani: megnyílt a Magyar Nemzeti Bank, megszűnt az infláció, a költségvetés egyensúlyba került, sőt többletet produkált, a forint (majd az 1927-től bevezetett pengő) stabil fizetőeszköz lett, megindult a külföldi tőkebeáramlás, nőtt a lakossági megtakarítás és viszonylag alacsony volt a munkanélküliség.

Minden olyan alkalommal, amikor Smith Genfbe látogatott a Népszövetség soros, negyedévi közgyűlésére, hogy beszámoljon a magyarországi helyzetről és fejleményekről, Tyler látta el Budapesten a vezetői feladatokat, amelyeket szívesen végzett. Élvezte a felelősséget és a feladat sokrétű megközelítését, ami a sikerhez vezetett. Néhány hónappal megérkezése után, mikor Smitht Genfbe szólította

[7] The National Archives, (a továbbiakban: TNA), FO371, C2521/37/21, 9905. Clauzel Lord Cecil House ezredesnek, 1924. febr. 11.; Bliss-Tyler Correspondence. Tyler Mildred Barnes Blissnek, 1924. ápr. 9. (https://bit.ly/2X7jmbU, letöltés 2019. dec. 2.)

[8] A népszövetségi pénzügyi szanáláshoz lásd League of Nations: The Financial Reconstruction of Hungary. General Survey and Principal Documents. Geneva 1926.; *Ormos Mária:* Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése. Bp. 1964.; *György Péteri:* Global Monetary Regime and National Central Banking, The Case of Hungary, 1921–1929. Boulder, CO 2002.; *Peterecz Zoltán:* Jeremiah Smith és a magyar népszövetségi kölcsön, 1924-1926: Egy jenki pénzügyi ellenőr a Magyar Királyságban. Debrecen 2018.

a kötelesség, büszkén írta egyik barátjának, hogy ő vezeti a kölcsönelszámolást, majd hozzátette: „Isten minden bizonnyal számos feladattal kívánt megbízni, és a jelenlegi különösen tetszik. Állami költségvetés, monopóliumok, vasutak stb. a napi betevőm és én örömmel fogyasztom mindezt."[9] Természetesen volt az itt-létnek fonák oldala is. A személyes magányon túl – hiszen feleségét és gyermekét csak ritkán és rövid időre láthatta –, Tylernek sokszor hiányzott a nyugati miliő. Az akkori Magyarország a legtöbb amerikai számára a Kelet és Nyugat találkozásánál helyezkedett el, egy egzotikus ország volt Európa és Ázsia között, egy (fél)feudális állam – nagyvárosi luxust és vidéki nyomort produkálva: kifinomult kultúra a fővárosban és elbűvölő barbarizmus a falun.[10] Tyler véleménye az első Magyarországon töltött néhány hónap után az volt, hogy az ország és az itteni helyzet „bármennyire kemény dió is, megéri feltörni".[11] Smith olykor egészségügyi okok miatt is hosszabb pihenőkre kényszerült, ilyenkor szintén Tyler vette át a feladatok összefogását és ellátását. A Bethlen-féle kormányzattal kapcsolatosan vegyes érzelmeket táplált. Egyrészről elismerte, hogy a fél-demokratikus, meglehetősen autokratikus államformának voltak hátrányai, ugyanakkor „amikor szükséges reformokat kell keresztülvinni, az ember igen hálás érte".[12] Kisebb problémákat leszámítva e két év alatt simán mentek a rekonstrukció ügyei, és 1926. június 30-án a szanálás hivatalosan véget ért. Habár az eredmények magukért beszéltek, a népszövetségi kontroll nem szűnt meg teljesen. A kölcsön visszafizetésére lekötött bevételeket és a még fel nem használt összegeket valakinek felügyelnie kellett. A Népszövetség és Magyarország közti híd fenntartására és a fennmaradó technikai feladatok elvégzésére Tylert szemelték ki és kérték fel, aki ismét igent mondott.[13] Így a következő három évben Tyler ideje jelentős részét továbbra is Magyarországon töltötte.

Ami a pénzügyeket illeti, a korábban elindított népszövetségi program, a magyar kormánnyal és a Nemzeti Bankkal kialakított jó kapcsolat, Tyler amerikai mivolta és a politikától való távolságtartása mind-mind sikeres együttműködést ígértek a

---

[9] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Mildred Barnes Blissnek, 1924. szep. 3. (https://bit.ly/2UDVwCH, letöltés 2019. dec. 11.)

[10] Erről részletesebben lásd *Zsolt Nagy:* Great Expectations and Interwar Realities. Hungarian Cultural Diplomacy, 1918–1941. Bp. 2017.; *Peterecz Zoltán:* Amerikai vélemények a két világháború közti Magyarországról. Aetas 33. (2018) 144–154.

[11] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Mildred Barnes Blissnek, 1924. szept. 17. (https://bit.ly/2X7BiTp, letöltés 2019. dec. 11.)

[12] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Mildred Barnes Blissnek, 1925. ápr. 21. (https://bit.ly/2wfB4Pm, letöltés 2019. dec. 4.)

[13] League of Nations Archives, (a továbbiakban: LNA) Financial Reconstruction of Hungary, Services and expenses of Mr. Tyler, a representative of the Trustees in Budapest. Doc. No. 52197, Registry Files, R. 302. Carel Eliza Ter Meulen Arthur Salternek és Henry Strakosch Arthur Salternek, 1926. jún. 18., valamint Bethlen István Arthur Salternek, 1926. júl. 5.

szanálás levezető szakaszára – és ez technikai szempontból mindenképpen így is lett. Magyarországon az 1926-os rekonstrukció vége után kevéssel nem túl bíztató jelek mutatkoztak: a kereskedelmi mérleg negatívvá, a kereskedelmi politika pedig megszorítóvá vált, az árak időnként nagyon magasra szöktek, néhány hagyományosan jól működő magyar gazdasági ágazatot, mint például a malomipart, elhanyagoltak más ágazatok (például a textilipar) kedvéért. A kereskedelmet magas vámtarifákkal sújtották, és az import kétharmada olyan országokból érkezett, illetve az export körülbelül fele olyan országokba irányult, amelyekkel Magyarországnak nem volt vámmegállapodása.[14] Ehhez járult még hozzá a szomszédos országokkal való rossz viszony és az 1920-as évek második felére jellemző kölcsönfelvételi politika, amely szörnyű mértékben eladósította az országot. Noha a negyedéves Tyler-féle jelentésekben sokszor jó benyomást keltő adatok szerepeltek, a lakosság javarésze igen rossz körülmények között, alacsony életszínvonalon élt, miközben a magyar ipar szerkezete sem volt kedvező, nem beszélve a túlduzzadt állami bürokráciáról. Ahogy Tyler is megjegyezte, a kormányzat bizonyos pozitív lépései ellenére ezek voltak „a bajok forrásai".[15] Az egyik fő problémát a mezőgazdasági szektor bizonytalan helyzete jelentette. Ha jó termés volt, és ezt sikerült megfelelő áron eladni, akkor látszólag rendben mentek az ország pénzügyei is, viszont rossz termés esetén egyből kiütköztek az agráriumot sújtó problémák, ami rányomta bélyegét az ország gazdasági összteljesítményére. Mindezek ellenére 1927 őszén Tyler még optimistán nyilatkozott és nem látott okot aggodalomra.[16]

1928-ban két ízben is a figyelem középpontjába került Magyarország, és Tyler mindkét esetben aktívan követte az eseményeket. Márciusban mind a szentgotthárdi fegyverszállítási botrányt, mind az optánskérdést tárgyalta a Népszövetség, ahogy Tyler fogalmazott: „a legérdekesebb [ülés volt], amin valaha is részt vettem".[17] A szentgotthárdi fegyverszállítmány nyomán kitört botrány nem segítette Magyarország nemzetközi elszigeteltségének megváltoztatását. Az Olaszországból érkező titkos fegyverszállítmány jó alapot szolgáltatott a franciák által támogatott kisantant Magyarország ellen indított kampányához.[18] Tyler élesszemű megfigyelőként jól látta, hogy a tény, hogy a magyarokat nem

[14] LNA, Section No. 10, Registry Files, 1919–1927, Box 479, Economic Situation of Hungary, File 58698. Arthur Salter Royall Tylernek, 1927. márc. 23.

[15] Bank of England Archive (a továbbiakban: BoE), OV 33/2. Royall Tyler Arthur Salternek, 1927. máj. 25.

[16] BoE, OV 33/2. Royall Tyler Harry Siepmann-nek, 1927. szept. 3.

[17] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Mildred Barnes Blissnek, 1928. márc. 13. (https://bit.ly/2V2Oy9g, letöltés 2019. dec. 12.)

[18] A szentgotthárdi esethez lásd League of Nations: Official Journal, 9 (1928) April 387–397. és July (1928) 905–918., 1009–1021.; *Zsiga Tibor:* A szentgotthárdi fegyverbotrány. Szombathely 1990.; *Uő:* A szentgotthárdi fegyverbotrány. Vasi honismereti és helytörténeti közlemények 35. (2008) 14–23.; *Császár Ildikó:* A szentgotthárdi fegyverszállítási botrány sajtóvisszhangja. Vasi Szemle 68. (2013) 579–591.

marasztalták el, „sokkal inkább a bolygók együttállásának volt köszönhető, mintsem a kis magyar csillag erőkifejtéseinek".[19] Ezen azt értette, hogy a franciák a kisantant bizonyos lépéseit úgy értékelték, mint amik az ő érdekeik ellen történnek a térségben, ezért – figyelmeztetésképpen – csak ímmel-ámmal támogatták a cseh–román támadásokat a magyarok ellen. Az optáns-kérdésben, amely a Romániában rekedt magyar földbirtokosok pénzügyi kielégítése kapcsán merült föl, hosszú folyamat indult el, mert miután a románok nem voltak hajlandóak elfogadni egy kompetens vegyesbizottság felállítását a döntéshozatal érdekében, a Népszövetség csak igen óvatosan és gyengekezűen kezelte az esetet. Így a nemzetközi szervezet egyik alapelve, amely szerint a nemzetközi vitákban választott, független bíróság vagy bizottság hoz döntés – súlyos csorbát szenvedett.[20] Tyler, aki mélyen hitt a nemzetköziség eszméjében, megdöbbentőnek találta, hogy Románia képes „megbénítani a békeszerződésben foglalt eljárást azzal a fenyegetőzéssel, hogy kilép a Népszövetségből, ha az ő érdekei ellen érvényesítik a szerződést".[21] Ez a hozzáállás ugyanis nem sok jót jósolt a szervezet jövőjét illetően, amikor majd igazán komoly nemzetközi krízishelyzetekkel kell megküzdenie.

Ami Tyler magyarországi munkáját illeti, az 1928-as év itt sem hozott sok reményre jogosító állapotot. Noha a lakossági bankbetétek nőttek, a munkanélküliség alacsony volt, és egyéb mutatók is megnyugtatólag hathattak volna, a magyar hitelképesség folyamatosan romlott. Hiába figyelmeztették Magyarországot hivatalos és magáncsatornákon keresztül is a további hitelfelvétel veszélyére, elsősorban a rövid távú hitelek esetén a magyar kormány a könnyebb utat választotta: egy új hitellel fizette ki a régi tartozást. Ez a felfogás jellemezte a pénzügyi döntéshozatalban meghatározó szerepet betöltő személyek elképzelését is: Popovics Sándor, Bud János és még Bethlen István is úgy vélték, hogy mivel Magyarország tőkeszegény ország, a külföldi hitelekből történő produktív beruházások oldhatják ezt a feszültséget.[22] Ez viszont magában hordozta annak a veszélyét, hogy amennyiben a gazdaság helyzete hosszabb távon romlik, az ország katasztrofális helyzetbe kerülhet. Ráadásul ezek a befektetések elsősorban életszínvonal-növelő

[19] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Mildred Barnes Blissnek, 1928. márc. 13. (https://bit.ly/3aFFi1n, letöltés 2019. dec. 12.)

[20] Az optáns-kérdésről lásd *Francis Deák:* The Hungarian–Rumanian Land Dispute. New York, NY 1928.; *Matheovics Ferenc:* A magyar–román birtokper. Bp. 1929.; *Nagy Elek:* Magyarország és a Népszövetség. Bp. 1930. 57–82.; *Aradi Gábor:* A San Remo-i tárgyalások magyarországi előkészülete. Levéltári Szemle 52. (2002) 24–38.; *Holly Case:* Between States: The Transylvanian Question and the European Idea during the Second World War. Stanford, CA 2009. 27–30.

[21] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Mildred Barnes Blissnek, 1928. júl. 30. (2) (https://bit.ly/2X5v5Yo , letöltés 2019. dec. 13.)

[22] BoE, OV 33/3. William Goode Harry Siepmann-nek, 1928. márc. 29.

és presztízs-beruházások voltak, így a későbbiekben Magyarországot nagyobb erővel sújtotta a világválság az 1930-as években.

Ilyen körülmények között ért véget Tyler első, öt évig tartó magyarországi megbízatása 1929 nyarán. Két utolsó jelentésében, melyek a megelőző hat hónapot vizsgálták, két szinte teljesen különböző Magyarország-kép rajzolódott ki a gazdasági és pénzügyi állapotokat illetően. Egyrészről az a bevételi többlet, amely jellemezte az elmúlt éveket, elapadt, a kereskedelmi deficit évről évre emelkedett, miközben jelen voltak a krónikus problémák: drága hitel, magas vámok és a Magyarország számára egyre inkább beszűkülő piacok. Másfelől viszont átlagosan javuló képet festett: a valuta stabil maradt, a bérek lassú emelkedést mutattak, a legtöbb magyar munkához jutott, a bankbetétek növekedtek, noha még mindig elmaradtak a háború előtti szinthez képest.[23] Ezt a helyzetet az is segítette, hogy külpolitikai értelemben Magyarország helyzete megerősödött: kilépett a korábban jellemző elszigeteltségből – elsősorban Olaszország segítségének köszönhetően –, és Bethlen visszafogottságot mutatott a revízió kérdésében, mely a legfőbb magyar törekvés volt a két világháború közötti időszakban. A kormányzat ezzel és a királykérdés végleges elnapolásával kihúzta a kisantant támadásainak méregfogát, sőt sikerült barátságosabb légkört teremtenie ezekkel az országokkal, különösen Jugoszláviával. Tyler nagyra tartotta Bethlen államférfiúi lépéseit, és távozásakor úgy gondolta, az ország megbízható kezekben és állapotban van. Sem ő, sem a magyar fél nem gondolta ekkor, hogy a tisztviselőnek a pénzügyi helyzet miatt hamarosan ismét hosszabb ideig Magyarországon kell majd tartózkodnia.

Az 1929 őszén elindult gazdasági-pénzügyi krízis, amely azután 1931-ben világméretű gazdasági válsággá duzzadt és megnyomorított szegény és gazdag országokat egyaránt, Magyarországot sem kímélte. A korábban említett strukturális fogyatékosságok és rossz döntések következtében az ország még sérülékenyebb volt egy ilyen méretű krízis esetén. S mivel 1929-től a külföldi kölcsönök lehetősége gyorsan megszűnt, a korábbi hitelek nyomán felgyülemlett tartozás egyre nagyobb terhet jelentett az országnak, miközben a külföldi felvevő piacokon egyre csökkenő áron lehetett eladni a magyar agrártermékeket (főként a búzát). Így 1931 nyarán nyilvánvalóvá vált: Magyarország a tönk szélére került, és külső beavatkozás nélkül nem lesz képes saját pénzügyeit rendbe hozni. Ismét a Népszövetség karolta fel a magyar ügyet, és ősszel egy pénzügyi tanácsadót neveztek ki a magyar kormány mellé, aki nem lehetett más, mint Royall Tyler, aki ismét úgy érezte, hogy nem utasíthatja vissza a felkérést.[24]

---

[23] BoE, OV 33/74. Royall Tyler Arthur Salternek, 1929. febr. 14. és 1929. máj. 25.; BoE, OV 33/4. Royall Tyler Harry Siepmann-nek, 1929. máj. 30.

[24] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Mildred Barnes Blissnek, 1931. szept. 26. (https://bit.ly/2V0T346, letöltés 2019. márc. 20.)

A Bethlent váltó új miniszterelnök, Károlyi Gyula bevezetett egy sor megszorító intézkedést, amelyek korántsem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Kézzel fogható sikerek nélkül Károlyi gazdaságpolitikája hamarosan igen nagy ellenállásba ütközött a hagyományosan szegény rétegek, az agráriusok és a kereskedők körében egyaránt.[25] Tyler megérkezése után azonnal belevetette magát a munkába. Többször is találkozott és tárgyalt Károlyival a helyzetről és sürgette, hogy a Népszövetség Pénzügyi Bizottságának javaslatai alapján a kormány indítson új pénzügyi programot, különös hangsúllyal a külföldi valutaszabályozás megerősítésére.[26] Tanácsadói tevékenysége eredményezett ugyan néhány konkrét lépést, de messze elmaradt a Népszövetség reményeitől.[27] Annak ellenére, hogy a miniszterelnök nem volt járatos a gazdasági és pénzügyi kérdésekben, Tyler „roppant mód kedvelte Károlyit, és mindig egyetértésben dolgoztak".[28] Tyler nagyra értékelte, hogy Károlyi legalább megpróbált itt-ott takarékoskodni, még ha ezek a kísérletek gyakorlatilag egyáltalán nem is javítottak a siralmas állapotokon.

Ezek között a viszonyok között – a magyar kivitel és behozatal általános csökkenése, a belföldi fogyasztás drasztikus visszaesése, a külföldi kölcsönök elapadása stb. – már csak idő kérdése volt, hogy a magyar kormány mikor tesz valamilyen elkeseredettebb lépést. Annak ellenére, hogy Tyler azt jósolta, a magyar kormány nem tervez fizetési moratóriumot pénzügyi kötelezettségeivel kapcsolatosan, karácsony előtt a nemzetközi kölcsönök ügyében mégis részleges fizetés-felfüggesztés történt.[29] A felhalmozott adósságok törlesztőrészlete és kamatai 300 millió pengőt tettek ki, míg a külkereskedelem mindössze 14 millió pengőt produkált.[30] Az év végi jelentésében Tyler hangsúlyozta a további kormányzati kiadás-csökkentés szükségességét, valamint – a megváltozott körülményekre való tekintettel – jelentős változtatások szükségességét az agrárszektorban, illetve az ipari protekcionizmus újragondolását.[31] Tyler a pesszimista hangulat közepette is megőrizte optimizmusát: „úgy érzem, a kormányrúd már nincs annyira beszorulva, mint amikor megérkeztem ide".[32]

---

[25] Károlyi Gyula miniszterelnökségéről lásd *Márkus László:* A Károlyi Gyula kormány bel- és külpolitikája. Bp. 1968.

[26] BoE, OV 33/8. Royall Tyler a Pénzügyi Bizottságnak, 1931. nov. 6.; LNA, P. 32, Royall Tyler Papers, 1920–1944, Box 261, Folder 3. Notes addressed from Tyler to Károlyi on questions of budgets. Royall Tyler Károlyi Gyulának, 1931. nov. 17.

[27] BoE, OV 33/8. Royall Tyler Otto Niemeyernek, 1931. nov. 18.

[28] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Mildred Barnes Blissnek, 1932. okt. 1. (https://bit.ly/2UZsYm1, letöltés 2019. márc. 21.)

[29] LNA, P. 32, Royall Tyler Papers, 1920–1944, Box 261, Folder 1. Royall Tyler Alexander Lovedaynek, 1931. dec. 2.

[30] *Pogány Ágnes:* Válságok és választások. Aetas 15. (2000) 4. sz. 33.

[31] BoE, OV 33/9. Tyler első negyedévi jelentése, 1932. jan. 12.

[32] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Mildred Barnes Blissnek, 1932. jan. 8. (https://bit.ly/2wNMr1f, letöltés 2019. márc. 20.)

Ennek ellenére a helyzet inkább súlyosbodott és ez már rá is kihatott. Az egyébként tipikusan szangvinikus amerikai fél év eltelte után jól érzékelhetően jelezte frusztráltságát egy magánlevélben, amikor egy különösen gondterhelt április után úgy fogalmazott: „öt kimerítő hét után magyar földön, kedves Mildred, úgy érzem, hogy ha még egy napot maradok és még egy magyart látok, üvölteni fogok".[33]

A válság mélypontját – magyar részről – 1932 júniusa jelentette. Miután a megmaradt aranytartalék nagy részét is kénytelen voltak eladni, Magyarország az 1924-es népszövetségi kölcsön részletfizetését is megtagadta. Az előző téli részleges moratórium után ez volt az egyetlen külföldi adósság, amelyet továbbra is hűségesen törlesztett a magyar fél, ám nyáron már ezt is képtelen volt az ország teljesíteni, így egyoldalú és teljes moratóriumot vezetett be mind a rövid, mind a hosszú lejáratú hitelekre. Az ugyanekkor lezajlott lausanne-i konferencia kis örömöt jelentett az ürömben. Itt ugyanis megállapodás született arról, hogy az első világháború után megállapított jóvátételi fizetéseket gyakorlatilag eltörlik. A gazdasági világválság ugyanis lehetetlenné tette, hogy a korábbi vesztes államok ilyen terheket teljesítsenek olyan körülmények között, amikor az átlagos feladatok is meghaladták a legtöbb kormány pénzügyi lehetőségeit. Noha Magyarországnak nagy elégtételt és elvileg könnyebbséget jelentett a jóvátételi fizetések alól való mentesség, a valóságban a helyzet semmit sem javult.

Érdemes Tylernek a helyzetre adott elemzését hosszabban is idézni. Részben a párizsi békekonferencia által teremtett lehetetlen helyzet, amit a volt Monarchia utódállamainak egymás közti „rossz-szomszédi" viszonya csak súlyosbított, majd a gazdasági világválság kirobbanásával előállott körülmények a következő megfigyelésre késztették Tylert: „A kérdés az, hogy sikerül-e valamilyen módon a belső vázat egyben tartani, amíg meg nem történnek bizonyos dolgok. Ezek közé tartozik annak felismerése, hogy a világ ráébred: a Duna menti országoknak arra a célra kölcsönadott pénz, hogy gazdaságilag mindegyik önellátóvá váljon (és ezzel teljesítsék a békeszerződésekben sejtetett ígéreteket) elveszett. Azt a tényt is el kell fogadni, hogy a korábbi Habsburg Monarchia területén felállított vámhatárokat – így vagy úgy – el kell törölni. De mi lesz azután, ha ezeket megértik? Valami biztosan, de az az ember feladata, hogy amennyire lehet, a térségben minél nagyobb darab maradjon épségben".[34] Ebben a gondolatban jól körvonalazódik az az amerikai elképzelés, ami egészen 1918-ig tartotta magát, majd a Közép-Kelet-Európában újra megjelenő problémák miatt megint előtérbe került. Nevezetesen, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia, annak minden fogyatékosságával együtt is, még mindig stabilabb és életképesebb egységet alkotott, mint az egymással

[33] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Mildred Barnes Blissnek, 1932. máj. 11. (https://bit.ly/3bOAxDa, letöltés 2019. márc. 20.)
[34] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Mildred Barnes Blissnek, 1932. aug. 15. (https://bit.ly/349dnV7, letöltés 2019. márc. 21.)

ellenségeskedő utódállamok, amelyek ékes bizonyságul szolgáltak arra, hogy ha szomszédos országok csak saját érdekeiket nézik, és nem veszik figyelembe a térség összetett érdekeit, akkor a végeredmény egy instabil régió lesz.

Éppen a válság legmélyebb pontján Magyarországon elkezdődött a Gömbös-korszak. A Népszövetségnek az új miniszterelnökkel kellett együttműködnie, és Tylernek is ebben a politikai környezetben kellett munkáját végeznie. A tisztviselő meglepően jól mérte fel Gömbös Gyula egyéniségét, noha személyesen alig ismerte az új miniszterelnököt. „Az elmúlt három év hadügyminiszteréként – írja – kompetens és józan gondolkodású volt, habár nem gondolnám, hogy megszabadult volna a parlamenten kívüli módszerek iránti vonzalmától, amikor csak a körülmények miatt úgy érzi, ez a helyes út."[35] Tylernek is feltűnt, hogy nincsenek nemesi származású férfiak az új kabinetben, ami „az első ilyen alkalom, kivéve a bolsevik időket. Még a Magyar Köztársaságot is egy grófnak kellett vezetnie" – jegyezte meg.[36] Noha nem tudta, pontosan mit várhat Gömböstől a pénzügyi problémák közös megoldása terén, Tyler úgy döntött, hogy teljes mértékben segíti majd az új miniszterelnököt, és csak később alkot róla véleményt. Úgy gondolta, Gömbös számára „itt a lehetőség, és ha megérti, hogy a költségvetést egyensúlyba kell hozni, és ezért mindent meg is tesz, akkor megérdemli azon ország háláját, ahol kevés ember hajlandó felismerni a legegyszerűbb igazságokat".[37] Mindezek ellenére a Gömbössel és Imrédy Bélával, az új pénzügyminiszterrel való viszonya nem volt teljesen feszültségmentes. Tyler többször tárgyalt négyszemközt a miniszterelnökkel, és később Imrédy is jelen volt némelyik ilyen megbeszélésen – Henry Bruce-szal egyetemben, akit a Nemzeti Bankhoz rendeltek ki tanácsadónak vele egyidejűleg. Tyler azzal érvelt, hogy a költségvetés egyensúlyához elkerülhetetlen lesz bizonyos kellemetlen és népszerűtlen intézkedéseket meghozni: a béreket csökkenteni kell, ugyanakkor a forgalmi adókat növelni, mindemellett bezárni az MÁVAG-ot és átszervezni a MÁV-ot. Gömbös és Imrédy ellenben azt állította, hogy a költségvetési hiány nem rúg akkorára, mint azt Tyler jósolja, és mindössze egy apróbb korrekció elegendő lesz majd.[38] Miután a legfrissebb adatok is rendelkezésre álltak, kiderült, hogy Tylernek volt igaza, de Gömbös még mindig ellenállt, mert a Népszövetség által kért lépések nem álltak összhangban saját víziójával. A miniszterelnök inkább a közigazgatási létszámot kívánta csökkenteni a fizetések helyett, amelyek már amúgy is igen alacsonyak voltak.

[35] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Mildred Barnes Blissnek, 1932. október 1. (https://bit.ly/2UHZTgl, letöltés 2019. márc. 21.)
[36] Uo.
[37] Uo.
[38] LNA, P. 32, Royall Tyler Papers, 1920–1944, Box 261, Folder 1, Correspondence with A. Loveday. Royall Tyler Alexander Lovedaynek, 1932. dec. 7.

Tyler erre azzal érvelt, hogy ebben az esetben a pengő vásárlóértéke roppanna meg, ami további pénzügyi katasztrófához vezetne. Végül sikerült meggyőznie Gömböst, legalábbis elvi síkon, és ígéretet kapott, hogy olyan terveket terjesztenek elő Imrédyvel, amelyek Tyler javaslatait követik majd.[39]

Lassan megjelentek az első bíztató jelek. A magyar kormány legalább részben követte a népszövetségi tanácsadó ötleteit: csökkentették a köztisztviselők létszámát és egyéb költségeket, növelték a közvetlen adókat, sikerült egy éves időtartamra standstill megállapodásokat[40] kötni amerikai, brit és svájci hitelezőkkel, és három évnyi negatív trend után sikerült a magyar export értékében növekedést realizálni.[41] Természetesen ezek mind helyükön kezelendő adatok voltak, hiszen amíg a mezőgazdaság nem áll lábra, addig tartós marad az ország gazdasági stagnálása. Az idő előrehaladtával azonban a számok egyre javuló tendenciát mutattak, amit két folyamatnak lehetett köszönni. Egyrészről a nemzetközi termelékenység és kereskedelem kezdett visszatérni a korábbihoz hasonló kerékvágásba, ami pozitívan hatott Magyarországra is. Másrészt Gömbös új piacok felkutatására tett energikus erőfeszítéseket (különösen az agrárszektorban). A három ország, ahol sikerült elérnie a magyar búza jelentősebb mennyiségű felvásárlását, az Olaszország, Ausztria és Németország volt.[42] Ez azonban azt is elősegítette, hogy Magyarország egyre inkább a náci-fasiszta tengely országai felé közeledett, és a mélyebb gazdasági kapcsolatok a későbbiekre nézve meghatározók voltak. Mivel a nyugati, valamint a szomszédos országok nem segítettek a magyar válság enyhítésén, nehéz kárhoztatni a magyar vezetést e lépések megtétele miatt. Sokan akkor is és később is úgy gondolták, Gömbös valójában nem utánozta egyik vagy másik országot, de megvoltak benne a személyes ambíciók arra, hogy sok szempontból a fasizmushoz hasonló államot próbáljon kiépíteni. Emellett a különböző krízishelyzetek is – bel- és külföldiek egyaránt – hasonló politikai válaszokat csikartak ki ezen országokból. Mindenesetre 1933 őszére egy enyhe javulást lehetett érzékelni a magyar állapotokban, amiről Tyler – a rá jellemző töretlen optimizmussal – azt írta: „reménnyel tekintek a jövő felé ".[43]

És valóban, a következő három év alatt folyamatosan javult a gazdasági helyzet. Az 1932–1933-as mélypontot sikerült az országnak maga mögött tudnia, és különösen az 1936-os bő termésnek köszönhetően – ami mindig is a magyar

[39] Uo. Royall Tyler Alexander Lovedaynek, 1932. dec. 9.
[40] Ez a nehéz helyzetben lévő adós és annak hitelezői közötti átmeneti megállapodás az adós stabilabb helyzetének megteremtéséhez.
[41] League of Nations: Official Journal 14. (1933) July Part I. 906–907.
[42] *Gergely Jenő:* Gömbös Gyula. Vázlat egy politikai életrajzhoz. Bp. 1999. 115.; *Vonyó József:* Gömbös Gyula. Bp. 2014. 182., 185.
[43] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Mildred Barnes Blissnek, 1933. nov. 27. (https://bit.ly/2Xcqwvv, letöltés 2019. márc. 23.)

gazdaság legfontosabb aspektusa volt – az ország bevételei is emelkedtek, csakúgy, mint a munkaerőpiacon elhelyezkedők száma és a fogyasztás. Noha az össztermelés valóban nőtt, és a nehéz- és könnyűipar is jobban teljesített, a külkereskedelem volumene még mindig csak kevesebb mint fele volt az 1929-es évinek, és a megélhetési költségek is emelkedtek. Az adósság rendezése viszont kezdett megoldódni, a klíringegyezmények helyett ismét a pénzügyi tranzakciók kaptak szerepet.[44] Nem csoda, ha Tyler a Népszövetség Pénzügyi Bizottsága előtt úgy nyilatkozott: „Magyarország helyzete ígéretes jeleket produkál".[45]

Mivel az 1937-es adatok alátámasztották a korábbi pozitív jelentéseket és számokat, elérkezett az idő, hogy Tyler befejezze második magyarországi küldetését. Ennek megfelelően az utolsó negyedévi jelentésében mérleget vont az elmúlt hat évről és annak eredményeiről. Az ország pénzügyi helyzete kielégítő lett, a Nemzeti Bank és a Kincstár megerősödött, a költségvetés már harmadik éve egyensúlyban állt, nem volt infláció, a külföldi hitelezők nagy része elfogadta a magyar ajánlatot az adósságrendezésre vonatkozólag, az adósságállomány öt milliárd pengőről egynegyedére zsugorodott, és végre a külkereskedelem is kitett magáért, ugyanis az első világháború óta először jelentkezett a legmagasabb export többlettel. Tyler nem győzte dicsérni a Gömbös halála utáni Darányi Kálmán vezette magyar kormányt az együttműködéséért és az esetenkénti bátor és fájdalmas döntésekért, amelyek szerinte elengedhetetlenek voltak a siker érdekében. Smithhez hasonlóan, zárszavában Tyler is azt a figyelmeztetést fogalmazta meg, hogy Magyarországnak nagyon óvatosan kell őrködnie a nehéz küzdelem árán elért sikerei felett, és a jövőben nem szabad felelőtlen költekezésbe kezdenie.[46] Mindezek alapján érhető, ha Tyler az általa viselt ellenőrző poszt megszüntetése mellett kardoskodott. Úgy gondolta, a magyarok „hűségesen viselkedtek a Pénzügyi Bizottsággal szemben számos kritikus éven keresztül", és nem csupán megérdemelték az ellenőrzés megszüntetését, de igen neheztelnének, amennyiben ez nem történik meg.[47] Mivel a magyar fél előbb-utóbb maga indítványozta volna a kontroll megszüntetésének kérdését, Tyler úgy érvelt, jobb, ha azt a Népszövetség kezdeményezi. Hasonlóan gondolkodott Alexander Loveday,

[44] LNA, P. 32, Royall Tyler Papers, 1920–1944, Box 261, Folder 6. Financial Committee, Sixty-Second Session, Verbatim Report of the Second Meeting, Geneva, September 14, 1936; LNA, Section 10C, Finance, Financial situation of Hungary, Box 4594, File 27345. Financial Position of Hungary in the Fourth Quarter of 1936, Twenty-first Quarterly Report by Mr. Royall Tyler; League of Nations: Official Journal 17. (1936) November 1341–1342.

[45] LNA, P. 32, Royall Tyler Papers, 1920–1944, Box 261, Folder 6. Financial Committee, Minutes of the meeting, December 7, 1936.

[46] LNA, Section 10C, Finance, Financial situation of Hungary, Box 4594, File 32998. Twenty-fifth and Final Report by Mr. Royall Tyler.

[47] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Mildred Barnes Blissnek, 1937. szept. 4. (https://bit.ly/3bRSFM7, letöltés 2019. ápr. 2.)

a Pénzügyi Szekció igazgatója és Vilém Pospíšil, a Pénzügyi Bizottság akkori elnöke, habár a brit oldalról ellenállást lehetett tapasztalni. A Bizottság korábbi és jelenlegi brit tagjai, Otto Niemeyer és Frederick Phillips is ellenezték az ellenőrzés feloldását. Különösen Niemeyernek volt nagy befolyása, és sikerült is elérnie, hogy a brit miniszterelnök úgy utasítsa Phillipset, hogy az ellenőrzést megszüntető indítvány ellen szavazzon. Végül csak „hosszú csata után", két bizottsági ülésnek és a köztük elvégzett sok munkának köszönhetően született meg a Magyarországra nézve kedvező döntés.[48] A Pénzügyi Bizottság a Népszövetség Tanácsának benyújtott jelentésében hangsúlyozta „az elért egyenletes javulást", és a pozitív eredmények tükrében úgy döntött, hogy „a magyar kormánnyal egyetértésben, március 31-ével Tyler úr budapesti állását megszünteti, és tisztelettel adózik Tyler úr ebbéli szolgálatának kivételes érdemei előtt, amelyeket 1931 októbere óta végzett".[49]

Az 1926-os pénzügyi rekonstrukció lezárásához hasonlóan a felek ismét kölcsönösen dicsérték egymást. A magyar külügyminiszter, Fabinyi Tihamér továbbította a magyar kormány háláját, „különösképpen Royall Tylernek és Henry James Bruce-nak, önfeláldozó és felbecsülhetetlen együttműködésükért, amelyet az elmúlt hat évben Magyarország érdekeinek szenteltek, és amely nagyban hozzájárult ahhoz az eredményhez, amelyet Magyarország saját pénzügyi és gazdasági rekonstrukció érdekében tett erőfeszítései és áldozatai eredményeztek".[50] 1938 januárjában a Tanács részéről is megtörtént a hivatalos bejelentés, miszerint a Népszövetség Magyarország pénzügyi stabilizációjáért végzett munkája befejeződött, és Tyler megbízatása 1938. március 31-én megszűnik. Ezentúl csak évi vagy félévi beszámolót tartottak szükségesnek Genfben a magyar pénzügyi helyzet alakulásáról. A magyar népszövetségi képviselő ezen a fórumon is kifejezte köszönetét a Népszövetségnek, Tylernek és Bruce-nak. Érthetően a Népszövetség is elégedett volt saját embere teljesítményével. Tyler munkájával kapcsolatosan a szervezet hangsúlyozta a „figyelemre méltó képességet, az éberséget és gondos döntéseket, amelyeket feladata során hozott [...], mely feladatot töretlen elszántsággal és odaadással végzett, így annak kivételes eredménye lett".[51] Tyler a maga részéről

[48] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Mildred Barnes Blissnek, 1937. szept. 4. (https://bit.ly/2xKOCma, letöltés 2019. ápr. 3.)

[49] League of Nations: Official Journal 19. (1938) February 162.; LNA, Section 10C, Finance, Financial situation of Hungary, Box 4565, File 32491. Supplement to the Report of the Financial Committee on the work of its sixty-fifth session, Hungary, January 26, 1938.

[50] LNA, P. 32, Royall Tyler Papers, 1920–1944, Box 261, Folder 6. A magyar pénzügyminiszter a Pénzügyi Bizottság elnökének, 1937. december 18-a körül; League of Nations: Official Journal 19. (1938) February 129–130.

[51] League of Nations: Official Journal 19. (1938) February 78.

megköszönte a magyar kormány „rendületlen erőfeszítéseit a hosszú évek alatt", és igen meghatódott, hogy „Magyarország barátjának tartja".[52]

A magyar lapok, melyek többször csak langyos érdeklődést mutattak Tyler negyedéves jelentései iránt, most, hogy az ellenőrzés megszüntetését bejelentették, hirtelen ismét nagy figyelmet szenteltek a tisztviselő tevékenységének, és egyöntetűen, látványosan dicsérték őt. Az *Ujság* a történteket „emlékezetes és boldog eseményként" aposztrofálta, és azt írta, hogy „ez a kitűnő gazdasági szakértő »teljes megértéssel volt Magyarország helyzete iránt«, szimpátiával nézte pénzügyeink rendezésére irányuló törekvéseinket és alapos számadataiból levont konklúziói számos hasznos tanáccsal szolgáltak az ország pénzügyeit intéző körüknek".[53] A lap cikke annak a megkönnyebbülésnek és egyben büszkeségnek is hangot adott, hogy Magyarország visszanyerte teljes függetlenségét pénzügyi sorsa felett.[54] Schober Béla, a Magyar Nemzeti Bank korábbi vezérigazgatója is dicsérte Tyler jelentéseit, „amelyek mindig alaposak, bölcsek és minden részletre kiterjedőek voltak", és kiemelte, hogy az amerikai tanácsadó „a legnagyobb szolgálatot tette hazánknak, s ezt a legdiszkrétebb módon".[55] Úgy fogalmazott, hogy Tyler az elmúlt hat évben „inkább bölcs és megértő tanácsadó volt, mintsem ellenőr", és „elsősorban Tyler úrnak köszönhetjük, hogy itteni feladata befejezése megnyugtató és általánosan is jól látható jele Magyarország pénzügyi konszolidációjának, s azt nem politikai eseménynek tekintik".[56] Egy másik hazai lap Tyler Magyarországhoz fűződő személyes viszonyát emelte ki: „Hosszú évek során megszerettük e fanyar angolszász gentlemant", fogalmazott *A Reggel*, „aki nem mondott mindig kellemes dolgokat, s az igazmondás nem mindig barátságos erényét gyakorolta, de őszinte és igaz barátunknak bizonyult, megtanulta nyelvünket és otthon érezte magát köztünk".[57] A *Honi Ipar,* a gazdaságra szakosodott folyóirat elsősorban Magyarországban találta meg a válságból való sikeres kilábalás mintáját, de elismerte, hogy Tyler „jószándékú, nemes gondolkodású gentlemanként végezte második megbízását is. Megadhatjuk neki a legnagyobb címet, amivel egy itt járt, értünk dolgozó külföldit illethetünk: »Mr. Tyler, Magyarország barátja«."[58] Így hat év elteltével, 1924 óta összesen tizenegy évnyi magyarországi szolgálat után Tyler készen állt a távozásra. Noha azt írta barátjának, „nagyon sajnálja, hogy el kell hagynia" a

[52] Uo., 79.
[53] Ujság, 1938. január 28. 1. [Kiemelés az eredetiben.]
[54] Uo.
[55] Pester Lloyd, 1938. január 28. (reggeli kiadás) 3.
[56] Uo.
[57] A Reggel, 1938. január 31. 12.
[58] Honi Ipar, 1938. február 12. 5.

magyar fővárost és országot, biztosan megkönnyebbülést is érzett, hiszen végre új kihívások felé fordulhatott.[59]

Nehéz biztosat állítani Royall Tyler Magyarországhoz és a magyarokhoz való viszonyáról azon a klisén túl, hogy kedvelt bennünket és a kultúránkat. Az nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy e Kárpát-medencei térség, a Kelet–Nyugat mezsgyéje unikum volt addigi tapasztalatai során, hiszen korábban csak a nyugati világban élt. Magyarország volt az egyetlen nem nyugati ország, ahol hosszabb időt töltött, sőt, Franciaországon és Svájcon kívül sehol sem tartózkodott ilyen hosszú ideig Európában. A magyaroknak a világban elképzelt helyéről és fontosságáról, ahogyan azt Tyler érzékelte, álljon itt egy 1927-ből való levélrészlet, amelyben így fogalmazott: a magyar „emberek általában azt képzelik, hogy az egész földkerekség az ő kis különleges világukra szegezi a tekintetét".[60] Noha ez a másoktól is gyakran hallható vélemény látszatra ellentmond Tyler Magyarország iránti esetleges elfogultságának, ez a megnyilatkozása inkább a kivételek közé tartozik, mintsem jellemző volna rá a magyarokkal kapcsolatosan. Mindenesetre az tény, hogy a magyar nyelv elbűvölte. A főbb nyugati nyelvekhez képest egy teljesen más szisztémára épülő grammatikai rendszerrel találta magát szemben, amelyben az ősi magyar kultúrát vélte visszatükröződni, és amely számára a magyar lelkiség alapjait is megmutatta. Úgy gondolta ugyanis, a számos olyan szó, melyben ugyanaz a magánhangzó többször is előfordul, „a puszta, a sztyeppe és az alföld monotonitásának hatása", mint például a „kereskedelem" szavunk. „Van [bármelyik fő európai nyelvben] egyetlen olyan szó is, amelyikben három vagy több szótag ugyanazt a magánhangzót használja?" – tette fel a kérdést. Tyler más észrevételeket is tett rólunk, kiemelte például a bizonyos magyarok körében tapasztalható „angol mániát", ami elsősorban arisztokraták között az angol felsőbb osztály utánzásában jelentkezett. Megfigyelése szerint az „úriember" (gentleman) szót szinte kizárólag a britekre használták, és a németekkel való beszélgetés során sokszor már a pillantásuk is elárulta, hogy ez a fajta tulajdonság mennyire ritka a németek között. Rendszeres volt, hogy ezek a magyarok még egymás között is angolul beszéltek, aminek eredménye az igen szokatlan „Hunglish", azaz a magyar idioszinkráziával telitűzdelt angol nyelv volt. A politikai dimenzióra kivetítve azonban ez a trend nem tudott érvényesülni. Az elvesztett területekért folytatott erőfeszítéseket csak Németországgal közösen lehetett valamilyen szintig megvalósítani, és amikor Magyarországnak „választania kellett aközött, hogy Németország megszállja vagy együtt menetel vele, akkor a menetelés mellett döntött". De Tylerre mély benyomást tett, hogy ennek ellenére 1940 februárjában, amikor egy katonai bált tartottak az

[59] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Tyler Mildred Barnes Blissnek, 1937. dec. 19. (https://bit.ly/2ywk08t, letöltés 2019. ápr. 3.)
[60] Bliss-Tyler Correspondence. Royall Tyler Tyler Mildred Barnes Blissnek, 1927. szept. 25. (https://bit.ly/2R7t3Dc, letöltés 2019. dec. 11.)

egyik legelőkelőbb budapesti szálloda termében, az eseményt az "It's a Long Way to Tipperary" című első világháborús angol katonadallal nyitották meg.[61]

Tyler magyarországi működésének jelentősége több szinten is jelentkezett. Egyrészről összekötő kapocs volt Magyarország és a Népszövetség között, melyben a nemzetközi szervezet gyakorlatilag a hitelezni hajlandó országokat képviselte, valamint a politika terén ez jelentette a hidat Magyarország nemzetközi legitimációjához. Mindemellett Tyler amerikai volt, s a magyarok körében a britek mellett az amerikaiaknak volt a legmagasabb ázsiójuk. Az Egyesült Államok jelentette azt a semleges nagyhatalmat, amely nem volt részese Trianonnak, és sok magyar – teljesen tévesen – azt remélte, egy esetleges revízióban is segítségükre lesz. Propaganda szinten Magyarországon az amerikaiakat dicsérték minden itteni munkájukért (elég csak Harry Hill Bandholtzra vagy Jeremiah Smith., Jr.-ra gondolnunk), amire rá is szolgáltak. Így tehát Royall Tyler is ezt a magasztos amerikai eszmét testesítette meg: elfogulatlan, de a magyarokat kedvelő, számukra a nemzetközi elfogadottságot erősítő és a lehetőségeiket szélesítő embert volt. Noha távozásakor kevéssé tudhatta még bárki, de Tyler magyarországi szakértelme és kapcsolatai a későbbi, különösen a második világháborús évek alatt is értékesnek bizonyultak, majd a magyar ügyek szempontjából az amerikai hírszerzés egyik kulcsembere lett, különösen 1943–1944-ben, amikor a Kállay-kormány a háborúból való kiugrás lehetőségeit kereste.

ROYALL TYLER AND THE HUNGARIAN FINANCIAL CRISES IN THE INTERWAR YEARS

by Zoltán Peterecz

SUMMARY

Royall Tyler spent the larger part of the interwar years in Hungary following 1924, when he became a deputy of Jeremiah Smith, Jr., Commissioner-General of the financial reconstruction of Hungary. He represented the League of Nations in various capacities, but was primarily a financial adviser to the various Hungarian governments in the 1920s and 1930s. Being an American, he was welcome in Hungary, and was thought of as an impartial arbiter concerning Hungarian affairs. The article seeks to shed some light on this hardly known but important figure in Hungarian history, and his attitude towards Hungary and Hungarians. The focus will be Tyler's activity concerning Hungarian finances in the 1920s and 1930s, in which capacity he was the League of Nations' contact in Hungary. On many occasions, Tyler represented the link to the Western world.

[61] A bekezdésben található idézetek forrása: Thompson Todd Collection, Folder: Hungary. Hungary 1 Sept. 1931–.

Deák András Miklós – Somorjai Ádám OSB

MINDSZENTY BÍBOROS ELSŐ AMERIKAI „HÁZIGAZDÁJA"[1]

Garret G. Ackerson, Jr. ideiglenes ügyvivő budapesti évei, 1957–1961

Tanulmányunk azt a kritikus három és fél évet kívánja részletesen bemutatni, amelyet Garret G. Ackerson, Jr.[2] ideiglenes ügyvivőként 1957. július 1-je és 1961. február vége között a budapesti amerikai követség élén töltött. Tény, hogy Mindszenty bíboros elsőként, de lényegesen rövidebb ideig (1956. november 4-től 1957. február 27-ig) az Edward Wailes kinevezett követ,[3] majd ismét a Spencer Barnes ügyvivő[4] irányította követségen tartózkodott. Figyelmünket azonban nem rájuk, hanem Ackersonra irányítjuk,[5] aki csaknem 30 éves diplomáciai tapasztalattal, 17 év külügyi szolgálat után érkezett vissza Budapestre,[6] miután a külképviseletet négy hónapon át – a Wailes távozása okozta kényszerhelyzetben – ismét a tanácsosi rangú Barnes vezette.[7] Gyanítható, hogy a State Department (az

---

[1] A házigazda („host"), miként Mindszenty bíboros vonatkozásában a vendég („guest") szó, gyakran alkalmazott utalás a budapesti amerikai külképviselet dokumentumaiban.

[2] Garret G. Ackerson, Jr. 1904. május 13-án született Hackensackban (New Jersey) és 1927-ben végzett a Harvardon (BA). Ekkor lépett be az amerikai külügyminisztérium állományába. 1927-től hivatásos diplomata: első külföldi kihelyezése alkonzulként 1928-tól Fokvárosba szólt. Az USA Külügyminisztériumának Délkelet-európai Ügyosztályát irányította 1949-ig. Ekkor, miután nem volt hajlandó olyan személyeket elbocsátani, akiket McCarthy szenátor baloldaliággal vádolt meg, felmentették. Az 1950-es évek elején Varsóban tanácsosi, Prágában ügyvivő feladatokat látott el, majd az USA rendkívüli követe Argentínában 1955–1957 között. Innen került át Budapestre. Lánya, Rhoda A. Weyr (Ackerson) gyakran látogatta Mindszenty bíboros vasárnapi miséit. Ackerson 1961-ben, 34 évnyi szolgálat után távozott a külügyi állományból. Az International Rescue Committee (IRC), egy magán menekültügyi ügynökség európai igazgatójává nevezték ki. 1992-ben hunyt el.

[3] Edward Thompson Wailes (1903–1969) 1956. július 26-án kinevezett rendkívüli követ (ezt megelőzően Dél-Afrikában nagykövet) november 2-án érkezett Budapestre, azaz még csak két napja tartózkodott a Szabadság téren, amikor Mindszenty bíboros november 4-e reggelén menedékért folyamodott. A Department utasítására Wailes nem adta át megbízólevelét az illegitimnek tekintett Kádár-rezsimnek. Kevesebb mint négy hónap után, 1957. február 27-én végleg távozott Budapestről.

[4] Spencer N. Barnes (1907–?) tanácsosi rangban a budapesti amerikai követség ideiglenes ügyvivője 1956. augusztus 5-től (Christian Magelssen Ravndal rendkívüli követ [1899–1984] távozásától) november 2-ig, Edward Wailes megérkezéséig, majd 1957. február 27-től, a kinevezett követ távozásától Ackerson 1957. júliusi megérkezéséig. A fentiekből adódóan Barnes volt a misszióvezető a forradalom október 23-ai kitörésekor.

[5] Vö. *Deák András Miklós – Somorjai Ádám OSB:* Patrick Flood amerikai konzul összekötői szolgálata Mindszenty bíboros mellett. 1968. július 24. – 1969. június 18. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 29. (2017) 3–4. sz. 125–158.

[6] Ackerson 1935–1940 között másod-, majd első titkári rangban már dolgozott a budapesti követségen. Az USA követe ekkor John Flournoy Montgomery (1878–1954) volt. Lásd *Frank Tibor:* Egy amerikai követ magyar világa. In: Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941. Szerk. Uő. Bp. 2002. 60–62.

[7] A Barnes által ebben az időszakban jegyzett jelentések válogatását lásd *Deák András Miklós – Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor:* Menedékben. Amerikai diplomaták Mindszenty bíborosról, 1957–1970. Bp. 2019. 840.

amerikai külügyminisztérium, a továbbiakban: Department) választása többek között azért esett Ackersonra, mert Waileshez hasonlóan magas rangú diplomata volt, és menedékjogi ügyekben rendelkezett már némi (latin-amerikai) tapasztalattal. Így Ackerson lett az első olyan amerikai ügyvivő, az első igazi „házigazda", akivel a „vendég" huzamosabb időt töltött el „egy fedél" alatt. 1956 és 1971 között – a menedék hosszúra nyúlt idején – egyetlen más ügyvivő, illetve a két nagykövet[8] sem szolgált ilyen sokáig Budapesten.

A következőkben néhány konkrét példával bemutatjuk Ackerson ügyvivői–vezetői tevékenységét és részvételét az emlékiratokkal és a menedékkel kapcsolatos döntési helyzetekben. Azt vizsgáljuk, hogyan alakult szolgálata során a menedék sorsa, és azt milyen állapotban adta át utódának. Ezeknek a kérdéseknek az alapos szemügyre vétele azért is indokolt, mert Ackerson nem adott közre emlékiratokat, és oral history interjú sem készült vele.[9]

A források[10] feldolgozása során referencia gyanánt elsősorban a *Repertory*ra[11] és a kétnyelvű *Duty Log*ra[12] támaszkodtunk. Minden alkalommal jelezni fogjuk, amennyiben egy adott dokumentum magyar fordításban már korábban is elérhetővé vált a *Majd' halálra ítélve* (2008),[13] a *Sancta Sedes* trilógia II. és III. kötetében[14]

---

[8] Martin Hillenbrand nagykövet 1967–1969 között mindössze másfél évet töltött Budapesten. Utóda, Alfred Puhan 1969–1973 között ugyan négy évet szolgált a magyar fővárosban, de ebből csupán kettőt a menedék ideje alatt.

[9] A Mindszenty-kutatás számára korábban már jeleztük az amerikai diplomáciai források fontosságát, amikor az 1971. évvel kapcsolatos dokumentumokat elemeztünk és közöltünk. Lásd *Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor:* Washingtonból jelentjük. A budapesti amerikai nagykövetség Mindszenty bíboros tevékenységére vonatkozó, 1971-ben keletkezett iratai. Századok 144. (2010) 143–196.

[10] Jelen tanulmányban elsősorban a budapesti Mindszenty-anyag (Mindszenty Files vagy Bp Cardinal Files) hat dobozát tekintjük át. National Archives and Records Administration (NARA), State Department, Record Group 84, Bp. Mission (Post) Files, Lot 75 F 163, Classified and unclassified files relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972, maintained by the Mission in Budapest. (Bp Cardinal Files) A még alaposabb vizsgálódáshoz a teljes forrásanyag feltárása lenne szükséges, amelynek őrzőhelye szintén a NARA Washingtonban.

[11] The Cardinal Mindszenty Documents in American Archives. A Repertory of the Six Budapest Mindszenty Boxes – Mindszenty bíboros budapesti amerikai követségi tartózkodásának dokumentumai. Repertórium. Szerk. Somorjai Ádám OSB. (The Cardinal Joseph Mindszenty Documents. Subsidia, 1) Pannonhalma 2012. 288.

[12] Duty Log. Cardinal Mindszenty in the American Legation at Budapest 1956–71. Az ügyeletes tiszt kézikönyve. Mindszenty bíboros az amerikai követségen. Szerk. Somorjai Ádám OSB. (The Cardinal Joseph Mindszenty documents. Subsidia, 2) Pannonhalma 2018. 212.

[13] *Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor:* Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József életrajzához. Bp. 2008. 1389.

[14] *Somorjai Ádám OSB:* Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása II. Tanulmányok és szövegközlések – Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty II. Documenta 1956–1963. Bp. 2009.; *Somorjai Ádám OSB:* Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III/2. Documenta 1967–1971. Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása III/2. Tanulmányok és szövegközlések. Bp. 2012.

(2009), a *Követségi levelek*ben[15] (2011) vagy a *Menedék*ben[16] (2019). E négy alapos válogatást kiegészítjük néhány olyan fontos irat ismertetésével, melyek a budapesti amerikai követség Mindszenty bíborossal foglalkozó dokumentumait tartalmazó hat dobozának egyikében találhatóak.[17] Lesznek olyan iratok, amelyekre csupán utalunk, és olyanok is, amelyek tartalmát – az események könnyebb megértése kedvéért – felidézzük.

Az ügyvivő és a bíboros

Az iratok alapján egyértelmű, hogy Ackerson rendkívül emberséges vezető, előretekintő és széles látókörű diplomata, valamint tapintatos személyiség volt. Átfogó képpel rendelkezett a követség működéséről, de gondosan ügyelt a részletekre is. Egyszerre tudott figyelni a Department gondolkodására, a bíboros egészségére,[18] a lelkiállapotára és a gyóntatására, az egyes kérdések amerikai belpolitikai vetületeire, továbbá a két ország sajtójára. Kiváló elemzőként logikusan gondolkodott, jól látta az összefüggéseket, kezelte a válsághelyzeteket, és megfontoltan választotta ki az elérni kívánt célokhoz szükséges diplomáciai eszközöket. Azonban fegyelmet is tudott tartani, és ha azt szükségesnek ítélte, az állománynak biztonsági eligazítást is tartott.[19] Átérezte a bíboros nehéz és kényes helyzetét, még ha nem is értett egyet a politikai nézeteivel. Mindszenty rendszeresen misézhetett, egy év elteltével gyóntatót is fogadhatott, használhatta a misszió könyvtárát, sőt alkalmanként még keresztelhetett is.

Kettejük kapcsolatában Ackerson kezdeményezően lépett fel, javaslatait pontosan és udvariasan fogalmazta meg. Értékesek voltak azok a megállapításai, amelyeket az egyes jelentéseihez fűzött. Gyakran készített emlékeztetőket az irattár számára, és ezzel segítette utódai eligazodását az egyes ügyekben. Intézkedései világosak és határozottak voltak: nem ismert indokolatlan kivételeket. A látogatás és levelezés szabályait a Departmenttel együtt fokozatosan kidolgozta, majd következetesen érvényesítette, de szükség esetén mutatott némi rugalmasságot is. Ackerson az elvárt mértékben volt szabálykövető, de semmiképpen sem merev: a realitások talaján mozgott. Határozott döntéseket hozott, de azt is mindig tudta, mikor szükséges a Departmenthez fordulnia utasításokért. Bátran tett átgondolt

[15] Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez. Letters to the Presidents. Cardinal Mindszenty to the Political Leaders of the United States, 1956–1971. Szerk. Somorjai Ádám OSB. Bp. 2011.
[16] *Deák A. M. – Somorjai Á. OSB – Zinner T.:* Menedékben. i. m.
[17] A bécsi amerikai követség vonatkozó másodpéldányai a 6. dobozban (a továbbiakban: d.), itt is a 6. gyűjtőben (a továbbiakban: gy.) találhatók.
[18] Lásd Mellékletek. 3. számú dokumentum.
[19] Lásd Mellékletek. 1. számú dokumentum.

javaslatokat feletteseinek.[20] Ebben meglehetősen szembetűnő a közte és elődje, a passzív Spencer Barnes közötti különbség. Ackersonnak jó volt a munkakapcsolata helyettesével, James Prattal,[21] és hallgatott a rangidős beosztottjai tanácsaira is. A nyugati diplomaták és sajtó próbálkozásait a bíboros meglátogatására higgadtan elhárította, a pénzügyeket, a bíboros létfenntartási számláit pedig gondosan kezelte, illetve kezeltette.

Arról, hogy hogyan látta saját szerepét Ackerson, 1959. június 9-én így írt Bécsbe: „hízelgő számomra, hogy Matthews nagykövet azt feltételezi, hogy én vagyok az, aki a kiváló vendégünkkel kapcsolatos politikát meghatározza. A Department az, amely a szabályokat meghozza, én csak olykor megpróbálom azok enyhítését elérni, amikor úgy vélem, hogy a tárca egy kicsit túl kemény."[22] Más szóval ő is taktikázott, de nemcsak Mindszentyvel, hanem a Departmenttel szemben is.

Ackerson a bíborossal mindvégig humánusan, kíméletesen bánt, empátiával viszonyult tragikus helyzetéhez. „A szerencsétlen ember éjjel-nappal ír, ez az egyetlen dolog, amely megóvja attól, hogy megőrüljön"[23] – jegyezte fel az ügyvivő 1960. július 1-jén. Furdalta a lelkiismeret a sok elutasító válasza miatt. Ackerson már 1959 végén rámutatott, hogy meg kell változtatni az amerikai politikát: a bíboros nem tartható teljes elszigeteltségben, úgy, hogy még a Vatikánnal sem áll kapcsolatban. „Ez a politika nemcsak embertelen és szívtelen, hanem alapvetően hibás is."[24]

Ackerson természetesen gyorsan kiismerte a bíboros taktikáit és praktikáit[25] is, és azokat beépítette a saját gondolkodásába és ügyintézésébe. Jól kezelte a főpap rendszeres manőverezéseit és halogatásait is. Ellenőrizte, ha kellett, megszűrte a misékre vagy látogatóba kéredzkedő vendégeket. Mindszenty is gyorsan

---

[20] Ackerson Budapestre érkezésekor a Kelet-európai Ügyosztályt 1956. július 15-e óta a Szovjetunió-specialista Edward L. Freers igazgató vezette. Freers 1957. május 17-én, tehát még Barnes ügyvivői szolgálata idején járt a követségen, ahol Mindszentyvel is beszélgetett. Lásd Követségi levelek i. m. 32. Ackersonnak nem a hamarosan Moszkvába helyezett Freersszel, hanem az ő utódjával, Harold Vedeler igazgatóval alakult ki szorosabb munkakapcsolata.

[21] James W. Pratt (1918–?) 1952–1954-ben a Kelet-európai Ügyosztályon dolgozott közkapcsolati referensként, 1958–1960 között első titkár az amerikai követségen, azaz Ackerson ügyvivő után a diplomaták közötti rangsorban a második, aki szükség esetén a misszióvezetőt helyettesíti.

[22] Ackerson 1960. júl. 1-jén kelt levele Freeman H. Matthews bécsi amerikai nagykövetnek. Bp Cardinal Files, 1. d. 6. gy.; másodpéldány: 6. d. 6. gy.

[23] Ackerson 1960. júl. 1-jén kelt levele Foy D. Kohlerhez. Bp Cardinal Files 1. d. 7. gy.; a Department példánya: NARA, State Department, RG 59, General Records of the Department of State 1789–2002, Office of the Eastern European Affairs (Kelet-Európai Ügyosztály, EE) 10. sz. d., 7. gy.

[24] Ackerson 1959. nov. 20-án kelt levele Foy D. Kohlerhez. Bp Cardinal Files 1. d. 6. gy.; a Department példánya: NARA, State Department, RG 59, Central Foreign Policy Files 4806. sz. d., 864.413/12-959.

[25] Mindszenty egy idő után például felfedezte, hogy a követségen a futárposta zárása péntek délelőtt történik, és ehhez időzítette küldeményeinek leadását. Más esetekben pedig ragaszkodott ahhoz, hogy üzenetét a komolyabb figyelmet élvező, nagyobb presztízsű távirati úton továbbítsák.

ráébredt menedéke korlátaira, és tanulta meg a követség mindennapi működését. Erre próbálta meg Ackerson a legbölcsebb választ megtalálni anélkül, hogy túlzott csalódást okozott volna a bíborosnak. Ügyelt a bíborosnak szóló – a főpap üzeneteivel kapcsolatos és jellemzően negatív – közlendők időzítésére is. Jó szándékú tanácsot is adott neki arra, hogy a levelezéséből hagyja ki az általa „szovinisztának" tartott gondolatokat.[26]

Az ügyvivő soha nem készített Mindszentyről átfogó jellemrajzot, és ilyen utasítást sem kapott. Tanulmányunkban tehát az általa az egyes iratokban elejtett különböző – többnyire rövidebb terjedelmű – megjegyzései nyújtanak eligazítást. Az emlékiratokkal kapcsolatos egyik első emlékeztetőjében például azt írta, hogy „a témát vélhetően nem sikerül lezárni, mivel a bíboros szívóssága olyan, mint egy paraszté, az elszántsága pedig, mint egy egyházi személyé".[27] Egy 1957. november 21-ei keltezésű levelében[28] az ügyvivő „makacs öregemberként" jellemezte a bíborost, aki nem könnyen változtatja meg az egyébként téves nézeteit a menedékéről és az Elnökkel való kapcsolatáról. Másutt azt olvashatjuk, hogy „a követségen mindent el fognak követni [a bíboros] fizikai kényelme és a lelki szükségletei kielégítéséért. Mindszenty nem mindenben fog vele [Ackersonnal] egyetérteni, hiszen különböző kritériumok szerint ítélnek meg egyes ügyeket. Az ügyvivőnek a bíboros személyes jólétére, a követség helyzetére és a kormánya politikájára kell tekintettel lennie. Biztosan szeretnék tudni, hogy [a bíboros] érti azt a szimpátiát, amellyel minden kérését megfontolják, és azon vágyukat, hogy a lehető legtöbbnek eleget is tudjanak tenni."[29] Egy másik iratban Ackerson arról értekezett, hogy „a bíboros igen eltökélt személy, és elegendő tapasztalattal rendelkezik a politikai életben szokásos könyöklésről. Így tudatában van a kitartás és a konokság hosszú távú értékeinek. [Ackerson] nem szívesen mond nemet ilyen sok kérésére, de azt is jól tudja, ahányszor csak enged neki, további kérések áradatával fog szembesülni".[30] Más helyütt az ügyvivő utasításokat kért, de egyúttal megjegyezte: „a korábbi tapasztalat azt mutatja, hogy abban a pillanatban, hogy kereken közlik vele [Mindszentyvel], hogy a követség konzultált Washingtonnal és megszületett a[z elutasító] döntés, a bíborosnak a kéréseihez való ragaszkodása elillan".[31]

---

[26] Ackerson 1960. júl. 6-án kelt levele Robert M. McKissonhoz. Bp Cardinal files 1. d. 7. gy.; a Department példánya: EE 10. d. 7. gy.

[27] Emlékeztető megbeszélésről, 1957. júl. 24. Jelzetek: Bp Cardinal Files 1. d. 4. gy.; a Department példánya: EE 10. sz. d., 5. gy.

[28] Lásd *Deák A. M. – Somorjai Á. OSB – Zinner T.:* Menedékben. i. m. 31. számú dok. 209–211.

[29] Ackerson 1957. dec. 20-án kelt levele James S. Sutterlinhez: Bp Cardinal Files 1. d. 4. gy.; a Department példánya: Central Files 846.413/1-1458.

[30] Uo.

[31] Ackerson 1958. jan. 10/11-én kelt 365 sz. távirata: Bp Cardinal Files 1. d. 5. gy.: a Department példánya: EE 10. d., 6. gy. – A szögletes zárójelben a szerzők kiegészítései a könnyebb érthetőség kedvéért.

1958. január 17-én Ackerson érdekes megfigyeléseket osztott meg James Sutterlinnel,[32] amikor a futárpostában elhelyezte Mindszenty Murphynek címzett január 10-ei levelét: „ebből látható, hogy a bíboros javíthatatlan irredenta, mint ahogy a legtöbb magyar is az, ha az ember egy kicsit megkapargatja a felszínt".[33] 1958. január 24-én Louis Toplosky[34] belső levélben jelentette Ackersonnak, hogy a bíborosnak azt javasolta, kerülje a szentbeszédeiben a politikai utalásokat, amit ő bosszankodva fogadott.

Amikor 1958 tavaszán közölték Mindszentyvel, hogy magyar belpolitikai vagy emigrációs kérdésekben a Departmenttel nem levelezhet, a bíboros még azt is feltételezte, hogy „Ackerson amolyan útakadályként beállt közé és a tárca közé. Megjegyezte, hogy az a helyzet, amelyben »egy külföldi kormány vendégeként« tartózkodik, meglehetősen eltér attól, amit a menedék kérésekor feltételezett."[35] Az ügyvivő eddigre azonban már megtanulta, hogy „nem szabad korábban már megtárgyalt kérdésekre visszatérnie, mert azok némelyike már feledésbe merült. Abban azonban bizonyos volt, hogy a bíboros előbb vagy utóbb ismét felhozza a Vatikánnal való kapcsolattartása kérdését. Ezért megismételte azon korábbi ajánlását, hogy a Department találja meg a módját annak, hogy a Vatikánt naprakészen tájékoztassa a bíboros egészségéről és kedélyállapotáról. Ennek egy későbbi kritikus pillanatban jelentősége lehet."[36]

1958. április 3-án Ackerson összefoglalta Robert McKisson[37] budapesti látogatását, majd hozzáfűzte: „a bíboros Toploskynak a börtönben töltött idejéből éhségsztrájkokat és hasonlókat akciókat emlegetett, utalva arra, hogy ilyen taktikát alkalmazhat a követségen is, amennyiben nem tud a Vatikánnal közvetlenebb kapcsolatba lépni".[38] Ezt követően az ügyvivő együttérzően megjegyezte: „Mindszenty általában véve türelmes és megértő vendég, de ehhez hozzá

[32] James S. Sutterlin (1922–2017) 1946–1974 között hivatásos diplomata, külszolgálatait Berlinben, Tel-Avivban, Tokióban és Bonnban teljesítette. 1956 szeptemberétől a Department Európai Ügyek Hivatalának Kelet-európai Ügyosztályán (EE) magyar referens. 1969-ben a német ügyek igazgatója. 1973-ban helyettes államtitkári rangban rövid időre a Tervező Főosztály vezetője, majd 1974-ig a tárca ellenőrzési főigazgatója.

[33] Ackerson 1958. jan. 17-én kelt levele James S. Sutterlinhez: Bp Cardinal Files 1. d. 5. gy.

[34] Louis Joseph Toplosky (?–1970) 1957 decemberétől másodtitkárként aktívan kivette a részét a Mindszenty személye körüli teendőkből: ha kellett, tolmácsolt és elvégezte a levelei értelmezésének és fordításának nem könnyű munkáját, dokumentálta az anyagokat, jelentette üzeneteit és kívánságait az ügyvivőnek, továbbá figyelemmel követte a „vendég" kedélyállapotának hullámzásait. Ackerson adott Toplosky véleményére, és azt rendszeresen be is építette a jelentéseibe.

[35] Ackerson 1958. márc. 6-án kelt 475 sz. távirata a Departmentbe: Bp Cardinal Files 1. d. 5. gy. Vö. Követségi levelek i. m. 57–58.

[36] Uo.

[37] Robert M. McKisson 1957 júliusáig a Kelet-európai Ügyosztályon magyar referens, ezt követően a Balkán ügyeivel foglalkozott. 1969 végétől az EE megbízott igazgatója volt.

[38] Ackerson 1958. ápr. 3-án kelt 538 sz. távirata a Departmentbe: Bp Cardinal Files 1. d. 5. gy.; a Department példánya: Central Files 4806. sz. d., 864.413/1-1458.

kell venni a bezártságát és a tétlenségét, a magányosságát és a bizonytalanságát. Kegyetlen dolog lenne, ha nem ragadnának meg minden lehetőséget a menedék befejezésére."[39] Ackerson egyedül olyan megoldást látott lehetségesnek, amely a magyar rezsimmel való kapcsolatok átalakítása keretében jön létre. Ackerson ezt a humanitárius és a magasabb politikai érdekek miatt tartotta szükségesnek. Ezért határozottan sürgette, hogy mihamarabb dolgozzanak ki megoldást a bíboros státuszára vonatkozóan.

Mindszenty emlékiratai

Az emlékiratok kérdése Ackerson megérkezése után azonnal felmerült, mivel ez olyan téma volt, amelyet a bíboros már az 1957. február vége és június vége között az ügyvivői feladatkört ellátó Spencer Barnes-nak is felvetett. Ackerson a budapesti Mindszenty-dobozokban[40] fellelhető első anyagát csak 1957. július 18-án terjesztette fel Washingtonba. Mire ez a Sutterlin referensnek címzett levél elkészült, az új ügyvivő már több beszélgetést is lefolytatott a bíborossal. Július 18-a reggelén Mindszenty és az ügyvivő között éppen az emlékiratok[41] kérdése volt napirendben. Ackerson ismét elképedt azon, hogy a bíboros mennyire nem érti, és nem fogja fel menedékes helyzetét. Ackerson hangvétele megértő és emberséges volt, azonban nem mondott le arról, hogy az amerikai álláspontot teljes mértékben megértesse vele.

Július 24-ére Ackerson alaposan átgondolta az emlékiratok kérdését, és hosszú emlékeztetőt terjesztett fel e témában. Az emlékeztetőt megelőző héten Mindszenty felvetette emlékiratai legépeltetésének[42] és megjelentetésének kérdését, ami nem volt új téma, hiszen azt gyakran megvitatta Barnesszal és más diplomatákkal is. Ackersonnak azonban első alkalommal hozakodott elő vele. Két konkrét javaslatot tett: az emlékiratokat a követségen gépeljék vagy küldjék át Bécsbe a nagykövetségre, hogy ott vagy valamilyen kolostorban, esetleg más egyházi intézményben (például a Pázmáneumban) rögzítsék őket. A budapesti munkával kapcsolatban Mindszenty a Konzuli Osztályon dolgozó Alexandra Kauffmannra gondolt, azonban Ackerson rámutatott: az illetőt a magyar

[39] Uo.

[40] A hat Mindszenty-doboz időrendben tartalmazza a vonatkozó diplomáciai iratokat. Az első dobozban 1956–1961, a másodikban 1962–1964, a harmadikban 1965–1967, a negyedikben 1968–1971, az ötödikben 1971 második féléve és más iratok, a hatodikban ugyanígy. Ennek részletezését lásd *Somorjai Á. OSB:* Sancta Sedes III/2. i. m. 676 sk.

[41] A Duty Log tételesen felsorolja mindazon iratokat, amelyek az évek során az emlékiratokkal foglalkoztak. A téma első alkalommal már 1956. november 17-én felmerült. Lásd Duty Log. i. m. 40–43. – Így Ackersonra az a nehéz feladat hárult, hogy az ügyet tovább kezelje.

[42] Mindszenty számára súlyos gondot okozott, hogy november 4-én hajnalban, a Parlamentbe való visszajövetelekor az emlékiratok a Várbeli palotájában maradtak, így emlékezetből újra papírra kellett vetnie azokat.

rendőrség figyelme miatt igen veszélyes helyzetbe hozná, ha a követségen gépelné a kéziratot, hasonlóan ahhoz, ha a munkát az otthonában végezné. A bíboros hosszasan érvelt a javaslata mellett, holott tudott arról, hogy a gépelést korábban a követségen végző Jancsó Líviát[43] már letartóztatták. Mindszenty azért sürgette a kézirattal kapcsolatos munkát, hogy időt nyerjen arra az időszakra, amikor a jelenlegi helyzetéből kijuthat. Fontos volt számára a pénzügyi szempont is, szerinte ugyanis az emlékiratok jogdíja idővel csökkeni fog. Miután Ackerson Katonával[44] és Rogersszel,[45] a két legtapasztaltabb beosztottjával egyeztetett, a korábbi német nyelvű megbeszéléseivel ellentétben a folytatás Katona tolmácsolásával immár magyarul zajlott. Az ügyvivő kifejtette: a szabályok nem teszik lehetővé, hogy az emlékiratok a diplomáciai postával jussanak ki Bécsbe, és azt sem engedélyezheti, hogy a budapesti követség egyik magyar alkalmazottja végezze a gépelést. Ez a tevékenység óhatatlanul kitudódna, és nemcsak az illető személyt, hanem magát a menedéket is veszélybe sodorná. Ackerson arra is hivatkozott, hogy az *azilummal*[46] kapcsolatos eljárásokról rendelkezik tapasztalattal.[47] A bíboros azért érezte rendkívül sürgetőnek, hogy az emlékiratokkal ekkor és ne később foglalkozzanak, mert úgy vélte, hogy amikor majd rá hárulnak a hercegprímási hivatalából

[43] Lásd *Csalog Zsolt:* Keserű boldogság. In: *Uő:* DOKU 56. Öt portré a forradalomból Bp. 1990 97–153. Csalog 1984-ben vette fel a hosszú monológot Jancsó Líviával. Jancsó fordítói munkáját 1956. március 1-jén kezdte meg. November végén megkérték, hogy gépelje le Mindszenty bíboros emlékiratait. Erről csak a *minister*, a konzul (Selby) és Nyerges tudott. (Anton N. Nyerges [1917–1989] magyar származású amerikai diplomata. 1956 őszén másodtitkárként a budapesti amerikai követségen dolgozott, ahol nyelvtudása a Mindszentyvel való kapcsolattartásban és a sajtóanyagok fordításában igen hasznosnak bizonyult. Erről Uo. itt: 117.) Jancsó minden reggel korán felment az előző napi adagért, amit aztán napközben legépelt, majd a kész oldalakat késő este felvitte a harmadikra. Jancsó szerint „érdekes pálya volt az Ackersoné, nagyon is sok köze volt neki Budapesthez és a magyarokhoz: közvetlenül a második világháború kitörése előtt, mint fiatal diplomata Budapesten kezdte a karrierjét. Budapesten volt egészen a hadüzenetig, amíg csak a követségi személyzet el nem hagyta Magyarországot. Okos lépés volt, hogy 57-ben őt küldték megint Budapestre – bárcsak előbb tették volna!" (Erről Uo. 134)

[44] Katona Andrew Géza (amerikai átírással „Gaza") (1917–2012) másodgenerációs magyar származású amerikai diplomata. Katona a követség segédattasé rangú tagja volt. Mindszenty menedékének kezdete után ő fordította a bíboros leveleit, és Anton Nyergessel megosztva ellátta a személye körüli teendőket.

[45] Jordan Thomas Rogers 1953 augusztusában érkezett Budapestre a gazdasági diplomata posztjára. 1956. október 6-án jelen volt Rajk László újratemetésén, október 23-án pedig a Bem téren és a Rádiónál. Mivel gond volt az összeköttetéssel, október 29–30-án a minősített követségi iratokkal futárutat teljesített Bécsbe. 1957-ben már a politikai I. o. titkár, azaz Spencer Barnes után a legmagasabb rangú diplomata a misszión. 1957 májusában az ideiglenes ügyvivői teendőket is ellátta. A forradalom 50. évfordulóján Rogers visszatért Budapestre, ahol részt vett a megemlékezéseken, és Ernest A. Nagy volt konzullal együtt interjút adott Kovács Péternek, a Miskolci Egyetem professzorának. *Kovács Péter:* Beszélgetés Jordan Thomas Rogers-zel és Ernest A. Naggyal I–III. A budapesti amerikai követség és az 1956-os forradalom. Magyar Szemle Új folyam 16. (2007) 5–6. sz. 29–59., 7–8. sz. 65–86. és 9–10. sz. 6–17.

[46] E ponton még nem szögezték le egyértelműen, hogy Mindszenty bíboros menedéket (*refuge*), nem pedig nem politikai menedékjogot (*azilium/asylum*) élvezett a követségen.

[47] Mivel szolgált Latin-Amerikában.

adódó feladatok, nem lesz ideje mással törődni. Véleménye szerint a kötet pénzben kifejezhető értéke is gyorsan csökkenni fog. Ackerson furcsállta, hogy a kommunista titkosrendőrség kezei között elszenvedett sérelmei ellenére a bíboros nem érzékeli azt a veszélyt, amely azokat fenyegetné, akik az emlékiratokkal kapcsolatos feladatokat esetleg elvállalnák. Az ügyvivő érvelése azonban nem hatott rá, és kétségtelenül úgy érezte, hogy csupán „jogászkodnak" vele.

1957. augusztus 19-én megérkezett a Department válasza, amelyet a Sutterlin referenshez képest jóval magasabb rangú Robert Murphy[48] jegyzett, jelezve, hogy az érzékeny téma a Department milyen magas szintjét érte el. Az államtitkár leszögezte: miközben a bíboros frusztráltsága érthető, a Departmentet elsősorban a saját megítélésének kell vezetnie, annak, hogy mi áll az USA külpolitikájának és különösen a budapesti misszió további működtetésének érdekében. Nagyon gondosan szükséges mérlegelni, hogy a bíboros vagy az amerikai oldal lépései milyen hatással vannak a menedékére és a személyes biztonságára, amelyhez Washingtonnak humanitárius érdeke fűződik. Ez utóbbiak felülírhatják Mindszenty személyes óhajait. Murphy tehát egyértelműen megjelölte az amerikai prioritásokat. A Sutterlinnek címzett következő levelében (1957. augusztus 21.) Ackerson, aki sokat töprengett azon, hogyan lehetne az emlékiratok kérdésében a bíboros kedvében járni, már inkább arra hajlott, hogy jobb, ha nem bolygatják[49] a dolgokat.[50] 1959. november 4-én[51] Ackerson, válaszul a párizsi amerikai nagykövetség október 27-ei értesítésére, emlékeztetőjében jelezte, hogy a Department utasításai alapján Mindszentynek nem engedélyezett a levelezés külső személyekkel. Ezért Charles Orengo, a Plon Kiadó igazgatójának az emlékiratokkal foglalkozó levelét is majd akkor adják át a bíborosnak, amikor elhagyja menedékét.

1960. július 1-jén az emlékiratok témájában Ackerson hosszú levelet intézett Foy Kohlerhez.[52] Mivel a követség nem lehetett bizonyos abban, hogy a Mindszenty által az előző három és fél év során írt valamennyi dokumentum, köztük az emlékiratok, még mindig náluk vannak, Toploskyval[53] konzultálva Ackerson úgy döntött: az lesz a legjobb, ha erről megkérdezik a bíborost. Ezt július 1-jén meg is tették, az írásban megadott alábbi válaszait pedig – a követségi emlékeztetővel együtt – mellékelték

[48] Robert Daniel Murphy (1894–1978) 1921–1959 között hivatásos diplomata, többszörös nagykövet (Belgium, 1949–1952, Tokió 1952–1953). 1953–1955 között a politikai ügyek helyettes államtitkára, 1955–1959 között pedig államtitkára volt. Kennedy, Johnson és Nixon elnök tanácsadója.

[49] Az eredetiben „to let sleeping dogs lie".

[50] Ackerson 1957. aug. 21-én kelt levele James S. Sutterlinhez: Bp Cardinal Files 1. d. 4. gy.; a Department példánya: EE 10. d., 5. gy.

[51] Lásd *Deák A. M. – Somorjai Á. OSB – Zinner T.:* Menedékben. i. m. 58. számú dok. 262.

[52] Ackerson 1960. júl. 1-jén kelt levele Foy D. Kohlerhez: Bp Cardinal Files 1. d. 7. gy.; a Department példánya: EE 10. d., 7. gy.

[53] Louis Toplosky akkor már több mint két éve végezte az összekötői feladatokat.

a jelentéshez: 1. Soha senkinek sem adta át az emlékiratait vagy bármely más írását publikálás céljára. Ha bármi kijutott és nyomtatásban megjelent, az csakis a jóváhagyása, kérése vagy engedélye nélkül történt. 2. Sprechernek vagy Squire-nak[54] egy hétre odaadta az emlékiratai néhány fejezetét olvasásra. Az emlékiratok első részeit a követség engedélyével Jancsó Lívia gépelte le.[55] Sármány Alexandra, aki már a müncheni amerikai főkonzulátuson dolgozik, szintén végzett némi gépelési munkát az emlékiratokon.[56] Ackerson kételkedett, hogy a két magyar helyi alkalmazott szivárogtatott volna. 3. Mindszenty soha nem adott másolatokat a családtagjainak, sem a látogatóinak, beleértve a gyóntatóját és azt a néhány diplomatát is, akik felkeresték. A takarítónők esetleg ellophattak néhány papírlapot, de a bíboros ezt sem tartotta valószínűnek. 4. és 5. Mindszenty azt nem tudta kijelenteni, hogy egyetlen oldal írása sem tűnt el. Két iratszekrénye volt tele a saját papírjaival. A követség nem ellenőrizte, hogy mit tart ezekben, ami a gyakorlatban nem is lett volna kivitelezhető. A bíboros később ellenőrizte az iratait, így bizonyossá vált, hogy sem az emlékiratokból, sem másból nem hiányzik semmi. Mindszenty kijelentette: az emlékiratok a maguk teljességében ott, a követségen íródtak. Ackerson nem zárta ki, hogy a bíboros korábbi házi őrizete idején, amikor szabadabban írhatott, az őt felügyelő személyek közül vitt el valaki kéziratokat, de azok nem képezték az emlékiratok részét. Ez lehetett annak a jelzésnek a forrása, amely most jutott el a Departmentbe. Ackerson nem zárta ki azt a lehetőséget, hogy valamely amerikai vagy más diplomatát használtak fel [egyes Mindszenty-írások kiszivárogtatására], de ezt konkrét nyom nélkül nehéz lett volna bizonyítani. Ez volt az oka annak, hogy az ügyvivő nem küldte meg Kohlernek a Budapesten dolgozó összes nyugati diplomata utazásainak adatait. Azonban számára úgy tűnt, hogy valaki olyasmivel üzérkedett, ami nem volt teljes mértékben eredeti írás. És annak is fennállt az eshetősége, hogy szivárgás következett be.

A budapesti hat dobozban fellelhető az az emlékeztető, amelyet 1960. július 1-jén Toplosky készített Mindszenty számára.[57] Washington meglehetősen megbízható információkat kapott arra nézve, hogy az „emlékiratok” egy részét éppen fordítják, és hamarosan ki is fogják adni az USA-ban. Ezért a bíboros segítségét kérték a kapott információk igazságtartalmának megerősítésében. Ezt azok a konkrét kérdések követték, amelyeket a bíboros fentebb voltaképpen már meg is válaszolt. Mindehhez Ackerson még hozzátette: igen szerencsétlen lenne, ha

[54] Daniel Sprecher és Christopher Squire beosztott diplomaták voltak a követségen.
[55] Lásd *Csalog Zs.:* Keserű boldogság. In: *Uő:* DOKU 56. Öt portré a forradalomból Bp. 1990.
[56] Sármány Alexandra helyi alkalmazottként 1956–1959 között útlevél- és vízumügyekkel foglalkozott a követségen. Emellett a vasárnapi miséken ministrált, illetve a bíboros mellett személyi szolgálatokat látott el. 1959-ben végleg távozott Magyarországról.
[57] Emlékeztető Mindszenty bíboros számára, 1960. júl. 1.: Bp. Cardinal Files 1. d. 7. gy.

valamiféle »hamis emlékiratok« jelennének meg. A Department 1960. július 2-ai – fentebb második üzenetként hivatkozott – emlékeztetője szerint az USA-ban az állítólagos kézirat ügyében folytatott nyomozás Julius (Gyula) Tarlo érintettségét[58] tárta fel. Tarlóról olyan hír is elterjedt, hogy hírszerzési információkkal kereskedik és szélhámos.[59] 1960. július 3-án hajnalban Ackerson táviratot[60] küldött a Departmentnek, amely nagyrészt a július 1-jei jelentésének a megismétlése volt. Ezek szerint amikor Ackerson és Toplosky még nem dolgoztak a követségen, a követség engedélyével[61] Jancsó Lívia nem a bíboros ellenőrizése alatt és nem is az épület azon emeletén végezte az emlékiratok első részeinek legépelését, ahol a bíboros tartózkodott. Nem zárható ki tehát, de nem is valószínű, hogy akkor másolatok készülhettek. Amit viszont Jancsó legépelt, csak az 1956 novembere és 1957 márciusa között keletkezett szöveg volt, és a bíboros szerint nagymértékben eltért attól a végső szövegtől, amely jelenleg a birtokában van. Mivel fennállt annak az eshetősége, hogy valaki kétes dokumentumokat kényszerít rá a kiadóra, a tárcának módjában állt volna a publikálás meghiúsítása, de ezt nem tette. Ackerson mintha vonakodott volna a Tarló-ügyben folytatott nyomozástól. Legalábbis ez derül ki a Departmentnek 1960. július 5-én küldött, feltűnően szűkszavú fenti táviratából.

A menedék megoldásának ügye

Néhány héttel a budapesti megérkezését követően Ackerson a Sutterlinnek címzett, 1957. augusztus 21-ei levele[62] mellékletében máris egy olyan jelentés-tervezetet[63] ajánlott a referens figyelmébe, amely – pontokba szedve – a bíboros jövőjével foglalkozott. Az ügyvivőt különösen az aggasztotta, vajon mennyi ideje lesz a

[58] 1957. ápr. 13-án Christian Herter államtitkár azt kérte Barnes ügyvivőtől (759. távirat), hogy tudakolja meg Mindszentytől: a New Yorkban tartózkodó Tarló Gyula nevezetű férfinak van-e felhatalmazása arra, hogy a nevében a bíboros emlékiratai kiadásának jogairól tárgyaljon a Hearst szervezettel. Lásd *Deák A. M. – Somorjai Á. OSB – Zinner T.:* Menedékben. i. m. 14. számú dok. 180. Erre április 15-én az a válasz született, hogy a bíboros 1942 óta nem találkozott Tarlóval, és nem hatalmazta fel sem őt, sem más magyar személyt, hogy a nevében emlékiratainak a kiadási jogairól tárgyaljon. Barnes ügyvivő 1957. ápr. 15-én kelt 832 sz. távirata a Departmentnek: Bp Cardinal Files 1. d. 3. gy. a Department példánya: EE 11. d. 1. gy.

[59] A kérdéses kötet Mindszenty szerzőségével jelent meg. *Joseph Cardinal Mindszenty:* … the World's Most Orphaned Nation. Ed. Julius Tarlo. New York, NY 1962. Ebben – miként Budapesten megállapították – egy a bíboros által Eisenhower elnökhöz 1956. november 8-án keltezett levél kivételével valamennyi dokumentum bizonyítottan a menedéke előtt keletkezett.

[60] Ackerson 1960. júl. 3-án kelt távirata a Departmentnek: Bp Cardinal Files 1. d. 7. gy.

[61] Egész pontosan Edward Wailes kinevezett követ engedélyével. A gépelésről Anton Nyerges tudott még, de más nem.

[62] Ackerson 1957. aug. 21-én kelt levele James S. Sutterlinhez: Bp Cardinal Files 1. d. 4. gy. a Department példánya: EE 10. d., 5. gy.

[63] Az angol eredetiben „Draft Despatch".

követségnek arra, hogy a magyar külügyminisztériumnak jelezze: a bíborosnak el kell hagynia a missziót. Úgy érezte, hogy ezt azonnal meg kell tenni, még mielőtt a külügyminisztérium valamely más forrásból erről értesülne. A tervezet címe: *A Mindszenty bíborossal kapcsolatos politika*. A hosszabb anyag kiindulópontja az volt, hogy a bíboros egy ideig még a követségen fog tartózkodni, ezért négy eshetőségre kell felkészülni:

1. Amennyiben a helyzet ideiglenesen enyhülne, az alkalmat kínálhatna a bíborosnak távozásra. Kívánatos lenne, hogy a Department erre az esetre már előzetesen szerezze be a Vatikán bizalmas jelzését arról, hogy a pápa szívesen fogadná Mindszentyt, amikor arra lehetőség kínálkozik. Ebben az esetben a bíborosnak nem lehetnének fenntartásai a pápa óhajait illetően. Ha viszont előzetesen nem kapna ilyen jelzést vagy utasítást, a sorsfordító pillanatban Mindszenty esetleg habozna, és így a kínálkozó alkalom elillanna.

2. Mindszenty a magyar (és talán az orosz) kormány menlevelével is távozhatna az országból, amire szintén fel kell készülni a szükséges intézkedések megtételével. Ackerson azt javasolta a tárcának, mérlegelje ezek megtételét. Az ügyvivő megítélése szerint ez a kérdés a Vatikán érdekében is áll, tekintettel arra, hogy az egyház és az antikommunista ügy számára a bíboros értéke és hasznossága annál inkább hanyatlik, minél tovább marad „azilumában”. Az ügyvivő tehát már november 4-e első évfordulója előtt helyesen mérte be a menedék elhúzódásával óhatatlanul együtt járó „értékcsökkenést”.

3. A magyar–amerikai diplomáciai kapcsolatok megszakadása esetén a bíborosról való gondoskodás feltehetőleg annak az országnak a kezébe kerülne át, amelyik átveszi az USA érdekeinek védelmét. Ackerson úgy vélte, hogy egyes kormányok, például a brit, nem állnának készen az amerikai kérés elfogadására. Egyes latin országok talán előzékenyebbek lehetnének. Másfelől viszont a kommunista hatóságok szemében gyanúsabbak lennének, mivel szoros kapcsolatokat ápolnak a Vatikánnal.

4. Végül fennáll az az eshetőség is, hogy a bíboros egy napon különböző okokból úgy dönt, feladja azilumát és kivonul a követségről.[64] Ezt a lehetőséget a főpap Ackersonnak még nem, de két amerikai diplomatának már megemlítette. Ebben az esetben a követség írásos nyilatkozatot kérne tőle arra nézve, hogy saját akaratából távozik, és nem a misszió vonta meg a menedékjogát.[65] Az ügyvivő azzal a feltételezéssel élt, hogy viszonylag rövid időn belül ezt a tényt közölnie kellene a külügyminisztériumban. Kérte a Department útmutatását, mivel a magyar

[64] Ackerson ismételten látnoknak bizonyult: tíz évvel később, az első amerikai nagykövet 1967. októberi megérkezése előtt Mindszenty valóban azzal fenyegetőzött, hogy kisétál az épületből.

[65] A dokumentumban Ackerson minden alkalommal az *asylum* és nem a menedéket jelentő *refuge* szót használta.

külügyi tárcát addig hivatalosan[66] soha nem értesítették arról, hogy Mindszenty a követségen tartózkodik.[67]

Megállapíthatjuk tehát, hogy új ügyvivőként Ackerson szinte azonnal átgondolt – jól tagolt – javaslattal élt, és kezdeményezően lépett fel a Department felé, még a menedék első évfordulója előtt közös gondolkodásra serkentve a tárcát.[68]

A fentiekre válaszul 1957. október 10-én emlékeztető érkezett Washingtonból.[69] A követséget felhatalmazták, hogy mindaddig továbbra is menedéket és védelmet nyújtson Mindszenty bíborosnak, amíg az aktív veszély időszaka fennáll. Nem szabad őt átadni az oroszoknak vagy a magyar bábkormánynak. Amennyiben erőszakos behatolás történik a követségre, azonnal határozott tiltakozást kell intézni a külügyminisztériumhoz. Ackerson máris kézzel fogható eredményt tudott felmutatni, mivel az emlékeztetőhöz csatolták a tiltakozás pontos szövegét is. A Department elhárította, hogy a sajtóval annak megvitatásába bocsátkozzon, mit tenne, ha a magyarok vagy a szovjetek a bíboros átadását követelnék. A tárca érvelése szerint ez rontaná a bíboros személyes biztonságát, és nyílt felhívást jelentene arra, hogy a távozásával kapcsolatban követeléseket támasszanak.

Ackerson 1957. október 10-ei válaszlevelében[70] lényeges pontokon reagált Leverich igazgatóhelyettes[71] fenti közléseire. A menedék megadásának körülményeit vizsgálva felvetette: éppen az a kulcsdokumentum hiányzik a követségi irattárból,[72] amelynek alapján a menedéket megadták. Ackerson arra is felfigyelt, hogy a Department következetesen menedékről (*refuge*), a magyarok viszont menedékjogról (*asylum*) beszélnek. Végezetül az ügyvivő azt javasolta, hogy az adott helyzetben az USA kivárást alkalmazzon.

---

[66] Az első hivatalos értesítésnek a követség 1958. okt. 18-i jegyzéke tekinthető: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Külügyminisztérium USA tük, XIX–J–1–j, 6. d. 4/b, 005726. A jegyzéket és az arra adott amerikai választ lásd *Somorjai Á. OSB – Zinner T.:* Majd' halálra ítélve. i. m. 255. számú dok. 828–829., illetve 256. számú dok. 829–831.

[67] Ackerson nem sorol fel egy további váratlan eshetőséget, nevezetesen azt, hogy a menedék azért szűnik meg, mert a magyar hatóságok Mindszentyt erőszakkal elhurcolják a követségről.

[68] Ackersonnak erre az iratára már felfigyelt a szakirodalom, azt a két elemet emelve ki, hogy a bíboros esetleges önkéntes távozása esetén az amerikaiak előzetes nyilatkozatot íratnának alá vele, majd az ügyvivő tájékoztatná a magyar külügyi tárcát erről a tényről. Lásd *Balogh Margit:* Mindszenty József I–II. Bp. 2015. 1096.

[69] Lásd *Deák A. M. – Somorjai Á. OSB – Zinner T.:* Menedékben. i. m. 28b. számú dok. 205–206.

[70] Lásd *Somorjai Á. OSB – Zinner T.:* Majd' halálra ítélve. i. m. 250. számú dok. 812–817., illetve *Deák A. M. – Somorjai Á. OSB – Zinner T.:* Menedékben. i. m. 28a. számú dok. 201–205.

[71] Henry P. Leverich 1952–1956 között a Kelet-európai Ügyosztályon a Balkán referense volt. 1956 októberétől az Ügyosztály igazgatóhelyettese.

[72] Megjegyezzük, hogy ezzel kapcsolatban Donald Kursch (1942–) nyugalmazott amerikai diplomata, aki kétszer is (1971–1975, illetve 1986–1990 között) szolgált Budapesten, 2019. október 16-án részt vett a Külgazdasági és Külügyminisztérium Mindszenty-konferenciáján, amelyen az alábbi közlést tette Deák András Miklósnak: „Amennyiben a menedéket megadó dokumentum egyáltalán létezett, azt a tárca utasítására vélhetően ledarálták."

Az 1958. októberi amerikai–magyar jegyzékváltás[73]

Elérkeztünk Ackerson három és féléves budapesti szolgálata legfontosabb eseményének ismertetéséhez, amelyből a menedék későbbi megoldását illetően a leglényegesebb következtetések vonhatóak le. Bemutatjuk, milyen előzmények után szánta el magát Ackerson a Vatikán nevében menlevelet kérő jegyzék megírására. Az ügyvivőnek a jegyzékkel kapcsolatos kockázatos döntése a Washingtonnal való szoros egyeztetés után született meg, és a döntés előkészítésébe helyettesét is bevonta. Az „akció” eredménye azonban nem a menlevél kibocsátása és a menedék várt befejezése, hanem a hivatalos magyar válasz kicsikarása, továbbá a Vatikán és a bíboros gondolkodásának és álláspontjának alaposabb megismerése lett. Tény, hogy ebben az USA magára maradt a másik három szereplővel – a magyar kormánnyal, a Vatikánnal és Mindszenty bíborossal – szemben.

1958. október 9-én Ackerson táviratban[74] jelezte a Departmentnek, hogy aznap reggel tájékoztatta a bíborost XII. Piusz pápa elhunytáról. Mindszenty azzal reagált, hogy ha a magyar rezsim esetleg hajlandó lenne kiengedni az országból, soha nem jöhetne vissza a követségre, és azt sem engedélyeznék, hogy szabadon élhessen Magyarországon. Ackerson benyomása az volt, hogy a bíboros valószínűleg soha nem fogadna el ilyen magyar ajánlatot, hacsak nem a Vatikán direkt utasítására. Az 1958. október 10-ei, Washingtonba és Rómába küldött táviratában[75] Ackerson egyetértett azzal a római misszió október 9-ei táviratában szereplő megállapítással, hogy az általában vett amerikai érdekek amellett szólnak, hogy amint lehetséges, kívánatos a bíboros menedékének befejezése. Nem volt teljesen világos azonban, hogy a magyar rezsim megadná-e a menlevelet. A korábbi hónapokban elhangzott nyilatkozatok éppen az álláspontok megkeményedését jelezték, mivel Budapest úgy tartotta: a bíboros jelenléte inkább az amerikai, mintsem a magyar oldalnak zavaró. Az esetlegesen megadott menlevél tiszteletben tartásával kapcsolatosan pedig negatív példaként már ott volt a szemük előtt a Nagy-csoport menedéke a jugoszláv nagykövetségen és Maléter Pál tárgyalásai a szovjetekkel.[76] Az amerikai követség

[73] Lásd *Somorjai Á. OSB:* Sancta Sedes II. i. m. 25–26. A szerkesztő megállapítja, hogy a menlevelet kérő jegyzék október 18-ai megküldése előtt a szükséges egyeztetések lefolytatása miatt „tíz értékes nap” telt el. További fontos meglátás, hogy „a Bíborosi Kollégium a kétszeri amerikai megkeresés és a Bíborosi Kollégium Titkársága hivatalos, írásos meghívó levelének megküldése, illetve utólagos értelmezése kapcsán, hírügynökségi érdeklődésre kiszivárogtatta a hírt (elég volt hozzá a mintegy ötven bíboros közül egyik-másik elszólása egy ebéd alatt).”

[74] Lásd *Deák A. M. – Somorjai Á. OSB – Zinner T.:* Menedékben. i. m. a 46a sorszámon 241–242.

[75] Ackerson ügyvivő 1958. okt. 10-én kelt 4. sz. távirata a római amerikai nagykövetségnek: Bp Cardinal Files 1. d. 5. gy.; a Department példánya: Central Files 4806. sz. d., 846.413/10-1058.

[76] Maléter Pál (1917–1958) ezredest, honvédelmi minisztert 1956. november 3-án este a szovjet állambiztonság Tökölön, mint a fegyverszünetről tárgyaló delegáció tagját őrizetbe vette. A Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa 1958. június 15-én halálra ítélte, másnap kivégezték.

mégis úgy vélte, hogy a magyar külügyminisztérium írásos menlevelét ezúttal tiszteletben fogják tartani. További bizonytalansági tényező volt a Vatikán véleménye, valamint magának a bíborosnak a kívánsága is. Ackerson erősen kételkedett abban, vajon a Vatikán egyértelmű és konkrét utasításainak hiányában Mindszenty valóban távozna-e Magyarországról. A Vatikántól a konklávéra szóló meghívás – az ügyvivő megítélése szerint – nem lett volna elegendő számára. A bíboros azt is szerette volna tudni, a Vatikán latolgatja-e, hogy a pápaválasztó konklávé után visszatérjen-e Magyarországra, és azt is felismerte, hogy ennek óhatatlanul a letartóztatása lenne a következménye. Mivel a menlevelet, legyen az bármilyen is, bizonyosan összekapcsolják a „de ne térjen vissza igénnyel", vélhetően kérné a Vatikán utasításait. Ilyen feltételekkel pedig a bíboros elutasítaná a menlevelet. Ahhoz pedig, hogy a fenti kérdésekre valamilyen hivatalos válasz szülessen, valakinek szükséges kezdeményeznie, szögezte le logikusan Ackerson. Kétséges volt, hogy a magyar rezsim megtenné-e az első lépést. A Vatikánnak a magyar külügyminisztériumon keresztüli meghívása lehetett volna az esetleges első lépés, miközben a bíboros nem volt abban a helyzetben, hogy ő kezdeményezzen. Így – vezette le a képletet az ügyvivő – szerinte nem marad más, mint az USA kormánya. Miközben a követség úgy érezte, hogy a menedék befejezésére egyetlen lehetőséget sem szabad tétlenül elmulasztani, Washingtonnak addig nem szabad lépnie, amíg nem bizonyosodnak meg a Vatikán és a bíboros véleményéről.

A budapesti dobozokban 1958. október 14-e a dátuma Ackerson következő levelének, amelyet a Departmentnek és a római missziónak küldött.[77] Ebben az ügyvivő hivatkozott Róma október 11-ei 1167. számú táviratára, mely szerint a Vatikán a bíborostól várja a kezdeményezést. Ackerson ismételten jelezte, hogy Mindszenty viszont a Vatikántól számít arra – minimum egy meghívás formájában. Mivel nem létezett kommunikációs csatorna kettejük között, Ackerson azt valószínűsítette, hogy e félreértés miatt részükről nem kerülne sor lépésekre. Miközben a Vatikán pontos nézetei nem voltak egyértelműek, a követség Murphy[78] 1957-ben kiadott utasításához tartotta magát, mely szerint az USA legjobb érdekei szerint kell eljárniuk. Ez pedig annyit jelentett, hogy a menedék kérdését számukra kedvezőtlen körülmények között kell megoldaniuk. Ugyanakkor tudatában voltak annak is, hogy a Departmentnek a tágabb megfontolásokat is figyelembe kell vennie. Ezért Ackerson a témában továbbra sem kezdeményezett a bíborossal beszélgetést, és várta a tárca konkrét utasításait, miközben a magyar hatóságokkal történő egyeztetést fontolóra sem vette.

---

[77] Ackerson 1958. okt. 14-én kelt 6. sz. távirata a római amerikai nagykövetségnek, ismételve 127. sz. alatt a Departmentbe: Bp Cardinal Files 1. d. 5. gy.; a Department példánya: Central Files, 4806 d., 846.413/10-1458.

[78] Lásd 48. jegyz.

1958. október 14-én Ackerson azonnali intézkedést igénylő[79] táviratot küldött Rómába és Washingtonba.[80] Az anyag négy pontban sűrítette össze az ügyvivő meglátásait: 1. A követség készen áll arra, hogy a kézhezvétel után azonnal átadja a bíborosnak címzett üzenetet. 2. A követség kívánatosnak tartja, hogy megkaphassa a Bíborosi Kollégium levelét, hogy azt mellékelhesse a magyar külügyminisztériumnak küldendő jegyzékéhez, amely megnyitná a tárgyalásokat és menlevélért folyamodna. A jegyzéket Ackerson nyújtaná át a lehető legmagasabb rangú külügyi tisztviselőnek, hiszen az írásbeliség a menlevél kibocsátásához nélkülözhetetlen. 3. Az olaszok és a franciák bevonását az ügyvivő nem javasolta. 4. A Vatikánnak jelezni kell, hogy az ügy abszolút titkos kezelést igényel. Bármilyen publicitás ugyanis könnyen odavezethet, hogy a magyar rezsim nehézségeket támaszt vagy megtagadja a menlevelet. Ackerson a követségen belül is körültekintően járt el, amint azt az 1958. október 14-ei belső emlékeztetője tanúsítja. A Mindszentyre vonatkozó valamennyi kommunikáció „Korlátozott terjesztésű” minősítést kapott, és azt csakis a megcímzett öt személy láthatta. Az öt személy és az ügyvivő közötti kommunikációt írásban kellett végezni, elolvasás után pedig az iratokat meg kellett semmisíteni.

1958. október 15-én Ackerson táviratot intézett Rómába és Washingtonba. Aznap reggel átadta a bíborosnak a Rómából kapott latin nyelvű üzenetet,[81] és kétszer is hosszabban elbeszélgetett vele. Mindszenty attól tartott, hogy Szent Kollégium[82] nem érti azt a helyzetet, hogy ő a „legitim” magyar kormány utolsó képviselője. Ezért az egyház iránti engedelmesség, illetve az ország érdekeihez való hűség között őrlődött. Azonban a kapott üzenetet a főpap utasításként értelmezte. Amennyiben a Szent Kollégium elfogadná a menlevelet, belenyugodna ebbe a döntésbe és távozna, vélte az ügyvivő. Ezért lenne fontos, hogy a fenti döntés, amikor azt meghozzák, egyértelmű mandátumot adjon a távozására. Tekintettel arra, hogy Mindszenty utasításként értelmezte a Kollégium üzenetét, az október 16-án GMT[83] 12.00-ig megérkező ellenkező utasítás hiányában, Ackerson időpontot fog kérni a lehető legmagasabb rangú magyar külügyi tisztviselőnél, és átadja nekik azt a jegyzéket, amely a Szent Kollégium nevében[84] menlevelet kér. Ez a tény – tehát az amerikai követség jószolgálatokra[85] való va-

[79] NIACT = Night Action = A távirat kézhezvételekor az ügyeletesnek – még éjszaka is – azonnal intézkednie szükséges. Ez a magas fokozatú sürgősségi jelzés a dokumentumokban – érthetően – meglehetősen ritka. A megfelelő magyar fokozat: AZONNALI!

[80] Ackerson 1958. okt. 14-én kelt 6. sz. távirata a római amerikai nagykövetségnek, ismételve 127. sz. alatt a Departmentbe: Bp Cardinal Files 1. d. 5. gy.

[81] Sorszáma: Róma 1193.

[82] Az eredetiben: Sacred College.

[83] Greenwich Mean Time, a Greenwich-i Középidő.

[84] Angol eredetiben: requesting safe conduct on behalf of Sacred College.

[85] Arra a tényre, hogy a Vatikán javára az USA valójában jószolgálatot látott el, lásd *Somorjai Á. OSB:* Sancta Sedes II. i. m. 25.

tikáni felkérése – a jegyzék második bekezdésében idézőjelek között szerepelt. Ezt a félreérthetetlen jelzést a magyar fél azonban elengedte a füle mellett, és csak a javasolt magyar–amerikai tárgyalásokra reagált, azokat jogászkodva és propaganda szólamokkal durván elutasította.

1958. október 16-án az intenzív levelezés újabb Ackerson-távirattal[86] folytatódott:[87] a bíboros ugyan utasításként fogta fel a Kollégium üzenetét, azonban megkérdőjelezte annak helyes mivoltát, azt állítva, hogy a Kollégium nem tudta figyelembe venni az összes releváns tényezőt. Ebből következően nem tartotta bűnnek, ha az utasításnak nem engedelmeskedik. Mindszenty gondolatmenetében az alábbi tényezők játszottak szerepet: 1. bebizonyosodott, hogy menlevél-ügyekben a rezsim szava megbízhatatlan; 2. annak a következményei, hogy nem tudna Magyarországra visszatérni; 3. vajon bölcs dolog lenne-e a házáját előbb elhagynia, miközben a jelenleg rezsim van még hatalmon. A főpap véleménye szerint, ha feláldozná a jelenlegi helyzetét, az a kommunista rezsim végső győzelmét jelentené. Ez a tényező messze nagyobb súllyal esett latba a gondolkodásában, mint az, hogy részt vehet a konklávén, vagy az, hogy milyen munkát végezhetne, miután kijutott. Ackerson hozzátette: lehetséges, hogy a fenti érvelés nem realisztikus, azonban a bíboros mentalitásában és tapasztalataiban mélyen gyökeret vert. Ehhez hozzá kellett még számítani hosszú elszigeteltségének és a vatikáni kapcsolatok hiányának hatásait. Ezért kérte a bíboros Ackersontól az előző napon, hogy a magyar külügyi tárca megkeresése előtt kaphasson „direktívákat Rómától". Ackerson rámutatott az „utasítás" és a „szabad akaratából" való távozás között feszülő ellentmondásra is. Felismerte azt is, hogy a menlevél vonatkozásában még akkor is komoly akadályok merülnének fel, ha a Kollégium egy második üzenetben megerősítené a döntését. Abban is kételkedett, hogy a magyar rezsim egyértelműen pozitív vagy negatív választ adna. Inkább a lehető legnagyobb mértékben nehezítené a dolgokat, miközben a világ közvéleményének megnyugtatására megőrizné az észszerűség látszatát. A dilemmát alaposan körüljáró ügyvivő következtetése: bármilyen formát öltsön is a menlevél, szükséges lesz, hogy azt a Department, a Kollégium és a bíboros megvizsgálja, és azonos véleményre jussanak. Ackerson ekkor tehát nemcsak azzal számolt, hogy megszületik a menlevél, hanem azzal is: a fenti három szereplőnek még arra is lesz ideje, hogy a kérdést megvizsgálja és egymás között egyeztessen róla.

---

[86] Ackerson 1958. okt. 16-án kelt 134. sz. távirata alatt a Departmentbe, ismételve 8. sz. alatt a római amerikai nagykövetségnek: Bp Cardinal Files 1. d. 5. gy.; a Department példánya: Central Files, 4806 d., 846.413/10-1458.

[87] Az anyag a Department 1400. sorszámú római táviratára hivatkozik, amely Bp. felé a 102. számot kapta.

1958. október 17-én este hat órakor Ackerson azt írta:[88] aggasztja, hogy félreértés foroghat fenn a követség és a római misszió között. Erre azért gondolt, mert még nem érkezett meg a Vatikán első üzenetét megerősítő második üzenet. Ez pedig felettébb kívánatos lenne Mindszenty lelki békéjéhez. Ackerson elhatározta, hogy addig nem keresi meg a külügyminisztériumot, amíg meg nem kapta a Kollégiumtól ezt a megerősítést annak megérkezéséről, továbbá nem tájékoztatta a bíborost, és nem szerezte meg tőle azt a határozott biztosítékot, hogy egy kielégítő menlevél esetén valóban távozik az országból.[89]

1958. október 18-án, szombat délben a fenti paraméterekkel megszületett Ackerson pontokba foglalt válasza[90] a római misszió 1244 számú táviratára. 1. Aznap reggel átnyújtotta a Szent Kollégium második üzenetét Mindszentynek, aki egyértelműen nem örült annak, de alávetette magát a döntésnek. 2. Ezt követően Ackerson felkereste Sebes István ügyvezető külügyminisztert,[91] aki elolvasta az amerikai jegyzéket,[92] és azt válaszolta, hogy továbbítja a kormánynak. Az átadáskor a dokumentumot nem kívánta kommentálni. 3. Mihelyt megérkezik a menlevél, azt Ackerson azonnal továbbítani fogja Rómának és a Departmentnek. Amennyiben az idő lehetővé teszi, megvárja a Szent Kollégium jóváhagyását. Ha viszont a menlevél feltételei kielégítőek, és a bíboros a Szent Kollégium konkrét jóváhagyása nélkül is hajlandó távozni, további utasítások bevárása nélkül útnak indulnak. [Mindszenty bíboros és az őt kísérő Ackerson.] 3.[!][93] Ackerson azt feltételezte, hogy megszervezik majd a bíboros átadását a bécsi nunciusnak[94] vagy a határnál, vagy Bécsben. Azzal a feltételezéssel is élt, hogy a Department majd eldönti, a titkosság szigorú betartásával mikor értesíti a bécsi amerikai missziót. 4. A külügyminisztériumba teendő következő látogatása alkalmával azt a tájékoztatást fogja adni, hogy a Szent Kollégium és a Department nem óhajt semmilyen publicitást addig, amíg a bíboros el nem hagyta Magyarországot. Miután

---

[88] Ackerson 1958. okt. 17-én kelt 135. sz. távirata alatt a Departmentbe, ismételve 9. sz. alatt a római amerikai nagykövetségnek: Bp Cardinal Files 1. d. 5. gy.; a Department példánya: Central Files, 4806 d., 846.413/10-1758.

[89] Ackerson bölcsességét és valóságérzékelését a „kielégítő” jelző használata is mutatja, ugyanis minden szempontból tökéletes magyar garanciára a szereplők reálisan nem számíthattak.

[90] Ackerson 1958. okt. 18-án kelt 136. sz. távirata alatt a Departmentbe, ismételve 10. sz. alatt a római amerikai nagykövetségnek: Bp Cardinal Files 1. d. 5. gy.; a Department példánya: Central Files, 4806 d., 846.413/10-1858.

[91] Sebes István (1906–1966) 1956–1959 között volt külügyminiszter-helyettes. Országgyűlési képviselő (1951–1958), 1959-től rendkívüli követ, 1964-től rendkívüli és meghatalmazott nagykövet Bécsben. Főkonzulok, követek és nagykövetek 1945–1990. Szerk. Baráth Magdolna – Gecsényi Lajos. Bp. 2015. 252.

[92] A jegyzék szövegét Ackerson aznap, tehát 1958. október 18-án levélben felterjesztette a Departmentnek.

[93] Ackerson elszámozta távirata pontjait, és 4. helyett másodszor is 3. pontot írt.

[94] Giovanni Battista Dellepiane érsek, bécsi apostoli nuncius 1949–1961 között.

Mindszenty átlépte a határt, a nyilvánosság kezelését a Vatikánra lehet hagyni, és a Department csupán egy olyan nyilatkozatra szorítkozzon, mely szerint a menlevelet a követség intézte el az illetékes magyar hatóságokkal. 5. Tervei szerint Ackerson vagy Nickelsdorfig, vagy Bécsig kíséri majd a bíborost. A gépkocsijában Louis Toplosky fog utazni, és a tartalék gépkocsiban két másik amerikai diplomata kíséri őket a magyar határig.

1958. október 21-ei délelőtti táviratában[95] Ackerson továbbra is csak Washingtont és Rómát (Bécset nem) címezte meg. A követséget az előző este újságírók olyan „állítólag mértékadó vatikáni forrásból" származó nyilatkozatról[96] értesítették, mely szerint Mindszentyt várják a konklávéra. Ezt követően mintegy húsz telefonhívás érkezett, de a követség egyik érdeklődőnek sem adott kommentárt. Lehetetlen volt megmondani, milyen hatással lesz ez a szivárgás a magyar hatóságokra. Különösen azért nem, mert sejtelmük sem volt arról, milyen választ fontolgatnak a külügyminisztériumban. Ackerson attól tartott, hogy a magyarok úgy vélik majd, hogy a hír megszellőztetése a Vatikán és az USA nyomásgyakorlási tervének része. Azonban a végső elhatározásuk feltehetően más megfontolásokon fog alapulni. Mivel Sebes a jegyzék átvételekor oly mértékben elutasította a beszélgetést, hogy Ackerson nem is utalt neki arra: a Vatikán és az USA az ügyet titokban kívánja kezelni. A kialakult helyzet miatt Ackerson lemondott arról a korábbi tervéről, hogy aznap diszkréten tapogatózzon a külügyminisztériumban. Az ügyvivő attól tartott, a magyarok további nehézségeket fognak támasztani a távozással kapcsolatban még a legkedvezőbb feltételek mellett megadott menlevél esetében is. A menlevél kérésének kimenetele azonban ennél is negatívabb lett.

1958. október 22-én délelőtt 10.00 órakor Ackerson a sajtótól beszerzett értesüléseit továbbította a Departmentbe.[97] A UPI (United Press International) tudósítója olyan hírt kapott a központjától, hogy hivatalos „füles" érkezett Washingtonból, mely szerint Mindszenty bíboros hamarosan Rómába indul. A repülőtereket és a határátkelőket ellepték a tudósítók, és aznap hajnalban hasonló jelzések érkeztek Londonból és Párizsból is.

1958. október 22-én 13.00 órakor Ackerson tájékoztatta Washingtont és Rómát[98] (Bécset ismét nem) arról, hogy az október 21-ei dátummal ellátott magyar

[95] Ackerson 1958. okt. 21-én kelt 139. sz. távirata alatt a Departmentbe, ismételve 11. sz. alatt a római amerikai nagykövetségnek: Bp Cardinal Files 1. d. 5. gy.; a Department példánya: Central Files, 4806 d., 846.413/10-2158.

[96] Lásd *Somorjai Á. OSB:* Sancta Sedes II. i. m. 25–26.

[97] Ackerson 1958. okt. 22-én kelt 141. sz. távirata a Departmentbe, ismételve 12. sz. alatt Rómába és 33. sz. alatt Bécsbe: Bp Cardinal Files 1. d. 5. gy.; a Department példánya: Central Files 4806. sz. d., 413/10-2258.

[98] Ackerson 1958. okt. 22-én kelt 142. sz. távirata a Departmentbe, ismételve 13. sz. alatt Rómába: Bp Cardinal Files 1. d. 5. gy.; a Department példánya: Central Files 4806. sz. d., 413/10-2258.

válaszjegyzék,[99] a magyar belügyekbe való beavatkozásra hivatkozva, kategorikusan elutasította, hogy Mindszenty távozhasson. Az ügyvivő már tájékoztatta a bíborost. A követség azt remélte, hogy az elutasítás addig nem kap nyilvánosságot, amíg a Department nem tudja a jegyzéket alaposan tanulmányozni, és nem dönti el, vajon amerikai részről szükséges-e valamilyen bejelentés. Ugyanakkor lehetséges volt, bár nem bizonyos, hogy a magyarok nyilvánosságra hozzák az ügyet. Megjegyezzük, hogy Ackerson jelentéseiben egyetlen egy alkalommal sem merült fel annak az eshetősége, hogy az október 23-ai évforduló előtt, miközben zajlik a nagyléptékű megtorlás, a Kádár-rezsim talán vonakodna kiadni a menlevelet. Azonban a képlet valóban bonyolult volt: a menlevélről az egyik szereplő (a Vatikán) nevében egy másik (az USA) javasolt tárgyalásokat a harmadiknak (a magyar kormánynak), miközben a kedvezményezett negyedik (Mindszenty bíboros) nem volt meggyőződve arról, hogy távozzon-e menedékéből. Ez a leosztás, tetézve az amerikai oldal által végzett hosszadalmas előzetes egyeztetéssel, aligha kecsegtethetett valamennyi résztvevő számára elfogadható kimenetellel.

1958. október 23-án, a forradalom kitörésének második évfordulóján Ackerson elsőbbségi futáranyagban jelezte a Departmentnek,[100] hogy a követség körül szorosabbra vonták a megfigyelést, amint azzal a magyar válaszjegyzék negyedik bekezdése fenyegetőzött is. Noha nem tettek kísérletet incidensek kreálására, vagy a ki- és belépés akadályozására, a magyar hatóságok emberei a bejárati kapu mellett köröztek.

Ackerson 1958. október 24-én válaszolta meg Matthews bécsi amerikai nagykövet október 20-ai levelét.[101] Az elkeseredett ügyvivő szerint az embernek hozzá kell szoknia ahhoz, hogy egy aranyhalas akváriumban tárgyal. Egy olyanban, amely alaposan be van drótozva, hogy jobban hallatsszon, mit mondanak, és amelyen egy bizonyos számú szivárgás is van. Azt gondolta, hogy a stabilitást aligha lehet elérni, hacsak nem térnek vissza a hírhedt, de gyakran felettébb hatékony „titkos diplomáciához”.[102] Amennyiben Ackerson úgy vélte volna, hogy a szivárgás és/vagy a „füles” vezetett a menlevél elutasításához, alighanem tévedett, hiszen ez a bizonyosan korábban megszövegezett és a külügyminisztériumnál magasabb helyen jóváhagyott válaszjegyzékből is kiderült. Legfeljebb annyi történhetett, hogy a vatikáni szivárgásra vélhetően válaszul adott washingtoni kiszivárogtatás megerősíthette a magyar oldalt abban, hogy a saját maga szempontjából helyesen jár el.

---

[99] *Somorjai Á. OSB – Zinner T.:* Majd’ halálra ítélve. i. m. 256. számú dok. 829–831.
[100] Ackerson 1958. okt. 23-án kelt 252. sz. távirata a Departmentbe: Bp Cardinal Files 1. d. 5. gy.
[101] Ackerson 1958. okt. 24-én kelt levele Matthews bécsi amerikai nagykövethez: Bp Cardinal Files 1. d. 5. gy.
[102] Uo.

1958. október 24-én Ackerson James Zellerbach[103] római nagykövetnek is írt személyes levelet.[104] Ugyan sajnálta, hogy a kimenetel nem sikerült kedvezőbbre, úgy vélte, hogy erre a lépésre szükség volt. A menlevél kérése további alapos gondolkodásra és jövőbeli tervezésre szolgáltat majd muníciót. Egy bizonyos időnek el kell majd telnie ahhoz, hogy a kérdés ismét megérjen a tárgyalásra, amihez máris el kell kezdeni a gondolkodást. Az ügyvivő meg fogja küldeni Zellerbachnak az elgondolásait, és szívesen venné, ha a Departmentnek küldött anyagait a nagykövet megosztaná vele. Miközben az ügyvivőnek komoly csalódást okozott a vatikáni szivárgás, és még inkább a washingtoni „füles", arra azért büszkén rámutathatott: az óvintézkedései nyomán a követségéről illetéktelenül nem jutott ki érzékeny információ.

A szándékos kiszivárogtatással kapcsolatban számtalan kérdés merül fel. Egyértelmű, hogy csakis magas szintről történhetett. De mennyire magasról? Murphy államtitkár feletti vagy alatti? Mi lehetett az illető célja? Választ adni a Vatikánnak? A magyar rezsim sürgetése? És az oka? A türelmetlenség? Az, hogy ez a személy rosszul olvasta a magyar oldalon akkor már két napja honoló csendet? Vajon ki lehetett a kiszivárogtató? Valaki, aki a sajtóval eleve rendszeres kapcsolatban állt, és a Departmentben hozzáférhetett a budapesti és római jelentésekhez? Aki tudta, hogy az amerikai jegyzéket Budapesten már átadták, majd a Vatikánból történt szivárgás után – téves – megítélése szerint amerikai részről reagálni volt szükséges? Ugyanakkor ez a személy bizonyosan nem volt tisztában a menedék kényes ügyével, annak leágazásaival, továbbá a magyar rezsim számára kellemetlen október 23-ai évforduló vészes közeledtével. Olyan személy, aki lebecsülte vagy éppen rá próbált erősíteni a vatikáni szivárgásra, és nem volt tekintettel arra a potenciális kárra, amelyet az USA–vatikáni kapcsolatokban okozhat.

A téma másik vetülete: miként reagáltak az egyes szereplők az amerikai jegyzékre, illetve annak az elutasítására. A magyarokat felbőszítette, és az elutasítás mellett a sajtóban már ismert fordulatokkal reagáltak rá. Kaptak az alkalmon, amely az október 23-ai évforduló előtt valóságos „kommunikációs ajándék" volt. (A válaszjegyzék ezért lett háromszor hosszabb, mint az amerikai kérés.) A Nagy Imre és társai kivégzését követő hónapok valóban nem voltak alkalmasak arra, hogy a Kádár-rezsim éles fordulatot hajtson végre az amerikai kapcsolataiban. A hír hallatán Mindszenty megkönnyebbült, hogy a dilemmája megoldódott, Ackersonnak pedig csalódnia kellett a saját oldalában. A Vatikán is levonhatott olyan következtetést, hogy az amerikai féllel a továbbiakban ne legyen túlzottan

[103] James David Zellerbach (1892–1963) politikai kinevezett amerikai diplomata, üzletember. Mindszenty bíboros menedékének első éveiben az USA római nagykövete (1957–1960).
[104] Ackerson 1958. okt. 24-én kelt levele James D. Zellerbachhoz: Bp Cardinal Files 1. d. 5. gy.

bizalmas. Mindenesetre az tény, hogy az első komoly lehetőség a bíboros távozására elillant, de nem a szivárgás és a füles, hanem számos egyéb tényező kedvezőtlen együttállása miatt.

1958. október 31-én Zellerbach válaszlevéllel jelentkezett Ackersonnál.[105] Ő is úgy gondolta, hogy a pápaválasztás olyan alkalom volt, amikor az USA-nak kezdeményezéssel kellett élnie, hiszen a próbálkozás nem járt semmilyen veszítenivalóval. Az amerikai lépésnek kedvező fogadtatása volt a Vatikán részéről is, bár egyesek most már azt mondják, hogy a tárgyalásoknak egyházi vonalon kellett volna zajlaniuk, és a nyilvánosság a konklávét szerencsétlen fénybe helyezte. A bécsi amerikai nagykövetség vatikáni kapcsolatai informálisak, ám jók voltak, és a követségen arra számítottak, hogy ez az új pápa alatt is így marad. Amennyiben a Department és Ackerson úgy érzi, hogy a Mindszenty-ügyben a bécsi nagykövetség hasznosan tudná kamatoztatni ezeket a kapcsolatait, ennek szívesen tesznek eleget. A politikai kinevezett Zellerbach óvatosan nem tért ki a kiszivárogtatás kérdésére: nem bírált és nem is kérdezősködött.

Ackerson 1958. november 20-ai jelentésének magyar fordítását már teljes terjedelmében tanulmányozhattuk.[106] Az ügyvivő – igen bölcsen – adott magának egy hónapot arra, hogy alaposan átgondolja a teendőket és aktualizálja a javaslatait. Pontosan felidézte a történtek láncolatát. A helyzet egyik új eleme az volt, hogy a magyar kormány most már hivatalosan is értesült Mindszenty bíboros követségi tartózkodásáról. A másik pedig az a felismerés, hogy a bíboros hozzáállása a menedék befejezéséhez is kulcsfontosságú, illetve a közte és a Vatikán közötti meg nem értés is nyilvánvalóvá vált. Belátható időn belül a magyar rezsim álláspontjának megváltozására csekély remény mutatkozott. Itt hangzott el az a lényeges megállapítás, hogy „a követség nincs teljesen tisztában a körülményekkel, melyek nyomására a bíboros menedéket keresett az amerikai követségen 1956. november 4-én (és azzal sem, hogy kinek a kezdeményezésére)."[107] Ackerson végső következtetése az volt, hogy „a bíborossal nem lehet egyértelműen dűlőre jutni, amíg nem tud eszmét cserélni a Vatikánnal."[108] Az anyag nem említette a kiszivárogtatást, ami valóban sajnálatos volt, de nem ez döntötte el a magyar fél mereven elutasító reagálását. A felháborodott magyar válaszjegyzék nem abba a körülménybe „kötött bele", hogy az USA a Szent Kollégium és nem a saját nevében kérte a menlevelet, hanem az amerikaiakkal való tárgyalást tartotta lehetetlennek.

---

[105] James Zellerbach 1958. okt. 31-én kelt levele Ackersonnak: Bp Cardinal Files 1. d. 5. gy.
[106] Ackerson 1958. nov. 20-ei jelentése. *Somorjai Á. OSB – Zinner T.:* Majd' halálra ítélve. i. m. 257. számú dok. 831–836.
[107] Uo. 834.
[108] Uo. 836.

1959. január 23-án Pratt és Ackerson jelentést küldött a Departmentnek,[109] amelyben javaslatokat fogalmazott meg az USA politikájára nézve. Azt szerették volna elérni, hogy az USA és Magyarország viszonya a kommunista tömb más országaival fenntartott kapcsolatokéhoz hasonló alapokra kerüljön. Amerikai követ küldése az adott helyzetben nem tűnt valószínűnek, de úgy vélték, azt el kell kerülni, hogy Washington – miközben más NATO-országok követeket neveznek ki – elszigetelődjön. A kétoldalú viszony egyik legnagyobb problémája Mindszenty menedéke volt. A normalizálást addig nem tartották valószínűnek, amíg a bíboros a követségen tartózkodik, és nem érhető el a követcsere, illetve az ENSZ-ben az USA a magyar rezsim elsőszámú támadója. A követség három lépcsőben képzelte el a kapcsolatok fokozatos javulását, érzékelve lemaradásukat a többi nyugati országhoz képest.

Következtetések

Ackerson számára ügyvivői szolgálatának három és fél éve alatt egyértelműen bebizonyosodott, hogy a menedék megoldása tekintetében nem kevesebb mint négy önálló, a saját logikája mentén gondolkodó és feltételeket szabó szereplő van játékban. Ráadásul egy „ötödikre", a sajtóra mint a megoldást inkább zavaró, semmint azt elősegítő faktorra is gondosan oda kellett figyelni. Külső tényező egyiküket sem volt képes eredménnyel kecsegtető – netán a többi szereplő érdekeivel szembemenő – érdemi kezdeményezésre sarkallni. A megoldásnak négyükön belül kellett megszületnie akkor, amikor arra az optimális pillanat – azaz az alapvető érdekeik egybeesése és ennek a helyzetnek a felismerése – elérkezik.[110] Minden külső közvetítési–ösztökélési felajánlkozás nemcsak eleve gyanús és veszélyes volt, hanem mind belpolitikai, mind a média kezelése szempontjából túlzottan kockázatos is.[111] Ackerson úgy vélte, nem is célszerű közvetítéssel próbálkozni, mivel túlzottan sok külső tényező láthatna bele a menedék belső összefüggéseibe, és szabhatna talán saját feltételeket is. Noha az USA-nak fontosak voltak az olasz és francia csatornán érkező bizalmas információk, nem tehette lehetővé, hogy ez a két katolikus diplomácia érdemi szerepre tegyen szert a menedék ügyének intézésében.

Az is világossá vált az USA számára, hogy a Vatikán és Mindszenty bíboros között sem lehet automatikusan egyetértésre számítania. A magyar oldal szavában, esetleges garanciáiban pedig Washington Nagy Imre és társainak tőrbecsalása,

[109] *Somorjai Á. OSB – Zinner T.:* Majd' halálra ítélve. i. m. 259. számú dok. 844–854.
[110] Mint ismeretes, ennek a folyamatnak a beindulására 1971 áprilisáig kellett várni.
[111] 1957 őszén Brazília felajánlotta, hogy közvetít a magyar rezsim és az amerikai kormány között, de a Department kételkedett abban, hogy a felajánlkozás sikeres lehet. Ackersonnak az volt a véleménye, hogy a megkeresést egy kicsit tovább kellett volna vizsgálni. Lásd Ackerson 1958. jan. 17-én kelt levele James Sutterlinhez: Bp Cardinal Files 1. d. 5. gy.

valamint az 1958-as konklávé alkalmával kapott durva elutasítás óta joggal nem bízott. Ackerson átgondolt és becsületes próbálkozásokat tett a menedék ügyének rendezésére, s bár a fenti körülmények miatt nem számíthatott jelentős áttörésre, kis lépésekkel azért előrébb jutott.[112]

Egy-egy sikertelen kísérlet után bizonyos időnek óhatatlanul el kellett telnie, mielőtt valamelyik kulcsszereplő ismét elszánta magát egy következő, lehetőleg átgondoltabb lépésre keresve a megoldást. Ez a számos „kivárási" időmennyiség mind-mind összeadódott, így máris érthetőbbé válik a bíboros menedékének hihetetlenül hosszú ideje. Az első kísérletek kudarca pedig arra intette az egyes szereplőket, hogy a tanulságok levonása után a jövőben óvatosan, körültekintően próbálkozzanak. Mindezek alapján 1961-es távozásakor Ackerson nem hitegette (és nem is hitegethette) utódját, Horace G. Torbert, Jr.-t, hanem – igen bölcsen – a menedék elhúzódására látott reális esélyt.

Ackerson érezhetően megcsömörlött a külügyi szolgálatban – az iratokból jól kiolvasható, hogy nem fűlött a foga például a Departmentnek és más szerveknek az emlékiratok ügyében folytatott nyomozásához és egyes személyek gyanúba keveréséhez. Ehhez nem adta a nevét, hiszen – ne feledjük – a McCarthy időszakban őt magát is alaptalanul meghurcolták. Ráadásul a menedék ügyét lezáratlanul kellett átadnia Torbertnek, bár semmiképpen sem állítható, hogy a megoldás elmaradásában bármilyen mulasztás terhelte volna. Azt a tapasztalatot hagyta örökül utódjának, hogy ez az érzékeny probléma nem könnyen és bizonyosan nem a közeljövőben fog megoldódni. Torbert megörökölte továbbá a bíborossal szemben már alkalmazott hivatalos kapcsolattartási (látogatók és levelezés) politika azon gyakorlatát is, amely Ackerson budapesti évei során, több lépésben érlelődött ki. Emellett a menedék ügyében Ackerson kialakította a Vatikánnal való levelezés módozatát is. Az ügyvivő azt is elérte, hogy a Department a menedék és a menedékjog kérdéseiben készítsen elemzést,[113] továbbá a római amerikai nagykövetség automatikus értesítését is gyakorlattá emelte, az információcserére létrehozva egy Budapest–Róma–Bécs háromszöget.[114]

A menedék melletti másik fajsúlyos témával, az emlékiratok sorsával Ackerson – a szerény eredményeket produkáló, nem túl ambiciózus Spencer Barnes után

[112] Somorjai Ádám OSB úgy értékeli, hogy 1958 októbere amolyan „főpróba" volt a menedéknek az 1971-ben bekövetkező megoldására. Erről lásd *Somorjai Á. OSB:* Sancta Sedes II. i. m. 26.

[113] „Mindszenty bíboros 1956. nov. 4-én menedékért folyamodott a budapesti amerikai követségen, amikor a szovjet fegyveres erők felújították a támadásukat a magyar nép ellen. Az Egyesült Államok kormánya sürgős humanitárius alapon, Magyarország elleni külföldi agresszió időszakában hozta meg a döntést arról, hogy menedéket biztosít a bíborosnak. […] A magyarországi körülmények a bíboros vonatkozásában nem változtak jelentősen abban az időszakban, amíg a követség területén tartózkodik." A jogi tanácsadó megállapításai bekerültek a Duty Logba. Lásd Duty Log. i. m. 10–11.

[114] A római és bécsi amerikai nagykövetség fontos szerepéről lásd *Somorjai Á. OSB:* Sancta Sedes II. i. m. 26.

– szintén sokat kényszerült foglalkozni. A kérdés – az amerikai kezekben eleinte problémaként, később pedig amolyan aduként – még egy évtizedre rendezetlen maradt, majd komoly szerepet játszott abban, hogy 1971 kora őszére a bíborosnál végül el lehetett érni, hogy távozzon a menedékéből.

A koronázási ékszerek érzékeny kérdését pedig Mindszenty első alkalommal még nem Ackersonnak, hanem Torbertnek vetette fel, nem kis fejtörést okozva ezzel.[115] Ackerson ügyvivői szolgálata alatt a magyar–amerikai viszonylatban – a közeljövőben komolyan megvalósítható lehetőségként – nem merült még fel a követek cseréje. Továbbá sem Ackerson, sem utódja idején nem került még sor a bíborosnál tett magas szintű egyházi látogatásra.[116]

Az új ügyvivő számára egyértelmű pozitívum volt, hogy Ackerson távozásakor már a követségen dolgozott a fiatal és lelkes Papendorp,[117] aki az elkövetkező években a bíboros bizalmasává vált, ezért egy második külszolgálatra később vissza is rendelték Budapestre. Noha tanulmányunkban Ackersont helyeztük a fókuszba, azt is meg kell említenünk, hogy Washingtonban James Sutterlin és Robert McKisson is lelkiismeretesen végezték a referensi munkát, Harold C. Vedeler igazgatóról nem is beszélve.[118] A követségtől folyamatosan kapott információkat alaposan feldolgozták, a náluk keletkezett értesüléseket pedig rendszeresen megosztották Ackersonnal. Az iratokból egyértelműen kiviláglik, hogy a menedék ügyének intézését alapesetben az ügyvivő-referens, illetve az ügyvivő-igazgató végezte, azaz a szervezeten belül kifejezetten alacsony beosztotti szinten zajlott. Az ügymenetbe csak akkor és csakis addig kapcsolódott be kivételes jelleggel az illetékes helyettes államtitkár (Murphy esetében a politikai ügyekért felelős államtitkár), amikor és ameddig a Department válságjeleket tapasztalt.

Ackerson teljesítményét vizsgálva, összességében tehát azt állapíthatjuk meg, hogy egy olyan időszakban, amelyről csak később derült ki, hogy a menedék csupán korai – és éppen ezért kritikus – fázisa, Mindszenty bíboros első amerikai házigazdája úttörő munkát végzett. A szabályok kimunkálásával, a Departmenttel való kapcsolattartás kialakításával mintegy kikövezte az utat

---

115 *Deák András Miklós – Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor:* Mindszenty bíboros és a Szent Korona az amerikai diplomaták levelezésében (1957–1970). Magyar Napló 31. (2019) 10. sz. 20–23.

116 Ebben a kérdésben Somorjai Ádám OSB táblázatba foglalt eligazítást nyújt. Lásd *Somorjai Á. OSB:* Sancta Sedes II. i. m. 151.

117 J. Theodore Papendorp (1928–1998), magyarul tudó amerikai diplomata. 1960–1962-ben II. o. titkár az USA budapesti követségén. Egy ideig a Departmentben a gazdasági és mezőgazdasági ügyekért felelős államtitkár hivatalában, majd az Európai (és később ázsiai ügyekkel is foglalkozó) Hivatalának Kelet-európai Ügyosztályán dolgozott, ahol a román referatúrával foglalkozott addig, amíg másodszor is Budapestre helyezték. Itt 1965 nyarától 1968 nyaráig szolgált. A budapesti két külszolgálata alatt ő volt a bíboros melletti összekötő diplomata, akivel a főpap bizalmas viszonyban állt.

118 Harold C. Vedeler (1903–2007) 1959–1965 között a Department Kelet-európai Ügyosztályának igazgatója.

nemcsak közvetlenül Horace G. Torbert, Jr., hanem a többi utódja számára is, akik egy kellően be- (de semmiképpen sem túl-) szabályozott, elfogadhatóan működtethető menedéket kaptak örökül. (Mindez persze nem zárta ki, hogy később ne állhassanak elő válsághelyzetek, mint például Martin J. Hillenbrand nagykövet 1967-es megérkezése előtt.[119]) Ackerson a Department felé is megszívlelendő tanáccsal élt: a tárcának többet kellene tennie a menedék ügyének megoldásáért.[120] Ez valójában az 1969-ben Budapestre érkező második amerikai nagykövetnek, Alfred Puhannek lett a szívügye. Ő az a személy, aki rendelkezett az ezen „befektetéshez” szükséges szívóssággal, a nélkülözhetetlen kapcsolatrendszerrel és a kellő lobbi erővel. Ebben a végül sikeres erőfeszítésben a külügyi szolgálatból hosszú évekkel korábban távozó Ackerson (tevőlegesen) azonban már nem vett részt.

[119] Mindszenty ekkor azzal fenyegetőzött, hogy a magyar–amerikai kapcsolatok szintjének megemelése miatt, amit a Kádár-rendszer elismeréseként értelmez, kivonul a misszióról.
[120] Lásd Mellékletek. 2. számú dokumentum.

MELLÉKLETEK[121]

1. számú dokumentum[122]
A Mindszenty bíborosra vonatkozó belső utasítások

Mindszenty menedéket, nem pedig menedékjogot kapott a követségen. Ennek a megkülönböztetésnek a nemzetközi jogban van jelentősége. […][123] A bíboros követségi jelenlétét nem szükséges titkolni, mivel az közismert. Azonban nem szabad vele kapcsolatos beszélgetéseket kezdeményezni, és a diplomatáknak ügyelniük kell arra, hogy ilyen hosszabb fejtegetésekbe ne vonják be őket. […] Amennyiben a bíboros azonnali orvosi segítséget igényelne, az ügyeleteseknek, akik Katona Gézától megkapták a már előre leegyeztetett (magyar) orvos nevét, telefonszámát és lakcímét, a misszióvezetőt kell azonnal értesíteniük. Robert A. Wooldridge[124] további orvosokról állít fel listát. Azt a kérdést, vajon a magyar külügyminisztériumot a körülményekről szükséges-e értesíteni, és tőlük orvosi segítséget vagy kórházi ellátást kell-e kérni, mindig az adott misszióvezető fogja eldönteni. […] Az ügyeleteseknek a külügyminisztériumtól érkező valamennyi üzenetet a kézhezvételkor azonnal fel kell nyitniuk. Amennyiben intézkedésre van szükség, kapcsolatba kell lépniük a misszióvezetővel vagy a rangban következő diplomatával. Ha az üzenet netán a bíborosnak a magyar hatóságok részére való átadását követelné, az ügyeleteseknek nem szabad intézkedniük. A döntést a misszióvezetőnek kell meghoznia, miután konzultált a Departmenttel.

Abban az esetben, ha a csőcselék vagy egy csoport közvetlenül a követség ellen indul és a bíboros azonnali „szabadon engedését" követeli, az ügyeletes tisztnek meg kell próbálnia az időt húzni. Először is nem szabad lemennie a földszintre és kinyitnia a bejárati ajtót. Amennyiben a csőcselék behatolna, át kell adnia részükre azt az angol és magyar nyelvű Nyilatkozatot, mely szerint ez egy külföldi ország követsége, és minden üzenetet a külügyminisztériumon keresztül kell hozzá eljuttatni. Amennyiben a behatolók erőszakot alkalmaznak, az ügyeletesnek nem szabad azt viszonoznia. Elképzelhető, hogy még a misszióvezető megérkezése

---

121 A Mellékletben szereplő iratokat Deák András Miklós fordította.

122 Ackerson 1957. dec. 16-án kelt „Bizalmas" emlékeztetője az Irattár számára: Bp Cardinal Files 1. d. 4. sz. Az ügyeletet ellátó diplomaták részére szervezett rendkívül alapos eligazítást– nyilvánvalóan a közelgő karácsonyi ünnepekre való tekintettel – december 11-én tartották. Ez volt Ackerson első (Mindszenty második) karácsonya a követségen.

123 A szögletes zárójel azt jelöli, hogy a szerzők hol rövidítettek az eredeti szövegen.

124 Robert A. Wooldridge II. o. titkár (adminisztratív ügyek) 1957 végétől 1960 nyaráig dolgozott az amerikai követségen.

előtt át kell adni a bíborost. Ezt azonban az ügyeletesnek mindenféle taktikával húznia-halasztania szükséges.

Karácsonykor, miként az előző évben is tette, a bíboros édesanyja a követségen fog tölteni néhány napot. […] Éjfélkor a bíboros misézni fog, amelyre az állomány szabadon bejöhet. A más követségekről érkező vendégek száma viszont korlátozott lesz. Róluk a misszióvezető fog dönteni. Katona megszervezte, hogy néhány nappal korábban egy pap bejött a követségre a bíborost meggyóntatni.[125] Az ügyvivő mindent el fog követni annak érdekében, hogy lebeszélje a bíborost bármiféle látogatók fogadásáról. Ackerson előzetes engedélye nélkül semmilyen vendég nem keresheti fel. A misét minden vasárnap reggel kilenckor tartják. Azon rendszeresen részt vesz a Konzuli Osztályon dolgozó Kauffmann kisasszony. A miséken minden alkalommal jelen kell lennie egy diplomatának, de annak nem feltétlenül kell az ügyeletesnek lennie, ha más diplomata is jelen van. […] a követség és néha az amerikaiak személye is a titkosrendőrség megfigyelése alatt áll. A figyelőket teljes közönnyel kell kezelni, és nem szabad velük rablópandúrost játszani, vagy jelenlétük miatt nemtetszésnek jelét adni. A legjobb politika az, hogy teljes mértékben ignorálják őket.

2. számú dokumentum[126]
Ackerson személyes hangú levele Robert Murphynek

A megelőző két év során a „haditerv” alapvetően nem változott meg, azonban az időzítésnek továbbra is óriási jelentősége van. Az USA-nak Magyarországgal kapcsolatban változatlanul három fő problémát kell megoldania: 1. az útlevél- és utazási korlátozások feloldása; 2. a bíboros valamely más biztonságos helyre való átvitele; 3. követcsere. Ezen három lépés nélkül még a „vasfüggöny mögötti normális” állapotokat sem leszünk képesek elérni. Washingtonnak most egy kicsit nyelnie kell, és hagynia, hogy a magyarok elteljenek a „győzelmeikkel” […] azonban a budapesti követséget hatékonnyá kell tenni, ehhez pedig kapcsolatba kell lépnünk a magyar néppel, és rendelkeznünk kell a lehetséges befolyással. Nem hiszem, hogy az ENSZ-ben szükséges lenne feladnunk a magyar kérdésben elfoglalt jelenlegi álláspontunkat. Azonban nem gondolom, hogy az USA-nak egy „mozgalom élére” kellene

[125] Lásd a Duty Log bejegyzését: Városi Ferenc atya első alkalommal 1956. dec. 23-án gyóntatta Mindszentyt. In: Duty Log. i. m. 15., illetve *Deák A. M. – Somorjai Á. OSB – Zinner T.:* Menedékben. i. m. 98.

[126] Ackerson 1959. aug. 6-án kelt levele Robert Murphyhez: Bp Cardinal Files 1. d. 6. gy. A Londonban orvosi kezelésen tartózkodó ügyvivő „Bizalmas” levelét lobbizásra használja fel, kiaknázva személyes kapcsolatukat. Murphy néhány nap múlva a politikai ügyekért felelős helyettes államtitkári posztjáról államtitkárnak léptetik elő. Ez a terv Ackerson előtt ekkor már ismerhette.

állnia, és a színfalak mögött sok nyomást kellene gyakorolnia. [...] Washingtonnak különbséget kellene tennie a kétoldalú és az ENSZ-ben folytatott politikája között. [...] Remélem, Bob, amikor alkalom kínálkozik a helyzet javítására, az USA nem feledkezik majd meg Magyarországról. A múltban néhány lehetőséget ugyanis már elszalasztottunk, […] ezért a taktika enyhe kiigazítása üdvös lenne.[127]

3. számú dokumentum[128]
A bukaresti amerikai orvos átkérése Budapestre

Emlékeztető intézkedésre
1960. október 21.
Kapja: Amerikai követség, Bukarest
Küldi: Amerikai követség, Budapest
Tárgy: Adminisztráció[129] – Javaslat Dr. Boyer[130] budapesti látogatására

Amennyiben az lehetséges, a követség szeretné megszervezni, hogy Mindszenty bíboros rutinszerű, de alapos orvosi vizsgálaton essen át az elkövetkező néhány hónap során. A bíborost legutóbb két évvel ezelőtt vizsgálta meg amerikai orvos. Politikai okokból egy magyar orvos által elvégzendő vizsgálat nem kivitelezhető.[131]

Noha nem véljük úgy, hogy ebből a célból – legalábbis egyelőre – egy rendkívüli vizitet kellene szervezni, a követség rendkívül nagyra értékelné, ha Dr. Boyer megtalálná a módját annak, hogy amikor legközelebb errefelé jár, egy-két napra megálljon Budapesten. A látogatás célját természetesen semmilyen körülmények között sem szabad a magyar vagy romániai hatóságok tudomására hozni. A bíboros megvizsgálása mellett nagy segítség lenne, ha Dr. Boyer orvosi tanáccsal tudná ellátni az amerikai állomány számos, problémával szembesülő tagját.

Kérjük, a lehető legkorábban értesítsenek arról, hogy Dr. Boyer eljön-e Budapestre, és mikor.

---

[127] A levelet Ackerson nem címezte meg a Kelet-európai Ügyosztálynak, más szóval, megkerülte közvetlen feletteseit, és így a felvetései sem jutottak el hozzájuk. Murphy esetleges válasza nem lelhető fel a budapesti hat dobozban.

[128] 1960. okt. 21-én kelt emlékeztető intézkedésre: Bp. Cardinal Files 1. d. 7. gy.

[129] Az emlékeztetőt Harold Feinstein II. o. adminisztratív titkár (1960–1961) fogalmazta.

[130] Dr. G. Norman Boyer (1918–?) ekkor attaséi rangban regionális orvos volt a bukaresti amerikai nagykövetségen. A Mindszenty bíborost Budapesten kezelő amerikai orvosok listáját lásd *Deák A. M. – Somorjai Á. OSB – Zinner T.:* Menedékben. i. m. 768.

[131] A Department első alkalommal 1964-ben dolgozta ki, majd 1968-ban finomította a bíboros súlyos megbetegedésére vagy esetleges elhalálozására vonatkozó részletes útmutatóját. Erről lásd *Deák András Miklós – Somorjai Ádám OSB:* Két amerikai diplomáciai dokumentum az idősödő Mindszenty bíboros esetében várható és életveszéllyel fenyegető helyzetek kezeléséről. 1964 és 1968. ArchivNET. XX. századi történeti források 18. (2018) 5. sz. (https://bit.ly/2VG3ZXa, letöltés 2020. febr. 13.)

THE FIRST AMERICAN “HOST” OF JÓZSEF CARDINAL MINDSZENTY

The Budapest Years of Chargé d’affaires Garret Ackerson, Jr. 1957–1961

by András Miklós Deák – Ádám Somorjai OSB

SUMMARY

In a period which was no more than the early and consequently critical period of the refuge, the U.S. diplomat Garret Ackerson, as the first American host of Jozsef Cardinal Mindszenty, accomplished pioneering work. During the three and a half years of his service as charge d'affaires he gradually forged the rules and thus paved the way for many of his successors in office. All of them gave home to a sufficiently regulated refuge with its rather strict ground rules applying to the Cardinal, includig his correspondence and visitiors. In 1958, after the aborted petition for Hungarian safe conduct, it became clear to U.S. diplomats that no automatic agreement could be hoped for between the Vatican and Cardinal Mindszenty. By taking advantage of his personal contacts in the Department of State, Ackerson also advised his fellow diplomats in Washington that they should do more in order to settle the delicate issue of the refuge.

Deák Nóra

BURKOLT BŰNTUDAT JELEI
Richard Nixon szerepe a magyar menekültek befogadásában

Az 1956-os magyar forradalom eseményei pillanatok alatt világszerte az újságok címoldalára, a rádiók vezető hírei közé kerültek. Magyarország, a vasfüggöny mögött elzárt pártállam, a történelemben – az 1848-as forradalmat és szabadságharcot követően – másodszor is a világ figyelmének középpontjába került. 1957. január 7-én a *Time* hetilap címlapján az év embereként a Magyar Szabadságharcos jelent meg. A szimbolikus ábrázolást – háttérben egy lyukas zászlóval, egy pesti sráccal és lánnyal, kezükben fegyverrel –, melyet Boris Chaliapin[1] készített, valószínűleg a *Life* magazinban megjelent fényképek ihlették.[2]

Az Egyesült Államok 34. elnöke, Dwight D. Eisenhower 1957. január 21-én második, metaforákkal teletűzdelt beiktatási beszédében a következőket mondta: „Íme a nemzetközi kommunizmus világát egy vad és hatalmas erő rengette meg: olyan szabadságszerető emberek elszántsága, akik életüket is ennek a vágynak szentelik. A hősök legyőzhetetlen akarata mintegy éles villámcsapásként hasított keresztül fogságuk éjszakáján. Budapest nem csupán egy városnév többé; hanem a szabadságra vágyó ember új és ragyogó szimbóluma."[3] A nemzet mint „kollektív mi" nevében elmondott beszéd így folytatódik: „Ápoljuk a barátságot minden nemzettel, mely már szabad, vagy az lesz. A függetlenségüket mindenesetre tiszteletben tartjuk. Amikor viszont szükség esetén vagy veszély idején a segítségünket kérik, becsülettel megkaphatják" – ezzel a kijelentéssel valószínűleg a magyar szabadságért és függetlenségért küzdők és a menekültek nem értettek egyet. A kampány alatti hidegháborús, antikommunista szólamok tehát folytatódtak az elnök beiktatási beszédében is. Nixon alelnök, bár hevesen elítélte Hruscsovot és a forradalmat eltipró Vörös Hadsereget, mégis – mint egyik életrajzírója megjegyzi – „támogatta

[1] Boris Chaliapin (1904–1979), Fjodor Saljapin orosz származású, világhírű operaénekes egyik fia, aki az Egyesült Államokban angolosan így használta a nevét. A Time részére 413 címlapot, döntő többségben portrékat készített 1942 és 1970 között. Többek közt olyan magyar személyiségek arcképét készítette el, mint Mindszenty József bíborosét 1949-ben, Nagy Imre miniszterelnökét és Reiner Frigyes karmesterét 1958-ban, illetve a tanulmány témájához kapcsolódóan Dwight D. Eisenhowerét (kétszer), Richard Nixonét (ötször), John Foster Dullesét és Nyikita Hruscsovét. – A National Portrait Gallery internetes nyilvántartása alapján.

[2] *Farkas Judit Antónia:* A képek, amelyek bejárták és megosztották az egész világot. A Life magazin 1956-os fotói. Korall 2018. 73. sz. 190.; *Phil Casoar – Balázs Eszter:* Budapest hősei. Bp. 2016. 242.

[3] Dwight D. Eisenhower, Second Inaugural Address Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, The American Presidency Project (https://bit.ly/2Qkh0C0, letöltés 2019. dec. 29.) – Az angol nyelvű forrásokat a szerző saját fordításában közli, kivéve, ahol a fordítót külön feltüntettük.

Eisenhower döntését abban, hogy ne avatkozzanak be [a magyar szabadságharcba] a magyar szabadságharcosoktól érkező segélykiáltás ellenére sem."[4]

Nagy Imre miniszterelnöktől 1956. november 4-én az éter hullámain keresztül érkező segítségkérés pusztába kiáltott szó volt. Az emigráció konzervatív nézetű képviselői, például a Magyar Nemzeti Bizottmány (MNB) elnöke, Varga Béla, szintén november 4-én intézett felhívást Nixon alelnökhöz és Herbert Hoover, Jr. (1903–1969) megbízott külügyminiszterhez, aki John Foster Dullest helyettesítette – műtét utáni kórházi kezelése miatt – épp a legkritikusabb november eleji napokban. Ebben a háromoldalas nyilatkozatban az MNB felhívást intézett – többek között – az Egyesült Államok kormányához, hogy ne nézzék tétlenül, amint a szovjet hadsereg eltiporja a magyar nép forradalmát.[5]

Körülbelül kétszázezren hagyták el Magyarországot, azaz az akkori és egészen a rendszerváltásig közkeletű szóhasználattal élve, disszidáltak az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követően. Közülük *mindenki*, de a túlnyomó többség mindenképpen, az Egyesült Államokba szeretett volna eljutni, oda vágyott, ott szeretett volna új életet kezdeni, ahogyan ez a kollektív emlékezetben és a legtöbb visszaemlékezésben él… Az 1956-os forradalom résztvevőinek, szemtanúinak, elszenvedőinek visszaemlékezéseiből az az általános vélemény fogalmazódott meg, hogy várták a Nyugat – elsősorban az Egyesült Államok vagy legalább az ENSZ – beavatkozását, de segítség nem érkezett, a Nyugat ezúttal is – mint a történelem során máskor is – cserbenhagyta a magyarok szabadságért és függetlenségért vívott küzdelmét. Hogy ez a várakozás vagy remény a segítségre mennyire volt megalapozott, az vitatható, ám felmerült például a Szabad Európa Rádió és az Amerika Hangja műsorainak szerepe[6] a felkelés és felkelők buzdításában. Nem hagyható figyelmen kívül az Egyesült Államok hidegháborús retorikája sem, melyet a kommunizmus feltartóztatása, visszaszorítása, valamint a *rab nemzetek* felszabadítása jellemzett. Az elnökválasztási kampány- és beiktatási beszédek mellett a pszichológiai hadviselés része volt például a különböző emigráns szervezetek támogatása a Szabad Európa Bizottság égisze alatt, és rádióadások sugárzása kommunista országokba. James P. Niessen így fogalmazott: „A »rab vagy rabigába hajtott« nemzetekkel való együttérzés az amerikaiak, nyugati szövetségeseik és a Szabad Európa Bizottság hitvallásává

[4] *Stephen E. Ambrose:* Nixon. I. The Education of a Politician 1913–1962. New York, NY 1988. 420.

[5] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzK Kt) 470. fond 8. doboz. Emigráció, Varga Béla levelezése, Activities during Freedom Fight /A Magyar Nemzeti Bizottmány tevékenysége 56-ban. (Az MNB iratanyaga jelenleg feldolgozatlan, de kutatási engedéllyel kutatható.)

[6] A témához lásd például *László Borhi:* Hungary in the Cold War, 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union. Bp.–New York, NY 2004.; *Simándi Irén:* A Szabad Európa Rádió szerepe az 1956-os forradalomban. In: 1956. Tanulmányok a forradalomról. Szerk. Mózes Mihály – Kozári József. Eger 2008. 33–50.

vált."[7] Talán nem véletlen, hogy amikor Nixon alelnöknek alkalma nyílt találkozni menekültekkel, a rádiók szerepére is kíváncsi volt a szabadságharcosok biztatásában.

A magyar forradalom kitörésével szinte egyidőben tört ki a szuezi válság, miközben az elnökválasztási kampány is a végéhez érkezett. A republikánus elnökjelölt ugyan elsöprő győzelmet aratott, ám a Kongresszus egyik házában sem sikerült a Republikánus Pártnak többséget szereznie. Ennek jelentőségét a későbbiekben látni fogjuk a bevándorlási törvény – az úgynevezett McCarran-Walter Act – módosítási kísérlete során. A szabadságharc leverése után, mint említettük, 200 000 személy disszidált Magyarországról, közülük – több hullámban – 1960-ig bezárólag 40 000–44 000 magyar menekültet fogadott be az Egyesült Államok, a szigorú bevándorlási törvény és az alacsony bevándorlási kvóta ellenére. Mi lehetett ennek az engedékenységnek az oka, és vajon milyen tényezők befolyásolták?

Az 1956-os forradalom leverését követő menekülthullám idején az éppen november 6-án másodszor megválasztott Nixon alelnök egy számára is meglepő, már-már küldetés számba menő feladattal szembesült. A korábban menekültügyi kérdésekkel nem foglalkozó Nixont váratlanul érte Eisenhower elnök felkérése az ausztriai menekülthelyzet helyszíni felmérésére, amelyre (beleértve az utazást is) 1956. december 18–24. között került sor. A villámlátogatás során a politikus több menekülttábort is meglátogatott és – igaz, hogy a hivatalos programon és soron kívül – Andau közelében még frissen érkezett menekültekkel is találkozott egy éjszaka.[8] Mielőtt 1957. január 1-jén benyújtotta ausztriai úti beszámolóját és jelentését az elnök részére, az alelnök a Camp Kilmer-i menekülttáborban is futó látogatást tett december 27-én, ahol amellett, hogy megismerkedett a segélyszervezeteket összehangoló bizottság munkájával, valamint a regisztráció és letelepedés menetét felgyorsító új IBM számítógéppel, arra is alkalma nyílt, hogy kötetlenebb keretek között találkozzon a magyar menekültek egy nagyobb csoportjával.

De mennyire volt tudatos stratégia, illetve mennyire ötletszerű propagandafogás Nixon alelnök bevonása a menekültkérdés kezelésébe? Az, hogy kormányzati szinten foglalkoztak (mert foglalkozniuk kellett) a nemzetközi nyomás hatására a megoldás keresésével, arra utal, hogy a háttérben komoly lehetett az aggodalom, a bűntudat és a morális felelősség kérdése. Bár egyet lehet érteni Glant Tiborral, aki szerint mind az ausztriai, mind a Camp Kilmer-i látogatás rögtönzött volt és

[7] *James P. Niessen:* A befogadás kultúrája és az 1957. januári osztrák menekültkvóta-indítvány. Világtörténet 6. (38.) (2016) 342. A tanulmányt Szőnyi Péter fordította.

[8] Az ausztriai látogatás előkészítését, részletes programját, hatását és emlékezetét Glant Tibor foglalta össze levéltári források alapján és a látogatás sajtóvisszhangjának feldolgozásával. *Glant Tibor:* Emlékezzünk Magyarországra, 1956. Tanulmányok a magyar forradalom és szabadságharc amerikai emlékezetéről. Bp. 2008. 217–260.

elsősorban propagandacélokat szolgált,[9] úgy vélem, Nixon személyes benyomásai mégis fontosak lehettek annak megfogalmazásában, hogy mit tehet, mit tegyen az Egyesült Államok a magyar menekültekkel.

Menekülthelyzet Ausztriában és Amerikában

Menedékkérők először 1956. október végén jelentkeztek Ausztriában: olyan katonák, államvédelmi tisztek és kommunista párttagok, akik számára a győztes forradalom jelentette (volna) a veszélyt. November 4-e után viszont megindult a tömeges menekültáradat, köztük azokkal, akik a megtorlástól tartottak, vagy maguk és gyermekeik számára jobb életre vágytak, vagy fiatalos kalandvágyból vágtak neki a veszélyekkel teli ismeretlennek. Ausztria egyrészt azért került különösen nehéz helyzetbe, mert az ország területén még mindig több mint 100 ezer *dipi* (DP – Displaced Person – a második világháború utáni menekültek) tartózkodott. Másrészt 1955-ben alkotmányba iktatta a semlegességéről szóló nyilatkozatot, amely meghatározó eleme lett és maradt az osztrák külpolitikának. Ezek a szempontok is napirendre kerültek Nixon alelnök találkozóján az osztrák kormány tagjaival 1956. december végén.[10] Az osztrák fél annak ellenére egyezett bele, sőt üdvözölte a magas rangú amerikai politikus látogatását, hogy sejtette: a hivatalos kommunista magyar szervek a semlegesség megsértésének fogják azt tekinteni.[11]

A menekültek első, 67 fős csoportja – nagy sajtónyilvánosság közepette – november 21-én érkezett New Jersey-be, éppen időben a Hálaadás-napi vacsorára.[12] November 26-ig, amikor is Eisenhower elnök bejelentette, hogy az Egyesült Államok 21 500 magyar menekültet (beleértve az eredeti 6500 fős rendkívüli kvótát) befogad, Camp Kilmerbe még csak alig több mint 200 menekült érkezett, ám Nixon alelnök látogatásának napjáig (1956. december 27.) már 12 485 volt az Egyesült Államokba érkezett menekültek összlétszáma.[13] A hadsereg által működtetett légihidat, melyet Eisenhower elnök 1956. december 10-én rendelt el, Biztonságos Menedék hadműveletre (Operation Safe Haven) keresztelték, és ezen a néven vonult be a történelembe.

---

[9] *Glant T.:* Emlékezzünk i. m. 244.

[10] *Gecsényi Patrícia:* Ötvenhatos magyar menekültek Ausztriában. Richard M. Nixon amerikai alelnök látogatása Bécsben. In: Zinner 70. Egy élet az (i)gazságszolgáltatás kutatásának szolgálatában. Közreadja az Írott Szó Alapítvány. Bp. 2018. 320–327.

[11] *Andreas Gémes:* Austria and the 1956 Hungarian Revolution: Between Solidarity and Neutrality. Pisa 2008. 113. Köszönöm Lévai Csabának, hogy felhívta a kötetre a figyelmemet.

[12] American Hungarian Foundation (a továbbiakban: AHF) ARCH.264. Camp Kilmer Registration Cards. – Egy 66 fős menekültcsoport a Camp Kilmer-i regisztrációs nyilvántartás szerint már 1956. november 10-én megérkezett, ám erre a rendelkezésre álló források egyelőre nem adnak magyarázatot.

[13] AHF Archives. Joyce Kilmer Reception Center. Manual of Policies and Procedures. Refugee Status Report; Refugee Status Summary.

Irgalom hadművelet, azaz Operation Mercy – duplán

Nixon alelnököt John Foster Dulles külügyminiszter december 7-én azzal a kérdéssel hívta fel, hogy mi a véleménye egy ausztriai misszióról, amelyről előzetesen már egyeztetett is az elnökkel, és ő támogatja az ötletet.[14] Az elnök december 13-án kérte fel Nixont a feladatra, hogy mérje fel a menekültek helyzetét Ausztriában, és tegyen javaslatot a további amerikai szerepvállalást illetően, amely a lehetséges – és szükségszerű – törvénymódosítást is magába foglalja. A küldetés elnevezése Irgalom hadművelet lett.[15] A menekültek fogadását és letelepítését szolgáló akció, amelynek közismert fedőneve szintén Irgalom hadművelet lett, hivatalosan 1956. november 16. és 1957. március 11. között zajlott a New Brunswick (New Jersey állam) közelében elhelyezkedő Camp Kilmer menekülttáborban. December 12-ig a hadsereg szervezte és irányította az akciót, innen eredt a hadművelet mint elnevezés. Nixon alelnök ausztriai küldetésének bejelentésével egyidőben azt is bejelentették, hogy előző nap megalakult a Magyar Menekültsegélyezési Elnöki Bizottság (President's Committee for Hungarian Refugee Relief) Tracy S. Voorhees jogász vezetésével a különböző kormányzati szervezetek és az önkéntes segélyszervezetek tevékenységének hatékony összehangolására.

Ilyen előzmények után, igen képlékeny helyzetben került sor a villámlátogatásokra a két kontinens menekülttáboraiban. Az eredetileg behajózásra használt Camp Kilmer laktanyát jelölték ki a menekültek fogadására. Az Elnöki Bizottság figyelme még olyan aprónak tűnő részletre is kiterjedt, hogy megváltoztatták a *menekülttábor* elnevezést *befogadó központ*tá, és a postabélyegzőt is ennek megfelelően tervezték átalakítani.[16] Törekedtek arra, hogy a menekültek a szabadság légköre helyett ne azt érezzék, hogy egy rendőrállamból katonai körülmények közé érkeznek. Azon a napon, amikor Nixon alelnök karácsony után meglátogatta az immár átkeresztelt Joyce Kilmer Befogadó Központot, a statisztikák szerint 13 repülőgéppel 870 menekült érkezett, ami december hónapban a negyedik legnagyobb számú beutazás volt. A látogatás napjáig érkezett összes menekültből 5904 addigra már elhagyta a tábort, és 6581 fő tartózkodott akkor éppen a táborban további elhelyezésre várva.[17] Közülük számos emberrel az alelnöknek és kíséretének alkalma nyílt találkozni.

Nixonra olyan mély benyomást tettek ezek a személyes beszélgetések, hogy – amint egyik lánya elmondásából megtudjuk – a családban apja javaslatára

[14] *Ambrose, S. E.:* Nixon I. i. m. 423.
[15] *Richard Nixon:* The memoirs of Richard Nixon. New York, NY 1978. 182.; *Ambrose, S.:* Nixon I. i. m. 423–424.
[16] *Milton Bracker:* Nixon at Kilmer Greets Refugees. The New York Times, 1956. december 28.
[17] Joyce Kilmer Reception Center i. m. Refugee Status Summary.

komolyan felmerült egy elárvult magyar menekült gyermek örökbefogadásának gondolata: „Hallottunk apám hajnali 3 órás határmenti látogatásáról, ahol saját szemével látta, milyen sivár területen jutottak át a magyarok a szabadság földjére, Ausztriába. Anyámnak nem lehetett könnyű nemet mondani az örökbefogadásra, hiszen szíve szerint igent mondott volna. Azonban tisztában volt vele, hogy nem tudott volna elég időt szánni egy olyan gyermekre, akit gyökereitől elszakítottak, angolul nem tud, ráadásul komoly beilleszkedési nehézségekkel kellene szembenéznie, ha Amerika egyik leghíresebb politikai családjának a tagja lenne."[18]

A Nixon család nem az egyetlen volt, amely árván maradt magyar menekült gyermek örökbefogadásával szerette volna kifejezni támogatását. Erre utalnak egyrészt az Amerikai Magyar Alapítvány levéltárában őrzött katalóguscédulák az örökbefogadásra jelentkezők elérhetőségével, másrészt az a több tucatnyi levél, amely a Magyar Nemzeti Bizottmányhoz érkezett a levélírók örökbefogadási szándékának kifejezésével. Paul G. Schell igazgató két ízben is azt a tájékoztatást adta angol nyelvű válaszlevelében 1957. január 5-én, illetve 6-án, hogy „eddig az időpontig örökbefogadásra nem volt lehetőség a bonyolult jogi eljárás miatt. Ám kísérő nélküli vagy árva menekült gyermek érkezéséről nincs is tudomásunk."[19] Az általam ismert egyetlen dokumentált örökbefogadási esetre Nagy T. Katalin (Piscataway, New Jersey állam – szüleivel gyermekként maga is egykori „ötvenhatos" menekült) hívta fel a figyelmemet: Dr. George Frederick woodbridge-i (New Jersey állam) orvos 1957-ben örökbe fogadott egy 1944-ben árván maradt testvérpárt, akiknek az édesapja, egy zsidó származású ügyvéd az ő első unokatestvére volt. Megmentésükre Frederick orvos és tolmács minőségében a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagjaként már 1945-ben, Budapesten jártakor próbált lépéseket tenni – akkor még sikertelenül. A két tizenéves fiú kimenekítését is ő szervezte meg 1957-ben, akik október 15-én az Európai Migráció Kormányközi Bizottsága (Intergovernmental Committee for European Migration, ICEM) repülőgépén 74 további menekült társaságában érkeztek az Egyesült Államokba. Tizenkét év után ekkor végre sikerült hivatalosan adoptálnia a fiúkat.[20]

A Nixon-javaslat és a törvényhozás

Nixon alelnök a jelentését, amely tartalmazta javaslatait a bevándorlási törvény módosítására, a menekültek számának megemelésére és ideiglenes státuszának

[18] *Julie Nixon Eisenhower:* Pat Nixon. An Untold Story. New York, NY 1986. 161.
[19] OSzK Kt 470. fond 36. doboz Emigráció: Nemzeti Bizottmány, Megválaszolt levelek (szponzor, ruha, stb.) – A Magyar Nemzeti Bizottmány magyar menekültekkel foglalkozó irodáját Camp Kilmerben Schell Pál vezette.
[20] *Ruth Wolk:* Welcome to America and Freedom: Two Hungarian Boys Arrive To Make Home with Doctor. Edison Township and Fords Beacon, 1957. október 17. 1. és 8.

véglegesítésére, 1957. január 1-jén fejezte be és adta át Eisenhower elnöknek. A demokratatöbbségű Kongresszus 1957. szeptemberben módosította a Bevándorlási és nemzetiségi törvényt, azonban ezek a módosítások nem tartalmazták Nixon alelnök javaslatait. Az ellenérvek között szerepelt például a több államban gondot jelentő munkanélküliség, valamint több képviselő attól tartott, hogy a menekültek részére nem tudnak megfelelő állásokat biztosítani. A másik nyomós indokot a kommunista kémek beszivárgásától való félelem jelentette, annak ellenére, hogy Karl Gruber osztrák nagykövet azzal nyugtatta meg Eisenhower elnököt még 1956. december 7-én lezajlott találkozójukon, hogy „a magyar menekültek érzelmeinek ismeretében"[21] lehetetlennek tartja, hogy ügynökök kerüljenek az Egyesült Államokba. Mark Foster, a Voorhees-bizottság tájékoztatási felelőse szintén elhárította annak a lehetőségét, hogy a Joyce Kilmer Befogadó Központba titkos ügynökök vagy egyéb felforgató elemek kerültek volna. Nixon alelnök is azt nyilatkozta: nincs tudomása ilyen esetről, majd hozzátette, hogy a menekülteknek feltűnne, ha nem közéjük tartozó személy lenne közöttük, így ez természetes szűrőként is működik a közösségben.[22] Ugyanakkor a *Daily Home News* tudósítása szerint előfordult, hogy menekültek panaszt tettek, mert sejtésük szerint ÁVH-tisztet láttak a táborban. Ezeket az eseteket szigorúan kivizsgálták, de bizonyítékot nem találtak. Arról is beszámoltak menekültek, hogy Salzburgban a repülőre várakozók között véltek felfedezni egy titkosrendőrt, akit aztán nem engedtek felszállni. Az újságíró megjegyzi, hogy „eddig 2400 menekült nem kapott beutazási engedélyt".[23]

1959 júniusáig összesen 40 650 menekült érkezett az Egyesült Államokba az ENSZ Menekültügyi Főbiztosa Hivatalának (UN High Commissioner for Refugees, UNHCR) jelentése szerint. A 37 befogadó ország közül a legtöbb menekültet az Egyesült Államok fogadta, ami a 176 409-es összlétszámnak – hiszen közben voltak, akik visszatértek Magyarországra – a 23%-át teszi ki.[24] Az 1950-es népszámlálási adatok szerint azonban a magyar menekültek létszáma mindössze 0,027%-a volt az USA lakosságának. Az a 32 000 menekült, aki a kvótán felül, elnöki külön engedéllyel, feltételes menekült státusszal került az Egyesült Államokba, 1958. júliusban kapta meg az állandó tartózkodási engedélyt. Az egykori menekültekkel folytatott interjúim során elhangzott az is, hogy 1960-ban volt az utolsó rendkívüli kvótaemelés, amely további 4000 magyar menekült beutazását tette lehetővé.

---

[21] *Gecsényi P.:* Ötvenhatos i. m. 322.
[22] *Bracker, M.:* Nixon at Kilmer i. m.
[23] Nixon Inspects Reception Camp, Backs Refugee Quota Increase. The Daily Home News, 1956. december 27. (Late City Edition) 1. és 23.
[24] UNHCR Progress Report to General Assembly, 14 September, 1959. Idézi *Rupert Colville:* A Matter of the Heart. Refugees (2006) 144. sz. 4–23.

Látogatás Magyarországon 1963-ban[25]

Radványi János ügyvivő Washington, 1963. június 13. keltezésű „Szigorúan titkos" jelentésében számolt be a Külügyminisztériumnak Richard Nixon volt amerikai alelnök tervezett magyarországi látogatásáról.[26] Radványi szerint a magyar emigráció köreiben, a *Californiai Magyarság* című lap egyik 1963. április eleji számában, tehát alig egy hónappal az általános – de korántsem teljes körű – amnesztia[27] meghirdetése után röppent fel hír a tervezett magyarországi útról, egy magánjellegű, családi európai körút részeként. Amerikai újságírók és diplomaták is csak találgatni tudtak az utazás lehetséges céljáról a május 22-ei bejelentésig, ám Radványi szerint „Egyetértés csak abban van, hogy ha közrejátszik is az utazásban a turisztika, útja nem »tisztán turizmus«."[28] Ebben az időszakban Nixon éppen két választás – az 1960-as elnökválasztás és az 1962-es kaliforniai kormányzóválasztás – elvesztésén volt túl, június 1-től ügyvédként helyezkedett el New Yorkban, azonban továbbra is „fontos ember", teszi hozzá Radványi, és esetleg „tanácsokat adna a [Republikánus] pártnak a kelet-európai országokkal szemben tanúsítandó, esetleges »új« politikára". A politikai misszióra utal Radványi szerint egyrészt az, hogy Nixon sorozatos tárgyalásokat folytatott republikánus vezetőkkel, másrészt pedig az, hogy sajtóhírek szerint Nixon európai útjával kapcsolatban felkereste az amerikai külügyminiszter első helyettesét. A május 22-ei, újságírókkal folytatott beszélgetésen Nixon kijelentette, hogy úgynevezett udvariassági látogatásokat – tehát nem tárgyalásokat – tervez tenni több európai ország vezetőinél. A jelentésben Radványi utal arra, hogy „az egyetlen kommunista ország, amelyre [Nixon] kíváncsi, Magyarország […]", majd azzal zárja a jelentést, hogy „Bár erre határozott jelzés nincs, célszerűnek látjuk felkészülni arra, hogy Nixon esetleg Budapesten is kíván majd néhány »udvariassági látogatást« tenni".

A körutazás 1963. június 10-e és augusztus 8-a között valósult meg, melynek során a Nixon család Budapesten július 16-a és 19-e között két és fél napot töltött el kísérőivel. Mivel az 1978-ban megjelent memoárkötetében az utazásról szóló passzusokban nem szerepel Magyarország, néhány magyar újságcikkre és egy hosszabb interjúra hagyatkozva próbáljuk meg rekonstruálni a látogatás programját.

Az idegenforgalom fellendülését ecsetelő példák között számolt be a *Népszabadság* újságírója arról, hogy „Néhány napig a fővárosban tartózkodott

---

[25] Köszönettel tartozom Frank Tibornak, aki felhívta erre a látogatásra a figyelmemet.

[26] *Borhi László:* Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez 1957–1967. Dokumentumgyűjtemény. (Iratok a magyar diplomácia történetéhez, B sorozat) Bp. 2002. 362–364. – Radványi János (1922–2016) 1962–1967 között ideiglenes ügyvivői rangban a washingtoni nagykövetség vezetője volt, 1967-ben átállt az amerikai oldalra.

[27] Az erre vonatkozó törvényerejű rendeletet 1963. március 21-én jelentette be Kádár János.

[28] *Borhi L.:* Iratok i. m. 363–364. – A bekezdés további idézetei szintén ebből a jelentésből származnak.

feleségével Nixon, az Egyesült Államok volt alelnöke is. Távozásakor elmondta: kellemes emlékeket szerzett Budapesten. A Gellért Szálló vendégkönyvébe ezt írta: »Üdvözlet a Gellért Szállónak, amelynek udvarias, szorgalmas és barátságos személyzete hozzájárult, hogy budapesti tartózkodásunk oly kellemes legyen«."[29]

A közélet hírei, eseményei rovatban viszont két napilap is hírül adta július 18-án, hogy „T. B. Shelton, az Egyesült Államok budapesti követségének ügyvivője szerdán fogadást adott a családjával együtt Magyarországon tartózkodó R. Nixon, az Egyesült Államok volt alelnöke tiszteletére. A fogadáson részt vett több magyar közéleti személyiség, valamint a budapesti diplomáciai képviseletek számos vezetője és tagja".[30]

Matolcsy Károly (1924–2004), a *Magyar Nemzet* újságírója exkluzív különinterjút készíthetett Nixonnal, amely a július 19-ei, pénteki számban jelent meg. A körút során valóban sor került találkozásokra vezető államférfiakkal, így a portugál külügyminiszterrel, Spanyolországban Francóval, Egyiptomban Nasszerral, a görög királlyal és miniszterelnökkel, Segni olasz elnökkel, valamint Bonnban Adenauer kancellárral. Ezen kívül Nixon járt még Svájcban, Ausztriában, Berlinben, Párizsban és Londonban is. Az, hogy Budapesten kivel folytatott udvarias eszmecserét, ha volt ilyen egyáltalán, nem derül ki. A szokásos, kötelező látnivalók felkeresésén és néhány kávé, tea, fagylalt – és vélhetően cukrászsütemény – elfogyasztásán túl programjában szerepelt még a Duna Táncegyüttes előadása, valamint a Csepel Vasmű éjszakai műszakjának megtekintése. Magyarországi tapasztalatairól Nixon pozitívan nyilatkozott, kiemelte a turizmus szempontjából látványos fejlődést, kifejezte a barátságos és segítőkész magyar átlagemberek iránti elismerését. Bátorítani fogja amerikai barátait, nyilatkozta, hogy minél többen látogassanak el Magyarországra.

A magyar–amerikai kapcsolatokról, illetve a nemzetközi helyzetről diplomatikusan, óvatosan bizakodva fogalmazott: a kölcsönös turistalátogatások elősegíthetik a kapcsolatok javulását, Európában pedig mindenképpen el kell kerülni az újabb háborút, hogy a gazdasági fejlődés folytatódhasson. Az interjú végén szóba hozta azt a Magyarországon akkoriban mindenképpen tabunak számító témát, hogy Amerikában „nagyon sok magyar származású tudós, művész, zenész él, akik *kiváló képességeikkel és munkájukkal nagy megbecsülést szereztek a magyar népnek*".[31]

Az amerikai sajtó Alabamától Wyomingig nemcsak az interjút követő nemzetközi sajtótájékoztatóról számolt be, hanem folyamatosan tudósított a budapesti látogatás eseményeiről is.[32] A Richard Nixon Elnöki Könyvtár pedig 2018. augusztus

---

[29] *Kapalyag Imre:* Külföldiek Magyarországon. Népszabadság, 1963. július 21. 10. [Kiemelés az eredetiben.]
[30] Népszabadság, 1963. július 18. 5.; Népszava, 1963. július 18. 2.
[31] *Matolcsy Károly:* Budapesti beszélgetés Nixonnal európai körútjáról, magyarországi tapasztalatairól, nemzetközi kérdésekről. Magyar Nemzet, 1963. július 19. 3. [Kiemelés az eredetiben.]
[32] A Newspapers.com internetes nemzetközi cikkadatbázis 2302 találatot jelenít meg, beleértve Angliát, Ausztráliát és Kanadát is.

17-én közzétette az interneten azt a családi amatőr filmfelvételt is, amelyen mind protokolláris, mind pedig hétköznapi jelenetek láthatók, többek között egy piacon tett látogatás, ahol Nixonnak alkalma volt szóba elegyedni a helyiekkel.[33] Az MTI részére Bojár Sándor (1914–2000) és Fényes Tamás (1924–1990) fotóriporterek készítettek felvételeket, ezek az MTVA Sajtó- és Fotóarchívumában megtalálhatók, de az általam vizsgált *Népszabadság* és *Magyar Nemzet* cikkei mellett nem szerepelt illusztráció. Az *Ország-Világ* – amelynek Bojár Sándor akkor munkatársa volt – vonatkozó számait végignézve (az Arcanum jóvoltából[34]) sem találtam képes tudósítás nyomait. Egy-egy hazai kiadványban, életmű-katalógusban vagy magazinban az utóbbi években előfordult, hogy megjelent a képriport valamelyik darabja.[35]

Memoárjában Richard Nixon talán a legfelejthetetlenebb élményének a berlini fal megpillantását nevezte. Kelet-Berlinben a hivatalos idegenvezetés során hiába próbált az emberek közelébe kerülni, a hemzsegő kommunista rendőrök miatt ez lehetetlen volt. Ezért inkább később még egyszer megpróbált visszamenni, ezúttal népes kíséret nélkül. A Checkpoint Charlie[36] közelében taxira várva odalépett hozzá egy munkás, és suttogva ennyit mondott: „Örülünk, hogy eljött Kelet-Berlinbe. Ne hagyjon minket cserben! Az egyetlen reményünk az amerikaiak."[37] Ez csupán egy meghatározó epizód volt a hathetes vakáció során, amelyet Nixon úgy jellemzett a memoárjában, mint életüknek egyik legboldogabb időszakát, amikor együtt lehetett az egész család. Egyik lánya, az akkor 15 éves Julie (aki később Eisenhower elnök unokájához ment férjhez) még naplót is vezetett az utazás során, édesanyjáról szóló életrajzában pedig – bár Budapest konkrétan nem szerepel az élmények között – szintén beszámol arról, hogy: „Együtt felfedeztük Európa és Egyiptom múzeumait és palotáit, és sokszor volt alkalmunk megállni, hogy megcsodáljuk a látottakat […]. Ez volt a leghosszabb időszak, melyet apám megszakítás nélkül velünk töltött az évek alatt, és közben sok mindent megtudott tinédzser lányairól."[38]

Két választás elvesztését követően még mindig alelnökként tekintettek a politikusra, és végig úgy is kezelték őt a vakációnak minősülő utazása során. Ez részben

[33] Nixon Family Films: Switzerland, Hungary, July 14–16, 1963. (www.youtube.com/watch?v=8Wu4ar-J0oA, letöltés 2019. dec. 27.)
[34] Arcanum Digitális Tudománytár (adt.arcanum.hu)
[35] Például Fényes Tamás. Szerk. Gera Mihály. Bp. 2008. 41.; Múlt-kor. 101 kép rólunk. 2019. őszi különszám 90. A megjelent fotók forrása az impresszumban található, a magazin internetes változatában Mit keresett Richard Nixon 1963 nyarán Budapesten? címmel, szerző feltüntetése nélkül megjelent cikk sem közli a fotó konkrét forrását. (https://bit.ly/3aY5nIR, letöltés 2019. dec. 30.) – Az MTVA Archívum Fotótár szerint Fényes Tamás készítette a felvételt.
[36] Katonai ellenőrzőpont, amely a vasfüggöny berlini szakaszán a szovjet és az amerikai szektor között, az utóbbi területén működött 1945 és 1990 között.
[37] *Nixon, R.:* Memoirs i. m. 249.
[38] *Eisenhower, J.:* Pat Nixon i. m. 217.

tudatos volt, az európai vezetőkkel a találkozókat például a külügyminisztériummal együttműködve szervezték meg, tehát úgy látszik, Radványi Jánosnak nem volt alaptalan az a felvetése, hogy politikai jellegű megbeszélésekre is sor kerülhet az utazás során. Ugyanakkor minden városban, ahol megfordult, Nixon volt alelnök tartott sajtótájékoztatót, amelyekről az amerikai sajtó rendre beszámolt. Nixon életrajzírója, Stephen E. Ambrose szerint „Még mindig igaz volt, amit az Eisenhower-elnökség ideje alatt olyan jól megtanult: Nixonnak hírértéke volt a tengeren túl, és sokkal kedvezőbb a sajtóvisszhangja, amikor külpolitikáról beszélt külföldön, mint amikor belpolitikáról New Yorkban."[39] Ugyanitt a budapesti látogatásról mindösszesse annyit jegyzett meg, hogy Nixon tömegeket vonzott Budapesten.

A látogatás jelentőségét magyar részről úgy foglalhatjuk össze, hogy az 56-os forradalom és szabadságharc idején hivatalban lévő, másodszor megválasztott amerikai alelnök, későbbi elnök a szovjet blokk országai közül egyedül Magyarországot kívánta felkeresni – igaz, nem-hivatalos minőségben. A sajtója mind itthon, mind angol nyelvterületen kedvező volt, a kádári konszolidációnak, a Kádár-rezsim nemzetközi elfogadásának és az enyhülés politikájának minden bizonnyal jól jött és jót tett ez a látogatás.

Bár a hazai sajtó nem reklámozta túlságosan a látogatást, és ha volt is „udvariassági megbeszélés" például a nagyköveti fogadás alkalmából, a fennmaradt dokumentumok – sajtófotók, amatőr filmfelvétel, visszaemlékezések – tanúsága szerint kötetlen hangulatú családi időtöltés volt ez leginkább, sok nyilvános szerepléssel, ahol a korábbi alelnöknek lehetősége nyílt találkozni az utca emberével is. Néhány hónappal később, októberben, Amerikában egy interjúban számolt be európai útjáról. Érdemes hosszabban idézni, amit Nixon Kelet-Európa felszabadításával kapcsolatban nyilatkozott: „Mobilizálni akart, és felhívni a közvélemény figyelmét arra, hogy 97 millió leigázott kelet-európai szabadságvágyának kiárusítását meg kellene akadályozni. Teljes irányváltásra van szükség az amerikai külpolitikában, a célt pedig nem kisebb feladatként határozta meg, mint szabadságot hozni a kommunista világba. Kimondatlanul ugyan, de erősen kritizálta Eisenhowert, amiért nem segítette a magyar felkelést 1956-ban."[40] Korábban utaltunk rá, hogy támogatta az elnök döntését, de ezek szerint nem értett vele egyet. Amikor az emlékirataiban visszatekintett az 1956-os magyar felkelésre és az 1968-as csehszlovák lázadásra, így fogalmazott: „még mindig teljes reménytelenséget érzek azzal kapcsolatban, hogy mit tehetnénk a közép- és kelet-európai kommunista országok lakosságának megsegítéséért. [...] abban az

[39] *Stephen E. Ambrose:* Nixon. II. The Triumph of a Politician 1962–1972. New York, NY 1989. 22–23.
[40] *Richard Nixon:* Khrushchev's Hidden Weakness. The Saturday Evening Post, 1963. október 12. 59–64.; Idézi: *Ambrose, S. E.:* Nixon. II. i. m. 28.

esetben, ha nyíltan fellázadnak a kommunista diktátoraik ellen, nem tudunk és nem fogunk fegyveresen beavatkozni. Tehát felelőtlenség fegyveres lázadásra biztatni, reményt kelteni és bátorítani őket, hogy életüket kockáztassák a tőlünk jövő támogatás bármilyen ígérete nélkül. De azt sem tartom elfogadható alternatívának, hogy leengedjük a Vasfüggönyt és elfogadjuk a gondolatot, hogy örökké kommunista uralom alatti életre legyenek ítélve."[41]

Az emigrációban élő magyar közösség több alkalommal is kifejezte háláját a menekültek érdekében kifejtett munkájáért és irántuk való szimpátiájáért. Ennek egyik kézzelfogható tanúbizonysága Daday Ferenc (1914–2013) *Találkozás Andauban* (1972), illetve *Nixon Andauban* (1992) című festménye, amely a Nixon Elnöki Könyvtár és Múzeum kiállításán látható.[42] Másik példánk az amerikai magyarok Nixon-Agnew országos bizottságának elnöki tisztét betöltő Teller Ede üzenete 1968-ban az elnökválasztási kampány idején az amerikai magyarsághoz: „Nixon is békét akar, de Nixon békét és szabadságot is akar. Amikor a magyarok az orosz uralmat többé eltűrni nem tudták, és 1956-ban fellázadtak, Nixon volt az, aki olyan messzire ment és annyit tett, amennyit csak lehetett. Elment a magyar határra, és ha nem tudott semmi mást tenni, legalább a magyar menekülteket személyesen üdvözölte [...]."[43]

SIGNS OF HIDDEN GUILT

Richard Nixon's role in the reception of Hungarian refugees in the United States

by Nóra Deák

SUMMARY

Signs of hidden guilt and remorse are searched for and uncovered while discussing the role of U.S. Vice President Richard Nixon and three visits he made: first to Austria during the refugee crisis in 1956; second to Camp Kilmer, New Jersey, to meet with Hungarian refugees – members of the President's Committee for Hungarian Refugee Relief and the sponsoring agencies; and a third, unofficial trip to Europe, including Hungary, the only Communist country he visited in 1963. The main sources explaining why the U.S. accepted 20-25% of the 200 thousand Hungarian refugees who left Hungary in and after 1956, despite strict immigration quotas, are memoirs, biographies, Hungarian and U.S. newspaper articles, as well as relevant archival material.

41 *Nixon, R.:* Memoirs i. m. 183–184.
42 *Glant T.:* Emlékezzünk i. m. 248–255.
43 OSzK Kt 470. fond 12. doboz Emigráció: corresp. R-Z (Varga Béla), T, U.

Mikó Gábor

OSZMÁNELLENES HADJÁRATOK LEHETŐSÉGEI A 16. SZÁZAD ELEJÉN*

Kísérlet Szrebernik, Szokol és Tessány várak visszahódítására 1513-ban

Tanulmányom kiindulópontját egyetlen datálatlan, a *Regalis pro dieta in Zegedino celebranda* címet viselő oklevél adta, amelyet az Oláh Miklós-féle formuláskönyv anyagának feldolgozása közben találtam meg.[1] Miután a forrás szövegét sikerült az 1513. esztendőhöz kapcsolnom, rájöttem, hogy a benne leírtak az oszmán–magyar végvári harcok egy alig ismert szakaszáról számolnak be. E periódus kezdete 1512 őszére nyúlik vissza, amikor egyes boszniai erősségek török kézbe kerültek – ezt az eseménysort szokta a szakirodalom a „szreberniki bánság elvesztése" címmel aposztrofálni. Vizsgálatom alapjául e várak elestét választottam, elsődleges célul pedig azt tűztem ki, hogy az 1512 októbere és 1514 tavasza közé eső másfél év történetét rekonstruáljam, különös tekintettel az oszmánellenes hadműveletekre.[2]

Szrebernik elestének időpontja

Történetíróink közül elsőként Istvánffy Miklós számolt be Szrebernik török kézre kerüléséről. Tudósítása szerint a várnak – akárcsak az annak közelében fekvő Szokolnak[3] és Tessánynak – Matucsinai (Matusnay) Tamás volt a kapitánya,

---

* A tanulmány az MTA Bolyai János kutatási ösztöndíjának (BO 00020/18/2) támogatásával készült. – Írásom első, 2015-ben elkészült változatának alapos korrektúrájáért C. Tóth Norbertet, Lakatos Bálintot, Neumann Tibort és Pálosfalvi Tamást, míg a 2019. évi végleges szöveg ellenőrzéséért és kiegészítéseiért C. Tóth Norbertet illeti köszönet.

[1] Az oklevelet lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 282621., fol. 112r-v. (Kiadását lásd a Függelékben.) – A formuláriumról bővebben: *Mikó Gábor:* Oláh Miklós formuláskönyve. Bevezető tanulmány egy kritikai kiadáshoz. Történelmi Szemle 61. (2019) 617–632.

[2] Pálosfalvi Tamás nemrégiben megjelent monográfiája szintén feldolgozta e másfél év hadtörténetét, de szintetizáló jellegénél fogva nem törekedhetett a teljességre: *Tamás Pálosfalvi:* From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman–Hungarian Warfare, 1389–1526. (The Ottoman Empire and Its Heritage 63.) Leiden–Boston 2018. 329–348., különösen: 334–344. – A tanulmány záró dátumát pedig az indokolta, hogy az 1514 tavaszán kezdődő keresztes háborúval kapcsolatos események már szerepelnek C. Tóth Norbert és Neumann Tibor 2015-ben megjelent tanulmányaiban: *C. Tóth Norbert:* Az 1514. márciusi országgyűlés. Politikatörténeti események Magyarországon a parasztháború kitöréséig. In: Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországáról. Szerk. C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. Bp. 2015. 31–79.; *Neumann Tibor:* Bulgária – Erdély – Temesvár. Szapolyai János és a parasztháború. Bp. 2015. 103–154.

[3] Szokol néven középkori források négy, egymástól eltérő helyen fekvő boszniai várat is említenek. Ez esetben a mai Gračanica várostól néhány kilométerre északkelet felé fekvő egykori erősségről van

aki azonban ezek őrizetét elhanyagolta: sem elegendő katonát, sem elegendő élelmet nem tartott bennük. Ezt kihasználva Báli szendrői és Musztafa boszniai bégek csapataikkal körülzárták Szreberniket, és gyorsan kiéheztették a védőket. Az erősség elestének hírére Szokol és Tessány védői felgyújtották a váraikat, és harc nélkül elmenekültek. Istvánffy tudni vélte, hogy II. Lajos Matucsinait birtokelkobzással és számkivetéssel büntette – birtokai közül pedig a Valkó megyei Nevna[4] várát Keserű Mihály boszniai püspök fivérének, Keserű Istvánnak adományozta. Mindezen eseményeket az 1520. esztendőbe helyezte.[5]

Az első nagy országtörténetek szerzői, így például Katona István és Johann Christian von Engel is elfogadták Istvánffy közlését, igaz, az előbbi a történetet 1521-re datálta.[6] Még a 19. század legelején előbukkant azonban egy új adat is: Pray György a bártfai levéltárból egy 1512 novemberében kelt oklevelet publikált, amelyben Ulászló arra hivatkozva kért ezer forint hadisegélyt a várostól, hogy Szrebernik és a hozzá tartozó egyéb várak „a napokban" gondatlan őrizet folytán török kézre kerültek.[7] Istvánffy lendületes leírása azonban, úgy tűnik, még hosszú ideig hihetőbbnek bizonyult az egyetlen okleveles adatnál.[8]

Az Istvánffy- és a Pray-féle közlés egyeztetésére elsőként Thallóczy Lajos tett kísérletet. A jajcai bánság történetének feldolgozásakor úgy vélekedett, hogy a várak először 1512-ben estek el, ám ekkor a törökök – talán a magyarok ellentámadása folytán – még nem hagytak bennük állandó őrséget.[9] Végleges elvesztésükre nézve elfogadta Istvánffy közlését, ám azt nem 1520-ra, hanem két évvel korábbra datálta.[10] Erre jó oka volt: ismert és közölt ugyanis egy 1518-ban készült várjegyzéket az *Acta Tomiciana*ból, amely Szreberniket már a török kézen lévő végek között sorolta fel.[11] Végül, miután 1978-ban Szakály Ferenc felhívta a

szó, minderről bővebben lásd *Esad Kurtović – Emir O. Filipović:* Četiri bosanska Sokola. Gračanički glasnik (2011) 204–208.

[4] *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II. Bp. 1894. 285. – A várat a Matucsinaiak Mátyás adományaként nyerték el, lásd *Tamás Pálosfalvi:* The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400–1526. (Monumenta Hungariae Historica, Dissertationes.) Bp. 2014. 399. 228. jegyz. A Matucsinai család birtokairól röviden vö. még uo. 267. 2136. jegyz.

[5] Nicolai Isthvanfi Pannoni historiarum de rebus Vngaricis libri XXXIV. nunc primum in lucem editi. Coloniae Agrippinae 1622. 88. Vö. Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. S. a. r. Benits Péter. (Történelmi források 1.) Bp. 2001. 163.

[6] *Stephanus Katona:* Historia critica. Tomulus XII. Ordine XIX. Budae 1793. 226.; *Johann Christian von Engel:* Geschichte des Ungrischen Reichs III. Wien 1813. 215.

[7] *Georgius Pray:* Epistolae procerum regni Hungariae. Pars I. Posonii 1806. 81. (1512. nov. 17. Az oklevél fotómásolata: DF 217203.)

[8] *Pesty Frigyes:* Eltűnt régi vármegyék II. Bp. 1880. 447.; *Kiss Lajos:* Nándorfehérvár bukása. Hadtörténelmi Közlemények 2. (1889) 391.; *L(eopold) Kupelwieser:* Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács, 1526. Wien–Leipzig 1899. 201. Vö. még 12. jegyz.

[9] *Thallóczy Lajos:* Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. Bp. 1915. 200.

[10] Uo. 213.

[11] Uo. Oklevéltár 186. számú dok.

figyelmet Ulászló király 1512. november 1-jén kelt oklevelére, amelyben – a korábban Pray által már kiadott okirathoz hasonlóan – arról esett szó, hogy a törökök nemrégiben elfoglalták Szrebernik, Szokol és Tessány erősségeket,[12] a három végvár elvesztésének 1512 októbere lett a bevett dátuma, Istvánffy kétségkívül színes – ám emellett konkrét adatokat is közlő – elbeszéléséről pedig már említés sem esett az újabb hazai szakirodalomban.

A délszláv szakirodalomban szintén régtől fogva megtalálható mind az 1512., mind az 1520. évi dátum, több hitelt azonban a korábbi időpontnak adtak. Így szerepelt már Vjakoslav Klaićnak a 20. század elején megjelent, a horvát történelmet bemutató nagyszabású munkájában,[13] és általában ezt emelték ki későbbi írások is.[14] A kutatás számára új adat hosszú idő után a 2000-es évek második felében bukkant fel: egy szerb kutató, Jelena Mrgić több, Észak-Bosznia középkori történetével foglalkozó munkájában felhívta a figyelmet egy olyan, jelenleg a Draskovich-levéltár részeként Zágrábban őrzött oklevélre, amely viszont éppen Istvánffy adatainak egy részét támasztja alá. II. Lajos egy 1520-ban kiadott okiratában ugyanis éppen azokat a birtokokat – így például az Istvánffynál is említett Valkó megyei Nevna várát – adományozta Keserű Mihály boszniai püspöknek, amelyek a néhai szreberniki bán, Matucsinai Tamás hűtlenségi vétke miatt szálltak a kincstárra.[15] Matucsinai „bűne" természetesen – miként az oklevél szövegéből részletesen is kiderül – a szreberniki bánság elvesztése volt. A diplomában leírtak nagyban hasonlítanak a kora újkori historikus művében megelevenülő eseményekre: nem őriztette megfelelően a rá bízott várakat, így Szrebernik, Szokol és Tessány a törökök kezébe került.

Azt, hogy Istvánffy miért Keserű Mihály testvérét, Istvánt nevezi meg adományozottként, könnyű volt megállapítani. A Mrgić által idézett oklevélben ugyanis éppen István és örökösei szerepelnek adományozottként.[16] Bizonyos viszont, hogy a neves történetíró tévedett akkor, amikor az események sorát az oklevélben

---

[12] *Szakály Ferenc:* Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Egy királyi adománylevél köztörténeti tanulságai. Hadtörténelmi Közlemények 25. (1978) 491. – Korábban egyébként maga Szakály, úgy tűnik, Istvánffynak adott hitelt, és Szrebernik elestét 1520-ra tette. Lásd *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata. 3. kiadás. Bp. 1981. 60.

[13] *Vjakoslav Klaić:* Povjest Hrvata. III/3. Zagreb 1904. 250.

[14] *Hamdija Kreševljaković:* Stari Bosanski gradovi. Naše starine 1. (1953) 21–22., 40.; *Aladin Husic:* Tešanj u 16. stoljeću. Prilozi za Orijentalnu Filologiju 61. (2012) 302. – 1520-as dátumot adott meg ellenben *Đ(oko) Mazalić:* Tešanj. Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu. Nova serija 8. (1953) 289–290. Lásd még a következő jegyzetet is.

[15] *Jelena Mrgić:* Transition from Late Medieval to Early Ottoman Settlement Pattern. A Case Study on Northern Bosnia. Südost-Forschungen 65/66. (2006/2007) 58.; *Uő*: Severna Bosna. 13–16. vek. Beograd, 2008. 160. 460. jegyz., Engel Pál közlése nyomán. – A Zágrábban őrzött Draskovich-levéltárbeli eredetiből. Fotókópiája: DF 233145.

[16] Az oklevél jelzetét lásd az előző jegyzetben.

szereplő 1520-as esztendővel hozta összefüggésbe, a várak elfoglalását pedig Báli szendrői és Musztafa boszniai bégeknek tulajdonította. Szrebernik az *Acta Tomiciana* említett, 1518. évi várlajstromában már török kézen lévő erősségként szerepel, de ennél perdöntőbb, hogy az 1519. évi magyar–török fegyverszünet szövegében is a szultán tulajdonában tűnik fel.[17] Igaz, hogy az 1512. és 1520. évek közötti nyolc esztendőből rengeteg oklevél maradt fenn, amelyek jelentősebb része még kiadatlan, ám a publikált forrásanyagban nem találtam nyomát annak, hogy a bánság három várát a magyarok 1512 után bármikor is visszafoglalták volna. Ilyesmiről a délvidéki magyar–török harcokról általában jól informált velencei követjelentések sem tudnak.[18] Ezek ismeretében, illetve figyelembe véve, hogy Matucsinai a kiadványban már „néhai"-ként szerepel, vitán felül áll, hogy az ominózus Lajos-oklevél valójában az 1512. évi eseményekről számol be.[19]

A magyar határvédelem és a török hadműveletek 1512 őszén

Jóllehet a szreberniki bánság említett három várának elvesztését egyöntetűen a magyar fél komoly katonai kudarcaként ítéli meg a szakirodalom, az események részletes vizsgálata és értékelése még nem történt meg.[20] Pedig ezek elvégzése azzal az eredménnyel kecsegtet, hogy egyrészt képet kapunk arról, miként funkcionált a határvédelmi rendszer egy szűk évtizeddel Nándorfehérvár eleste és egy bő évtizeddel a mohácsi csata előtt. Másrészt arra is választ találhatunk, hogy e várak elfoglalása mennyiben rendítette meg a végvonalat, és vajon megkönnyítette-e a törökök későbbi támadó hadjáratait a Magyar Királyság ellen.

---

[17] Erről a fegyverszünet március 28-án kelt, II. Lajos által ratifikált példányából tudunk: Alsó-Szlavóniai okmánytár. Dubicza, Orbász és Szana vármegyék. 1244–1710. Szerk. Thallóczy Lajos – Horváth Sándor. (Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak 36.) Bp. 1912. 282. (A II. Lajos által március 28-án ratifikált szöveg.) Vö. még *E. Kovács Péter:* Jajca és az 1519. évi magyar–török béke. Levéltári Közlemények 63. (1992) 94. – A Szelim által május 30-án kiadott változatban Szrebernik hiányzik, erről a szövegről azonban csak a pápának Budáról minden bizonnyal megküldött latin fordítás nyomtatott kiadásából van tudomásom, lásd *Augustinus Theiner:* Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia II. Romae 1860. 626. – A II. Lajos-féle ratifikációból egy szerb nyelvű szöveg is rendelkezésünkre áll: Slovenský národný archív, Pozsonyi káptalan hiteleshelyi levéltára 28-7-41. (DF 227344.), Szrebernik neve ebben sem olvasható. A török szöveg egyébként feltehetőleg egy szerb nyelvű példányt vett alapul, könnyen lehet, hogy a vár neve ezért hiányzik.

[18] Vö. *Szakály F.:* Egy királyi adománylevél i. m. 489.

[19] Vö. *Mrgić, J.:* Severna Bosna i. m. 160–161. – Nincs adat arra, hogy Matucsinait követően bárki más is betöltötte volna a tisztséget. *C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás:* Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók. (Magyar történelmi emlékek, Adattárak) Bp. 2016. 154.

[20] A várak elvesztését tágabb összefüggésben lásd *Szakály Ferenc:* A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Bp. 1986. 48.; *Pálosfalvi, T.:* From Nicopolis i. m. 329–344.

A történetet több írásában ismertető Pálosfalvi Tamás a következőképpen interpretálja az eseményeket. A törökök – kihasználván egyrészt az erőfölényüket, másrészt a magyar határvédelem megosztottságát – egy időben több határszakaszon indítottak támadást. Egy seregük betört a Temesközbe, ám ez vereséget szenvedett Bátori István temesi ispántól. Közben azonban a boszniai fronton az oszmán főserereg elfoglalta a szreberniki bánság várait.[21] Kubinyi András korábban térképre is rávetítette az eseményeket, amelyből látható, hogy a veszteség azért volt különösen súlyos, mert így a törökök, felszámolván a külső végvárvonal egy részét,[22] egy széles szakaszon kijutottak a Szávához.[23] E rekonstrukciót csaknem teljes egészében el tudom fogadni, csupán néhány további adatra hívom fel a figyelmet. Hogy az eseményeket összefüggésükben lássuk, a történet fonalát az 1512. év tavaszán célszerű felvenni.

Ezen esztendő áprilisának végén II. Bajezid szultánt lemondatta a fia, Szelim, és elfoglalta a török birodalom trónját. Ez azt jelentette, hogy az Ulászló és Bajezid között 1511-ben megkötött, öt évre szóló fegyverszünet érvényét vesztette. A magyar uralkodó a dalmát származású neves humanistát, Felice Petanziót[24] május közepe táján Konstantinápolyba küldte az oszmán birodalom aktuális hatalmi viszonyainak kipuhatolására, ám a követnek nem volt felhatalmazása arra, hogy az új szultánnal meghosszabbítsa a fegyverszünetet.[25] Petanzio még Szelimnél időzött,[26] amikor Magyarországon, meglehetősen szokatlan időben, június legvégén valamiféle országgyűlést, de legalábbis nagyobb királyi tanácsülést tartottak, amelynek magyarázatát abban lelhetjük fel, hogy a törökök betörtek Horvátországba.[27] Mindez nyilván az új szultán jóváhagyásával történt, aki ily módon is megpróbálta rávenni Ulászló királyt arra, hogy minél gyorsabban megkössék a fegyverszünetet, erre ugyanis ekkor az oszmán uralkodónak

[21] *Pálosfalvi Tamás:* Bajnai Both i. m. 291.; *Pálosfalvi, T.:* From Nicopolis i. m. 335–337.

[22] *Pálffy Géza:* A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. sz. elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) Történelmi Szemle 38. (1996) 171–172.

[23] *Kubinyi András:* A szávaszentdemeter–nagyolaszi győzelem 1523-ban. In: *Uő*: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete. Bp. 2007. 123.

[24] Személyéről legújabban lásd *Luka Špoljarić:* Feliks Petančić. In: Christian–Muslim Relations. A Bibliographical History. Vol. VII. Central and Eastern Europe, Asia, Africa and South America (1500–1600). Eds. David Thomas – John Chesworth. Leiden–Boston 2015. 50–57. (A korábbi szakirodalom felsorolásával.); *Bálint Lakatos – Géza Dávid:* Osman ve Orhan'dan II. Bayezid'e: Avrupa'da hazırlanan ilk Osmanlı silsilenamesi ve Feliks Petancius. In: Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi ve Kültürü Sempozyumu. Szerk. Haluk Selvi et al. Kocaeli 2019. 489–512.

[25] *Fodor Pál – Dávid Géza:* Magyar–török béketárgyalások 1512–1514-ben. Történelmi Szemle 36. (1994) 201. A szerzők tanulmányukban részletesen ismertetik a követküldést megelőző eseményeket is.

[26] Uo. 203.

[27] *Szakály Ferenc:* Javaslat a „Monumenta Archivalia Historiam Regni Hungariae Medii Aevi Illustrantia" munkálatainak beindítására. Levéltári Közlemények 63. (1992) 168. Forrása: A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 22318. jelzetű oklevele. Említi: *Pálosfalvi T.:* Bajnai Both i. m. 289.

volt nagyobb szüksége.[28] A magyar udvar láthatóan komolyan vette a fenyegetést: a minden bizonnyal Budán tartott kongregáción az uralkodó elrendelte a teljes haderő mozgósítását, amelynek értelmében a dunántúli megyék csapatainak Somogyvárott, míg a többi seregtestnek Váradon kellett gyülekeznie. Határnapnak augusztus 15-ét tűzték ki.[29]

Jóllehet semmilyen információnk nincsen arról, miféle csapatok gyűltek össze Somogyvárott, tudomásunk van egy körülbelül négyezer főnyi hadról, amely Perényi nádor és egyben szlavón bán parancsnoksága alatt augusztus végén Zágrábhoz ért. Ez a sereg nagyrészt királyi csapatokból és a nádor saját bandériumából állt, ám később Horvátországban újabb erők csatlakoztak hozzá, így egy feljegyzés szerint elérte a nyolcezer főt.[30] A létszám hitelességével kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy az adat egy olyan *Diarium*ból származik, amelynek egyetlen fennmaradt kézirata nem nevezi meg a szerzőt, ám a 19. század közepe óta elfogadott, hogy az 1484 és 1552 között élt velencei reneszánsz műgyűjtőről, Marcantonio Michielről van szó.[31] A kézirat 1512 és 1517 között keletkezett feljegyzései csaknem napról napra készültek, így ha forrásuk ismeretlensége okán nem is ítélhetjük őket teljesen hitelesnek, legalább kortárs kútfővel van dolgunk.[32] A Somogyvárott összegyűlt csapatoknak „Dunán inneni" főkapitányaként minden bizonnyal Perényi nádor volt a parancsnoka.[33] Ennél fogva okkal valószínűsíthető, hogy a Dunától nyugatra a Michiel-féle *Diarium*ban említett seregen kívül nem volt jelentős katonai erő. Ismerve az itáliai források túlzásait a magyar seregek létszámát illetően, feltehető, hogy a had létszáma nyolcezer főnél kisebb

---

[28] *Fodor P. – Dávid G.:* Magyar–török béketárgyalások i. m. 203.

[29] *Szakály F.:* Monumenta Archivalia i. m. 168.; *Pálosfalvi, T.:* From Nicopolis i. m. 335.

[30] *Pálosfalvi T.:* Bajnai Both i. m. 289.

[31] *Emmanuele A. Cicogna:* Intorno la vita e le opere di Marcantonio Michiel. Memorie dell' I. R. Istituto Veneto 9. (1860) 375.

[32] *Christiane Neerfeld:* „Historia per forma di Diaria". Venezianische Gegenwartschronistik um 1500. Doktori (PhD) értekezés. Universität Bonn. 2001. 64. (https://bit.ly/2vIfKBx, letöltés 2019. nov. 25.) – A mű 2006-ban olasz nyelven megjelent, amelyet azonban nem volt módom használni, lásd *Christiane Neerfeld:* „Historia per forma di diaria". La chronachistica veneziana contemporanea a cavallo tra il Quattro e il Cinquecento. Venezia 2006.

[33] Ezen állításom két adattal támasztható alá. Egyfelől olyan törvénycikkelyekkel, amelyek 1507-ben, 1508-ban és 1513-ban is a nádort nevezik meg az ország egyik főkapitányaként, vö. *Mikó Gábor:* Ismeretlen országgyűlési emlék a Jagelló-korból. Adatok az 1507 és 1514 közötti országgyűlések történetéhez, valamint Werbőczy Hármaskönyvének elkészültéhez. Történelmi Szemle 56. (2014) 466. Hogy ez mit is jelenthetett valójában, arra egyelőre unikális forrás Antonio Suriannak, Velence budai követének egy 1513 februári jelentése, amelyben többek között arról is beszámolt, hogy a királyságnak két főkapitánya van, egyikük, mégpedig a nádor, a „Dunán innen", másikuk, Szapolyai János, a „Dunán túl" parancsol. Lásd Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. II. rész. Közli Wenzel Gusztáv. (Magyar Történelmi Tár II. 12.) Bp. 1877. 233. A Somogyvárott összegyűlt sereg tehát minden bizonnyal a nádornak volt alárendelve.

volt.[34] Perényi az ősz folyamán hadait több részre osztotta, és bizonyos hírek szerint Boszniába készült a törökök ellen.[35] Hogy a rendelkezésére álló katonai erő azon részével, amelyet támadó hadjárathoz felhasználhatott volna, tehetett-e volna bármit is az oszmán kézen lévő várak ellen, az felettébb kétséges. A kétkedés azért is jogos, mert, mint hamarosan látni fogjuk, amikor a három boszniai várat az oszmánok elfoglalták, a kormányzat semmiféle jelentős katonai erőt nem tudott a veszélybe került határszakaszra vezényelni.

Nincsen adat arról, hogy október folyamán a nádor csapatai hol tartózkodtak. Az viszont bizonyos, hogy a boszniai pasa e hónap folyamán foglalta el az említett három erősséget. Ez már átvezet bennünket a határvédelem másik pilléréhez, a végvárakhoz. Nem igényel különösebb magyarázatot, hogy ezek a várak önmagukban nem tudták megakadályozni egy nagyobb ellenséges sereg betörését az országba, ám leköthették az erőinek legalább egy részét mindaddig, amíg a bandériumokat mozgósítják.[36] Az elmélet azonban – mint oly sokszor – ezúttal sem ment át a gyakorlatba. Ennek legvalószínűbb oka talán az, hogy a nádor egyébként is több részre osztott csapatai másutt állomásoztak, a várak pedig gyorsan elestek, így a lehetséges felmentők nem jutottak el időben a hadszíntérre.

Ami a várak ostromának kronológiáját illeti, ezt csak közvetett adatokból lehet rekonstruálni, ám azokból is kirajzolódik az erősebbnek tartott külső végvárvonal egy szakaszának gyors összeomlása. Mint már említettem, először egy 1512. november 1-jén kelt oklevélben esik szó a három erőd elestéről. Nyolc nappal később az uralkodó azt a csapatot, amelyet Sopron városa állított ki az ország nyugati határán fekvő Lánzsér ostromára, a fenyegetett déli határra vezényelte.[37] Hasonló parancsot küldött Pozsonynak is.[38] Egy bő hónappal korábban, október 6-án ugyanezeket a csapatokat még kifejezetten Lánzsér ellen készültek

[34] A még részletesebben vizsgálandó 1513. évi Szapolyai-féle hadjárat résztvevőinek számát 30 000-re teszi a kortárs Korbáviai János jelentésének Marino Sanutónál fennmaradt szövege: *Wenzel G.:* Marino Sanuto II. i. m. 241. Ez éppúgy irreálisan magas szám, mint a hasonlóképp Sanutónál fennmaradt, szintén egykorú forráson alapuló 22 000-es létszám Szapolyai János ama seregére vonatkozóan, amelylyel a vajda Temesvárnál legyőzte Dózsa György csapatait. *Barta Gábor – Fekete Nagy Antal:* Parasztháború 1514-ben. Bp. 1973. 199.

[35] *Pálosfalvi T.*: Bajnai Both i. m. 291. (A Michiel-féle Diarium Ljubić-féle kivonatos közlése alapján. A műből teljes szövegű kiadás máig nem készült.)

[36] Vö. *Szakály Ferenc:* Hadügyi változások a középkori magyar állam bukásának időszakában. In: Magyarország hadtörténete két kötetben I. Szerk. Borus József. Bp. 1984. 137.; *Perjés Géza*: Az Oszmán Birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699). In: *Uő*: Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. 1999. 40.; *B. Szabó János:* Mohács. Régi kérdések – új válaszok. A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában. Bp. 2015. 75.

[37] Sopron szabad királyi város története I/6. Közli Házi Jenő. Sopron 1928. 284/263. számú dok. Az oklevelet idézi *Csermelyi József:* Weispriachné háborúja. Egy 16. század eleji Sopron megyei konfliktus eseményei és értékelése. Történelmi Szemle 55. (2013) 479.

[38] Deutschsprachige Handschriften in slowakischen Archiven. Vom Mittelalter bis zur Frühen Neuzeit. I. Westslowakei. Hrsg. Jörg Meier et al. Berlin 2009. 319., vö. még DF 241101.

bevetni.[39] Miután tehát október első hetének végén még nincsen szó török támadásról, október 30-ra ellenben már mindhárom vár elesett,[40] az események három hétnél is rövidebb idő alatt játszódhattak le. Ezzel egybevágnak Velence budai követének, Antonio Suriannak a jelentései is, amelyek október elején még nem tudnak várostromokról, ellenben november elején már beszámolnak a három erősség elestéről.[41] Árulkodó módon egyetlen olyan adat sem maradt fenn, amely akár a legkisebb utalást is tartalmazná arra, hogy a boszniai végek veszélyben volnának, vagy azokat fel kellene menteni. Miután Szrebernik Szabács és Jajca mellett a Nándorfehérvártól nyugatra fekvő három bánság egyikének központja volt, tudva, hogy nem a szultáni főserég támadt a várra, továbbá azt is tudva, hogy a korabeli ostromtechnikák és egyes tűzfegyverek fejletlensége miatt az előny általában a védők oldalán volt,[42] gyors eleste okkal igényel magyarázatot.

Elsőként az oszmán birodalom közismerten nyomasztó túlerejét kell számításba venni. Ez esetben azonban nem csupán erről volt szó. 1512-ben a konkrét határszakaszon érvényes török túlerő meglétét azzal a téves nézettel szokták alátámasztani, hogy az oszmánok nem csupán Szreberniket, hanem a bánság teljes területét elfoglalták.[43] Még érzékletesebbé tehető az oszmánok sikere akkor, ha beemeljük a képbe, hogy az akciót egyedül a boszniai pasa hajtotta végre, hiszen így arról lenne szó, hogy pusztán a saját csapataival felszámolt egy teljes határvidéki bánságot. Magam azonban a források alapján azt fogom bizonyítani, hogy minden korábbi feltevés ellenére nem beszélhetünk a bánság területének maradéktalan elvesztéséről.

Ritkán emlegetjük, hogy a névadó Szrebernik várán kívül milyen erősségek is helyezkedtek el a bánság területén, pedig ezek története szolgáltatja a legfontosabb adatokat az oszmán térnyerésről. A területen keletről nyugatra haladva a következő várak és erődített helyek találhatók: Teocsák, Bijeljina, Barka, Szokol,

---

[39] Sopron szabad királyi város története i. m. I/6. 282/261. számú dok., vö. *Csermelyi, J.:* Weispriachné háborúja i. m. 479.

[40] A november 1-jei oklevélből adódó terminus ante quem-et még két nappal korábbra tolja az, hogy Ulászló már október 30-án azt a parancsot adta Szentgyörgyi Péter országbírónak, a Lánzsér elleni hadművelet főparancsnokának, hogy harc helyett egyezzen ki Weispriach Ulrich özvegyével. Emögött nyilvánvalóan a szreberniki várak elestének híre áll, hiszen a csapatokat, mint láttuk, nem sokkal később már a déli határra vezényelték. Lásd *Házi Jenő:* Határszéli viszályaink az osztrákokkal a Jagellók uralkodása alatt. In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1. Szerk. Angyal Dávid – Károlyi Árpád. Bp. 1931. 59.

[41] *Wenzel G.:* Marino Sanuto II. i. m. 230–231. – Az október 4-ei jelentésben csak az állítólag Horvátország ellen vonuló törökökről esik szó. A novemberi jelentés pontos dátuma nem ismert, csak annyit tudunk, hogy a hónap 22. napján iktatták Velencében. A jelentések kelte és az iktatás között általában három hét telt el, tehát Surian levele november legelején kelhetett.

[42] *Kiss L.:* Nándorfehérvár i. m. 549.; *B. Szabó János:* A mohácsi csata. Bp. 2006. 32.

[43] A csaknem teljes hazai mellett a horvát szakirodalomban is van példa erre a felfogásra, lásd az alábbi összefoglaló munkát: *Ive Mažuran*: Hrvati i Osmansko Carstvo. Zagreb 1998. 54.

Mihalovic, Gracsác, Dobor és Tessány.[44] Ezek közül 1512 októberében Szokol és Tessány került török kézre. Teocsák és Bijeljina elestének időpontjáról nem rendelkezem adatokkal,[45] Barka, Dobor, Gracsác és Mihalovic viszont bizonyíthatóan a magyarok kezén maradt.[46] Ezek a várak mind a Szávától délre feküdtek, és rájuk támaszkodva igyekeztek kiépíteni az új, továbbra is a folyó gázlóit őrző védővonalat 1512 telén és 1513 tavaszán.[47] Ez a védelmi vonal ki is tartott,[48] ez kitűnik már az 1519. évi magyar–oszmán fegyverszünetből is,[49] de a várak valójában még a mohácsi csatát követően is magyar kézben maradtak, és a terület csak 1528-ban került Szulejmán hadainak kezére.[50] Amennyiben a boszniai pasa valóban átütő túlerő birtokában támadott volna, aligha tudott volna ellenállni csapatainak az 1512 novemberében még Tahi János birtokában lévő Gracsác és Mihalovic, vagy az a Barka, amelynek „leromlott állapotú" erősségét az azonos nevű várossal és két másik birtokkal együtt az uralkodó 1513 márciusában Keserű István alnádornak, továbbá fiainak, az azonos nevű Istvánnak és Mihály boszniai püspöknek adományozta azzal a feladattal, hogy azt a törökök ellenében

[44] A Szreberniktől délebbre fekvő várak, például Maglaj, illetve Tessány „hátában" Doboj, már korábban török kézre kerültek, miként ez a magyar–török határt 1503-ban rögzítő fegyverszünetből kiderül. Lásd *Joseph von Hammer:* Geschichte des Osmanischen Reiches II. (1453–1520). Pest 1828. 618., vö. még *Mrgić, J.:* Transition i. m. 57. Határvonalat is rögzítő fegyverszüneti okmány ezt követően csak 1519-ből maradt fenn.

[45] Vö. *Adem Handžić:* Tuzla i njena okolina u XVI vijeku. Sarajevo 1975. 46.

[46] Gracsác, Mihalovic: a várak Ulászló azon már említett, 1512. november 1-jei oklevelében bukkannak fel, amelyben először van szó Szrebernik, Szokol és Tessány elestéről. Említette őket *Kubinyi András:* A mohácsi csata és előzményei. In: *Uő:* Nándorfehérvártól Mohácsig i. m. 190, de a két erősség helyét nem azonosította. – Mindkét vár szerepel 16. századi Magyarország-térképeken, így megállapítható, hogy Gracsác (Grachacz, Grazatz, Graysatz) a mai Gradačaccal azonos (a Szávától kb. 30 km-re délre), míg Mihalovic (Mihalonctz, Michalowicz) ettől északra, közvetlenül a Száva déli partján feküdt. A térképek hasonmásait lásd *Stegna Lajos:* Térképtörténet. 4. kiadás. Bp. 1985. 91., 96., 97., 102. Gracsácot lásd még *Mrgić, J.:* Transition i. m. 70. – Doborra lásd *Barta Gábor:* Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528. Megjegyzések a török–magyar szövetség előtörténetéhez. Történelmi Szemle 37. (1995) 13. (A várat a Duna-Tisza közére lokalizálja, ám ott ilyen várról nem tudok, és az általa idézett oklevélszöveg sem utal erre.) – Barkára lásd alább.

[47] A korabeli, Száván átvezető utakat lásd Jelena Mrgić térképén: *Mrgić, J.:* Severna Bosna i. m. (a térkép a belső borítón). – A gázlók védelmének fontosságáról a korban lásd *Kubinyi A.:* A mohácsi csata i. m. 190.; *B. Szabó J.:* A mohácsi csata i. m. 26.; Részletes áttekintés a folyók jelentette védővonalról *Uő:* Mohács i. m. 69–76.

[48] A Száva védővonal-szerepét nemrégiben vizsgálta *Stanko Andrić:* Rijeka Sava kao protuturski bedem (do pada Bosne). In: Rijeka Sava u povijesti. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18–19. listopada 2013. Uredio Branko Ostajmer. Slavonski Brod 2015. 205–236. Részletes vizsgálatait a tanulmányban azonban 1463-ig terjesztette ki.

[49] Alsó-Szlavóniai okmánytár i. m. 281.

[50] *Barta G.:* Elfelejtett hadszíntér i. m. 13.; *Mrgić, J.:* Transition i. m. 58. Vö. *Teiszler Éva:* Török várak – magyar várak. Status quo a hadszíntéren és a Jagelló-kori oszmán–magyar békeszerződésekben. Aetas 33. (2018) 4. sz. 105. A szerző helyesen figyelt fel arra, hogy a „szreberniki bánság" oszmánok általi felszámolásának egyes adatok ellentmondanak, ám közlései többször pontatlanok: Szokol nem 1518-ban, hanem 1512-ben került oszmán kézre, Szrebernik pedig szerepelt az 1519. évi fegyverszüneti szerződés szövegében. Vö. 17. jegyz.

meg kell erősíteniük.[51] Figyelemre méltó, hogy az oszmánok a későbbi években sem erőltették e határszakaszon azt, hogy áttörjék a Száva vonalát – a területet csak akkor foglalták el, amikor Nándorfehérvár és Szabács, valamint a környező kisebb erősségek bevétele után az a keleti irányból is támadhatóvá vált.

Mindennek legfőbb oka, úgy vélem, abban rejlik, hogy a hegyvonulatokkal szabdalt boszniai terepen, ahol szinte kizárólag folyók völgyében lehetett hadmozdulatokat végezni, sokkal kevésbé érvényesülhetett a kétségtelen török erőfölény, és ugyanez volt érvényes a határfolyók, a Duna és a Száva mocsaras árterére is.[52] A hegyeken épült várakat az ellenséges túlerőnél jobban fenyegette az utánpótlás hiánya, amelyet az okozott, hogy a hosszú fegyverszünetek ellenére is gyakori portyák során a végvidéki területek, amelyekről az erődöket a legkönnyebben elláthatták volna, elpusztultak.[53] Azt gondolom, hogy miután a térségben nagy erőkkel végrehajtott oszmán támadást 1512 őszén forrásokkal nem lehet igazolni, a három vár, különösen a bánság központját jelentő Szrebernik gyors elestét egyfelől az elégtelen számú őrség vagy a hosszabb ellenállást lehetővé tevő ellátmány hiánya, ám legvalószínűbben a kettő együtt okozta. A másik tanulság, amelyet az eseményekből levonhatunk, hogy a hosszú határszakaszon – mindenfajta mozgósítás ellenére – nem lehetett akkora mobilis haderőt fegyverben tartani, amelyet váratlan ellenséges támadás esetén gyorsan be lehetett volna vetni. A katasztrófa ekkor még az oszmán hadak nagyobb hadjárathoz nem elégséges létszáma miatt elmaradt, ám kilenc évvel később már bekövetkezett. 1521-ben a szultán serege ostrom alá vette Nándorfehérvár, Szabács és Zimony várakat, az erősségek felmentését pedig a magyar hadvezetés Nándorfehérvár több mint két hónapig tartó ellenállása dacára sem tudta megoldani.[54]

---

[51] DF 233512. Az oklevélben a vár akkori teljes uradalma le van írva. Ma Brčko Bosznia-Hercegovinában, vö. *Handžić, A.:* Tuzla i. m. 46. A források alapján később a fontosabb határvárak közé emelkedett: említette X. Leó pápa Bakóczot kinevező bullájában (Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Eds. Antonius Fekete Nagy et al. [Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 12.] Bp. 1979. 33.), és szerepel az 1519 márciusában a törökkel három évre kötött fegyverszünet szövegében is, amelyben magyar részről csak néhány fontosabb erősség foglaltatik benne. (Alsó-Szlavóniai okmánytár i. m. 281.)

[52] *B. Szabó J.:* A mohácsi csata i. m. 25–26.

[53] *Milan Vasić*: Der Einfluß der Türkenkriege auf die Wirtschaft des osmanischen Grenzgebietes in Serbien und Bosnien. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Hrsg. Othmar Pichl. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.) Graz 1971. 309. Jól megfigyelhető például Jajca esetében Ulászló regnálása alatt is: *Thallóczy L.:* Jajcza oklevéltár i. m. 69., 105., 124., 158–159., 162., 166. számú dok.

[54] *Szakály Ferenc:* Nándorfehérvár, 1521: a vég kezdete. In: *Zay Ferenc:* Az Lándorfehérvár elvesztésének oka e vót és így esött. S. a. r. Kovács István. Bp. 1980. 148.; *Kubinyi A.:* A mohácsi csata i. m. 170.

Az események 1512 novemberétől 1513 májusáig

Amint Budára október végén befutottak a török sikerekről szóló első hírek, az udvarban kénytelenek voltak azzal a fentebb már megállapított ténnyel szembesülni, hogy nem tudnak katonákat vezényelni a veszélybe került határszakaszra. Ezért először elrendelték a szlavón nemesség hadbaszállását és a dalmát–horvát–szlavón bánság csapatainak összevonását, ám ez szinte semmilyen eredménnyel nem járt.[55] Ugyanekkor került sor arra, hogy a Sopron és Pozsony által eredetileg Lánzsér ostromára kiállított, már említett csapatokat délre irányítsák. Kivetettek adót is, ám ezt ekkor még – országgyűlés nem lévén – csak a király saját földesurasága alá tartozókra terjesztették ki: minden királyi szabad városnak ezer forintot kellett fizetnie,[56] a szász nemzetre pedig 14 ezer forint teher hárult, amelyet az 1513. év György-napjáig kellett beszolgáltatni.[57]

Miután világossá vált, hogy a horvát–szlavón nemesség mozgósításától nem várható eredmény, a bán és nádor Perényi Imre pedig nem engedelmeskedik az uralkodó utasításainak,[58] Ulászló és kormányzata úgy döntött, hogy 1513 vízkeresztjének nyolcadik napjára (január 13.) országgyűlést (*universalis dieta generalis*) hív össze Budára. Erről két meghívólevél maradt fenn, mindkettő 1512. december 8-ai kelettel: az egyiket Várdai Ferenc váci püspökhöz, a másikat a szász nemzethez intézte az uralkodó.[59] Miután a Várdainak címzett levélben – amellett, hogy a diétát a török betörés és bizonyos várak elvesztése, valamint a várható további török támadás miatt hívták össze – arról is szó van, hogy a csapatait helyezze mihamarabb készenlétbe, nyilvánvaló, hogy a várak visszafoglalását továbbra is tervezték.

---

[55] A kísérletet és annak kudarcát részletesen bemutatja *Pálosfalvi T.:* Bajnai Both i. m. 291–293.

[56] Két város esetében maradt adat: az egyik a bevezetésben már említett, Pray által kiadott, Bártfához szóló levél, a másik egy azzal egyező parancs november 23-ai kelettel Sopronhoz. Lásd Sopron szabad királyi város története I/6. i. m. 286/265. számú dok.

[57] Az összegről és arról, hogy a behajtást előíró parancsot Herendi Miklós kincstartó 1512 decemberében Segesváron adta ki, a brassói számadáskönyvek tájékoztatnak. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt I. Rechnungen aus 1503–1526. (Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen.) Kronstadt 1886. 197. Brassóra az összegből 1480 forint esett, lásd uo. 198. A György-napi befizetési határidőről: DF 247560., DF 246057. – Ez a taxa extraordinaria (DF 247560.) minden bizonnyal a szreberniki várak eleste miatt került kivetésre, ily módon a királyi városokra 1513 novemberének folyamán kivetett 1000 forintos összegekkel párhuzamba állítható. A szászok adójáról lásd még a Függeléket.

[58] *Pálosfalvi T.:* Bajnai Both i. m. 291.

[59] DL 82354. (Várdainak); DF 245719. (a szász nemzetnek). – A Várdainak szóló levelet már Kubinyi András is ismerte, és példaként idézte a fennmaradt országgyűlési meghívót: *Kubinyi András*: A magyar országgyűlések tárgyalási rendje. 1445–1526. Jogtörténeti Szemle (2006) 5. Lásd még Szapolyai 1512. december 25-ei levelét is a szebeni tanácshoz, amelyben kérte őket, hogy követeiket mihamarabb válasszák meg, és azok siessenek Budára: A Szapolyai család oklevéltára. I. Levelek és oklevelek. (1458–1526). Közreadja Neumann Tibor. (Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak) Bp. 2012. 333.

A kongregáció kezdetét is vette a jelzett időpontban.[60] Az minden bizonnyal rövidesen kiderült, hogy a nemesség az országgyűlésre nem éppen egy rövidesen kezdődő törökellenes hadjárat tervétől hajtva érkezett. A tárgyalásokról fennmaradt egyetlen forrás, egy alsótáblai felirat vagy másképp válaszirat (*responsio*) tanúsága szerint sokkal inkább – szavaik szerint – az őket ért jogtalanságok felemlegetésével voltak elfoglalva. Nem meglepő, hogy ilyen közhangulatban az udvarban letettek a tervezett hadjáratról – legalábbis erről a források jó ideig hallgatnak.[61] Szólnak ellenben a kútfők arról, hogy adót vetettek ki, és arról is, hogy az országgyűlésen a nemesek „elnyomásának" megszüntetéséről is tárgyaltak.[62]

Hogy az utóbbi ügyben milyen döntések születtek, nem tudjuk. A következő hónapok királyi okleveleiben többször esik szó egy „új dekrétumról", amelynek értelmében a hatalmaskodási ügyeket a nyolcados törvényszékeken kívül, a király előtt kell tárgyalni. A januári országgyűlésen, miként a *responsio*ból megtudjuk, a nemesek egyik panasza arra vonatkozott, hogy a ritkán (évente négy alkalommal) tartott nyolcados törvényszékeken nagyon kevés peres ügy tárgyalására kerül sor. Lehetséges, hogy ez az „új dekrétum", amellyel magam először Ulászló egy 1513. február 3-án kelt oklevelében találkoztam,[63] a januári országgyűlés határozata. Nem merném ugyanakkor kizárni azt sem, hogy csupán egy formuláról van szó. A nemesek – a *responsio*ból részben kikövetkeztethető – követelései közül[64] azonban Ulászló és tanácsa többeket kénytelen volt elfogadni, hiszen minden bizonnyal az volt az adómegajánlás feltétele.

A megajánlott adó jobbágytelkenként egy forintra, azaz száz dénárra rúgott, amelyet György-napig terveztek behajtani. Ugyanezt az összeget megajánlották a következő (1514.) esztendőre is. Az adóteher így már pontosan duplája volt annak, amit 1511-ben az 1511. és 1512. évekre megajánlottak.[65] Miután erről feltehetően január legvégén a rendek megegyeztek, a résztvevő nemesek nagy része elhagyta Budát, és hazafelé vette az irányt. Ám hátrahagytak képviselőket, akik a törvénykönyv végleges formába öntésében működhettek közre, de legalábbis ellenőrizhették azt. Ha hinni lehet az uralkodó február 9-én, Győr és Sáros megyék számára kiadott parancsleveleinek, valamikor a nemesek távozását követően érkezett meg Budára a hír arról, hogy a törökök a téli időjárás ellenére két hadsereggel

[60] A velencei követ, Antonio Surian január 16-ai jelentésében szól arról, hogy országgyűlés kezdődött Budán. *Wenzel G.:* Marino Sanuto II. i. m. 232.

[61] A velencei követ január 27-ei jelentésében is az áll, hogy az elesett várak visszafoglalását elhalasztották. Lásd *Wenzel G.:* Marino Sanuto II. i. m. 232., idézi *Pálosfalvi T.:* Bajnai Both i. m. 295.

[62] „inter alios eorum tractatus et conclusiones ad propellandas hostium incursiones evitandasque nobilium oppressiones" Lásd Függelék III/1.

[63] DF 224835. – Továbbiak: DL 22405., DF 224832., DF 251402., DL 107168.

[64] A responsio a diétai tárgyalások egy szakaszában született, és egy fenn nem maradt leirat mindösszesze három pontjára reflektál, lásd *Mikó G.:* Ismeretlen országgyűlési emlék i. m. 459. Az egyeztetések többi részéről nincs adat.

[65] *Josephus Nicolaus Kovachich:* Monumenta veteris legislationis Hungaricae. Claudiopoli 1815. 71.

újabb támadást indítottak: az egyik sereg Jezero várát vette ostrom alá,[66] a másik Horvátországra támadt. Ez az uralkodót és a kormányzatot még nehezebb helyzetbe hozta. A Budán tartózkodó főpapok, főurak, nemesi ülnökök és a nemesek által hátrahagyott képviselők kénytelenek voltak megváltoztatni az országgyűlésen az adózással kapcsolatban hozott rendelkezéseket. Egyfelől előírták, hogy a Györgynapig behajtandó száz dénár felét, vagyis ötven dénárt már böjtközép napjáig (március 2.) be kell szolgáltatni, másfelől – úgy tűnik – kibővítették azok körét is, akiknek adózniuk kellett: e megreformált határozatok értelmében végül a *colonus*oknak és az egytelkes nemeseknek is fizetniük kellett, a jobbágyoktól pedig a *subsidium* behajtását nem *curiá*nként, hanem telkenként írták elő.[67] Ezzel – Kubinyi András szavaival élve – „az állami adó utolérte az összeköltözőket".[68] Rajtuk kívül csaknem minden egyházi méltóságnak (a szöveg szerint az apátoknak, prépostoknak, kanonokoknak, plébánosoknak, rectoroknak és oltárjavadalmasoknak),[69] továbbá a városi polgároknak és kereskedőknek is fizetniük kellett, jóllehet nekik feltehetően nem telkenként.[70]

---

[66] Jezero vára Jajcától nem messze nyugatra helyezkedett el, 1518-ban került török kézre. *Thallóczy L.:* Jajcza i. m. 211–212., vö. uo. Oklevéltár 181. számú dok. – Szólnak elestéről az 1518. évi tolnai országgyűlésen is: Decreta regni mediaevalis Hungariae – The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary IV. Eds. Ferenc Döry et al. Idyllwild–Bp. 2012. (A továbbiakban DRMH IV.) 212–213. – Minden bizonnyal szintén Jezeróra vonatkozik Aluise Bon velencei követ 1518. július 28-ai jelentése, amely szerint a törökök egy kisebb várat elfoglaltak Jajca mellett, így pedig nehézzé vált a környező országrészek védelme: „come Turchi aveano preso uno castello vicino Jaiza qual prima laveano anto la terra, mo lanno tutto posseduto, si che quel regno si pol mal defender da Turchi" – Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. III. rész. Közli Wenzel Gusztáv. (Magyar Történelmi Tár 25.) Bp. 1878. 95.

[67] 1511-ben még a porta volt az adóegység: *Kovachich, J. N.:* Monumenta i. m. 71. Az új határozat alighanem azt akarta megakadályozni, hogy az olyan szomszédos vagy osztott telkek tulajdonosai, amelyeket egyetlen közös portán át lehetett megközelíteni, csak ez az egy porta után adózzanak. Lásd bővebben 1501. évi példák alapján *Solymosi László:* Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. Kredics László. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3.) Veszprém 1984. 169–170.

[68] *Kubinyi András:* Az alföldi megyék jobbágyportaszáma a középkor végén. A középkorvégi népesség meghatározásának problémái. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk. Novák László – Selmeczi László. Nagykőrös 1986. 287. – A szerző írásában azonban bizonyára egyszerű elírás folytán 1503. évikén szerepel az oklevél. Vö. e tanulmány Függelék III/1. Kubinyi ezek közül a Sáros megyének küldött példányt használta.

[69] Az általában adómentes egyháziak efféle megadóztatására a Jagelló-korból az első adat az 1518. évi bácsi országgyűlésről ismert a szakirodalomban, lásd *Kubinyi András*: Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999. 96. (Behajtásáról még lesz szó.) – A Zsigmond-korból ismerünk hasonló példát: *C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mikó Gábor:* A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421–1425). (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 3.) Bp. 2014. 179–199.

[70] Lásd Függelék III/1. – Pálosfalvi Tamás a Győr megyei példány alapján foglalta össze az eseményeket, lásd *Pálosfalvi, T.:* From Nicopolis i. m. 338. – 1522-ben már a városokban is telkenként („füstönként") szedték ezt az adót. *C. Tóth Norbert:* A Magyar Királyság 1522. évi költségvetése. In: Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Weisz Boglárka. (Magyar történelmi emlékek, Értekezések) Bp. 2016. 89.

Az események igen gyorsan játszódhattak le. Január 24-én még biztosan tartott az országgyűlés.[71] A megváltoztatott adószabályokat február 9-én küldték meg a megyéknek, ám a diéta zárultának *terminus ante quem*jét mégsem e dátum, hanem Ippolito d'Este bíboros, egri püspök február 5-én, Bécsben kelt levele adja meg, amelyben már tudott az országgyűlés berekesztéséről.[72] A generális kongregáció legvalószínűbben január végén, tehát az 1498. évi dekrétumban meghatározott két hét után zárulhatott, ekkor távozhatott a résztvevők többsége. Az ezt követő napokban érkezhetett a hír a török támadásokról, ekkor változtathatták meg az országgyűlési határozatokat. Van azonban egy másik lehetőség is, mégpedig, hogy a király környezetében már korábban is tudtak a török támadásokról, ám a diéta meglehetősen udvarellenes hangulata miatt a szokásosnál jóval rövidebb határidőn belül behajtandó adóról a döntést akkorra halasztották, amikor a résztvevő nemesek nagy része szétoszlott Budáról.[73]

Akárhogyan is történt, annyi bizonyos, hogy az adót az utolsó fillérig a törökellenes hadikiadásokra szánták, hiszen ez áll a megyéknek küldött parancsokban is. A beszedéséről mindössze két adat tájékoztat. Március közepén olvasni arról, hogy Várdai Ferenc váci püspök kieszközölte, hogy egy korábban az uralkodónak adott 800 forintos kölcsön fejében a saját és testvérei birtokairól az ötvendénáros adót a mondott összeghatárig a maga számára szedhesse be.[74] Nem sokkal ezt követően pedig egy királyi oklevélből arról értesülünk, hogy pár nappal korábban Dubraviczky Mihály Nagylucsei Dóci Ferencet azzal vádolta meg az udvarmester előtt, hogy a „végvárak adóját" Zólyom megyei birtokai után nem fizette meg.[75] Az erdélyi szászokra, mint már láttuk, 1512 decemberében 14 000 forintos rendkívüli adót vetett ki a kincstartó, így a januári diéta újabb adót nyilván nem rótt ki rájuk. Hasonló okból ugyanez lehetett a helyzet a királyi városok esetében is. Az egyháziak adózására április végéig nem találtam adatot. Ennek ellenére a fenti két forrás alapján nincs okunk kételkedni abban, hogy az 50 dénáros adó behajtását legalábbis megkezdték.

---

[71] *Pálosfalvi T.:* Bajnai Both i. m. 295.

[72] *Óváry Lipót:* A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. I. füzet. Bp. 1890. 1048. számú dok. A bíboros-püspök február 7-én érkezett Budára. Lásd uo. 1049. számú dok.

[73] Januári támadás(ok)ról nem szólnak a velencei követ jelentései. Surian február 25-ei levelében azonban már szó volt arról, hogy a törökök elfoglaltak egy Zengghez közeli várat (a név a jelentés Sanuto-féle kivonatából hiányzik), az udvarban pedig „nagy a zavarodottság": „come Turchi fanno processo contra Hongari, hanno preso uno castello vicino a Segna nominato […], et quelli Signori Hongari non sanno che farsi; e come quelle cose deli e in confusiom grande." – *Wenzel G.:* Marino Sanuto II. i. m. 234. Egy datálatlan, Velencébe valamikor befutott és márciusban iktatott jelentés szerint pedig a törökök két fontos várat elfoglaltak a királytól. Uo. 233., idézi *Pálosfalvi T.:* Bajnai Both i. m. 298.

[74] DL 82358. (1513. márc. 12.)

[75] DL 22407. (1513. márc. 21. – „subsidium castrorum nostrorum finitimorum".)

Miközben a megyékbe kiszálltak a dikátorok,[76] Budán, Mátyás-napon (február 24-én) megkezdődött az azévi első nyolcados törvényszék. Hogy nagy tömeg verődhetett össze a fővárosban, azt több dologból is sejthetjük. Egyrészt a *responsio* ezeket a törvényszékeket már önmagukban mint tumultuózus eseményeket szemlélteti, másrészt ez az oktáva az országgyűlés miatt a tervezettnél több mint egy hónappal később kezdődött,[77] és harmadrészt – ez a legfontosabb – Ulászló király egy korábbi, minden bizonnyal az országgyűlés kihirdetése körül kelt rendeletével az úgynevezett rövid pereket és fellebbezett ügyeket, továbbá minden olyan pert, amelyekben egy határozott napra szólt az idézés – így tehát az oktávákon kívül tárgyalhatták volna őket – egyaránt erre a Mátyás-napi nyolcadra halasztotta. Minderről a nádornak és az országbírónak az oktáva során kelt okleveleiben többször is olvashatunk.[78] Az ülésszaknak, amelyet az ügyek sokfélesége és nagy száma ellenére az oklevelek szabályosan „rövid nyolcadként" említenek,[79] a törvény szerint húsz napig kellett tartania,[80] és az utolsó oklevél, amely dátumformulájában a törvényszékre hivatkozik, keletként annak huszadik napját adja meg.[81] Ez a nap március 15-re esett, aminek a későbbiekben még kiemelt fontossága lesz.[82]

A következő hónapok történései az eddig született szakirodalomban még az előbbieknél is kevésbé feltártak. Először egy május 20-án kelt oklevélben olvashatunk egy állítólagos szegedi országgyűlésről.[83] Magam az úgynevezett Oláh

---

[76] A folyamat részletes bemutatását az 1522. évi példán lásd *C. Tőth N.:* 1522. évi költségvetés i. m. 94–98.

[77] A korban szokványos vízkereszti huszadhoz képest: *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. 210.

[78] A formula: „ad quem terminum [tudniillik Mátyás napjára] universe cause breves necnon breves brevium pariter transmissionales regnicolarum per regiam maiestatem generaliter fuerant prorogate" – Perényi nádor 1513. február 28-ei okleveléből: *Knauz Nándor*: A budai káptalan regestái. 1148–1649. (Magyar Történelmi Tár 12.) Bp. 1863. 78. 101. számú dok. (DL 106068.). Ugyanez vagy nagyon hasonló formulákat lásd *Gyárfás István*: A jász-kúnok története III. 1301–1542. Szolnok 1883. 730. (DL 22401.); *Bónis György:* Szentszéki regeszták. S. a. r. Balogh Elemér. Bp. 1997. 4138. számú dok. (DL 99263.), továbbá még DL 47034., DL 89026–89030., DF 236688., DF 238221., DL 104828.

[79] Például DF 224828.

[80] Az 1498. évi törvény 2. cikkelye szerint. Vö. *Hajnik I.:* Bírósági szervezet i. m. 211., *Bónis György:* A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 344.

[81] DF 208674. (Ulászló király oklevele a budai káptalan átírásában.) – A nádor egy oklevele keletként a törvényszék utolsó napját jelöli meg, amely a dátum megállapításában értelemszerűen nem segít: DF 224825.

[82] *Szentpétery Imre:* A kronológia kézikönyve. S. a. r. Gazda István, kiegészítette Érszegi Géza – Raj Tamás – Szögi László. Bp. 1985. 142.

[83] *Pálosfalvi T.:* Bajnai Both i. m. 298. (DL 25553. nyomán). – Csaknem szó szerinti fordításban tette közzé: *Érszegi Géza*: Adatok Szeged középkori történetéhez. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből 6. Szeged 1982. 41. 96. számú dok. Ennek nyomán idézte az oklevél tartalmát: Szeged története. 1. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1983. 496. (A vonatkozó rész Szakály Ferenc munkája.)

Miklós-féle formuláskönyv[84] tanulmányozása közben bukkantam rá egy olyan levélre, amely ennek a némiképp rejtélyes gyűlésnek a meghívólevele. A forrásra tudomásom szerint eddig egyedül Pálosfalvi Tamás figyelt fel.[85] Mivel a szegedi gyűlés összehívásának körülményeiről számos unikális adattal szolgál, így részletesebben is ismertetem.

Bevezetőjében arról esik szó, hogy miközben Ulászló visegrádi udvarában tartózkodott, a nyolcados törvényszékre Budán összegyűlt nemesek egy több mint 50 főből álló küldöttséget menesztettek hozzá, amelyben ott voltak a királyi tábla ülnökei is.[86] Ők beszámoltak az uralkodónak a Temesközt a közelmúltban ért török betörésről, és egyúttal bizonyos cikkelyeket is hoztak magukkal Budáról, amelyekhez kérték a király beleegyezését. Ulászló – folytatódik a szöveg – erre parancsot adott, hogy az artikulusokat a jelenlévő főpapok és főurak a küldöttséggel együtt vizsgálják át, ami meg is történt. A deputáció fő kívánalma az volt, hogy a király a főpapok, a főurak és a saját csapatait rendelje „egy kijelölt helyre" (*ad locum deputatum*), továbbá parancsolja meg az ország nemeseinek hadba szállását is, akik Szeged városában akartak gyülekezni. Miután az uralkodó visszatért Budára, a jelenlévő nemesek ismét megajánlották az 50 dénáros adót, amint azt már egyszer „az elmúlt vízkereszt nyolcadán tartott" országgyűlésen is tették. (Ez az adat teszi kétségtelenné, hogy a formuláskönyvbeli, dátumformula nélküli levél 1513-ban kelt.)[87] Az oklevél végén Ulászló egyrészt a csapatok gyülekezését, másrészt az új adó mihamarabbi beszedését rendelte el, és egyúttal arra is ígéretet tett, hogy ha lehetséges lesz, maga is táborba száll.[88]

A levél, miként szövege utal is rá, eredetileg egy „mellékletet" is tartalmazott, mégpedig azokat a – sajnos fenn nem maradt – cikkelyeket, amelyeket a nemesi deputáció az uralkodóhoz Visegrádra vitt, és amelyekhez egyes főpapok és főurak is beleegyezésüket adták. Ezek az artikulusok nagy valószínűséggel a hadbaszállás szabályait tartalmazták. Ezen adatok alapján úgy tűnik, hogy a szegedi gyűlést nem klasszikus országgyűlésnek tervezték, sokkal inkább egy hadjárat előtti seregszemlének.[89]

---

[84] Lásd 1. jegyz.

[85] *Pálosfalvi, T.:* From Nicopolis i. m. 339–340.

[86] A királyi tábláról és az ülnökökről lásd *Bónis Gy.:* Jogtudó értelmiség i. m. 343–354.

[87] Formuláskönyvről lévén szó, a levélből a dátum hiányzik.

[88] Lásd Függelék III/2.

[89] Ilyen tervezett hadjárat előtti országgyűlés volt például az 1501 szeptemberében Tolnán tartott kongregáció is. Lásd *C. Tőth Norbert:* Az 1501. évi tolnai országgyűlés. Adatok a királyi adminisztráció működéséhez. Századok 143. (2009) 1455–1481., különösen: 1457–1460.; A tényleges hadmozdulatokról Tommaso Amadei esztergomi érseki helynök levelei közt is találhatóak adatok: *Királyné Belcsák Eszter:* Tommaso Amadei esztergomi érseki helynök levelei a Modenai Állami Levéltárban. In: Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban. Szerk. Domokos György – Mátyus Norbert – Armando Nuzzo. Piliscsaba 2015. 157–159.

A továbbiakra nézve kulcsfontosságú a levél keltének minél pontosabb megállapítása, hogy el tudjuk helyezni az 1513. esztendő tavaszának eseményei közt. Ezt rögtön egy áthidalhatatlannak tűnő nehézség terheli. A Mátyás-napi oktáva ugyanis, mint fentebb láttuk, oklevelekkel bizonyíthatóan március 15-ig tartott, Ulászló visegrádi tartózkodására pedig az évben csak április 25. és május 5. között van adat.[90] Ennélfogva két lehetőség van: vagy Ulászló tartózkodott valamikor a nyolcad idején Visegrádon – amelyről nem maradt fenn külön oklevél –, vagy a törvényszék húzódott tovább, mint azt pusztán az oklevelek keltezéséből sejteni lehetett. Míg azonban az első feltevés mellett semmilyen bizonyíték nem hozható fel, addig az utóbbi mellett többféle, egymást kiegészítő adat is felsorakoztatható.

Először is az előbbi levélből láttuk, hogy Ulászló Visegrádról úgy tért vissza – bármikor is – Budára, hogy elkezdte egy oszmánellenes hadjárat megszervezését. Ilyesmiről azonban a források sem márciusban, sem áprilisban nem szólnak. Ráskai Balázs tárnokmester a nyolcad végén, március 16-án levelet intézett a királyi szabad városokhoz, de nem egy hamarosan induló hadjáratról számolt be, hanem felszólította őket, hogy a György-nap huszadik napján (május 13.) kezdődő tárnoki székre küldjék el a követeiket.[91] Egy hónappal később, április közepén a tárnokmesternek nyoma sem volt a fővárosban. Buda városa arról értesítette Bártfát és Eperjest, hogy a Ráskainak címzett kérelmüket, amellyel a tárnoki széket szerették volna későbbre halasztatni, nem tudták átadni neki, mert sem ő, sem helyettese, sőt, a tárnoki szék egyetlen jegyzője sem tartózkodott a városban. Hozzátették, úgy értesültek, hogy a tárnokmester majd csak a pünkösdöt megelőző napokban érkezik meg.[92] Ráskai tehát valamikor március közepe után elhagyta Budát, és úgy tervezte, hogy csak a tárnoki székre tér vissza.[93]

Tanulságos egy pillantást vetni arra is, hogy a magyar–török határ védelmében kulcsszerepet játszó három méltóságviselő, nevezetesen az erdélyi vajda, a temesi ispán, illetve a dalmát–horvát–szlavón bán hol tartózkodtak márciusban és áprilisban.

---

[90] Az első adat Buzlai Mózes udvarmester április 25-ei oklevelében: DL 22431., az utolsó visegrádi keltezések május 1-én: DL 22428., DF 232377. Esetleges visegrádi tartózkodása néhány nappal kitolható: május 5-től kezdve azonban ismét csak budai keltezésű oklevelei vannak. (Az adatokat köszönöm C. Tóth Norbertnek.)

[91] 1513. márc. 16.: Sopron szabad királyi város története I/6. i. m. 292/271. számú dok. (Sopronhoz), DF 241105. (Pozsonyhoz), DF 217238. (Bártfához).

[92] „nec ipse dominus magister tavernicorum, nec vicethavernicus sed nec illius sedis notarius protunc istic Bude sunt presentes, immo non possumus perscrutare, in quo loco nunc ipse dominus magister (thavernic)orum sit constitutus, intelleximus autem ex certorum relatione, quod aliquot diebus ante festum Penthecostes proxime venturum istic Bude constituetur" – DF 217246. (1513. ápr. 15.)

[93] Mint láttuk, azt május 13-ai kezdettel hirdette meg, pünkösd pedig 1513-ban május 15-re esett. (*Szentpétery I.:* Kronológia i. m. 142.) Buda város értesítése tehát, hogy Ráskai legközelebb csak „a pünkösd előtti napokban" lesz Budán, annyit jelent, hogy úgy tudták, a tárnokmester nem érkezik vissza bírói széke megnyílta előtt.

Szapolyainak ebből az időszakból sajnos csak egyetlen kiadványa maradt fenn, az is április legvégéről – ebből csak annyit tudunk meg, hogy éppen Déván időzött.[94] Perényi Imre nádor, aki egyidejűleg a mondott báni tisztséget is betöltötte, nem tartózkodott Szlavóniában.[95] Bátori István, a temesi ispán és egyúttal az Alsó részek főkapitánya április elsején a somogyvári konvent előtt egyezkedett testvérével, Bátori György lovászmesterrel arról, hogy valamelyikük halála esetén birtokaik hogyan öröklődnek majd.[96] Ezt követően – talán egy budai kitérővel – hazatért Nyírbátorba, és április közepén innét intézett kérést a szászokhoz, hogy mivel egy, a király parancsára indítandó hadjáratához tőle Budán semmilyen pénzt nem kapott, a következő, az uralkodónak fizetendő adóból adjanak át neki kétezer forintot, különben a hadjáratot nem tudja megindítani.[97] (Emögött minden bizonnyal a januári országgyűlés törökellenes hadjáratról szóló döntését kell látnunk.) A három méltóságviselő közül kettő tehát a vizsgált két hónapban bizonyíthatóan nem a délvidéken tartózkodott.

Ha abból indulunk ki, hogy a nemesi küldöttség április végén vagy május elején kereste fel Ulászlót Visegrádon, akkor a májusban és júniusban kiadott oklevelekben kellene nyomát találni egy hadjárat szervezésének. És ilyeneket szerencsés módon találhatunk is. Az uralkodó ugyanis május közepén leveleket intézett számos felvidéki városhoz azzal a feszólítással, hogy mivel a főpapokkal, főurakkal és az ország nemeseivel együtt egy, a végvárak visszaszerzésére irányuló „általános hadjáratot" (*generalis expeditio*) határoztak el, ehhez fizessenek hadisegélyt.[98] Azt is pontosan meg tudjuk állapítani, hogy erről mikor született meg a döntés. Ulászló ugyanis két oklevelében is szól arról, hogy az Úr mennybemenetelének ünnepe utáni pénteken – vagyis május 6-án – Budán ülésezett a főpapokkal, bárókkal, ítélőmesterekkel és a nemesi ülnökökkel.[99] (Emlékezzünk,

[94] DF 261152.

[95] *Pálosfalvi T.:* Bajnai Both i. m. 298.

[96] Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia I. Diplomata 1393–1540. Ed. Richardus Horváth – Tiburtius Neumann – Norbertus C. Tóth. Nyíregyháza 2011. 243–246. 197–199. számú dok.; Bátori György itineráriumát lásd *C. Tóth Norbert:* Ki kicsoda az ecsedi Bátori családban? A Bátori család ecsedi ágának tagjai 1377–1541. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 44. (2009) 37.

[97] 1513. ápr. 17. „alioquin propter carentiam ipsarum pecuniarum ad servitia regie maiestatis et totius regni parati esse non poterimus, et neque expeditionem per maiestatem suam mandatam esequi valeamus" – DF 246060. Felhasználta már az oklevelet *C. Tóth Norbert*: Egy legenda nyomában. Szapolyai János és ecsedi Bátori István viszonya 1526 előtt. Századok 146. (2012) 451.

[98] Eperjesnek 2000 forintot kellett fizetnie (*Iványi Béla:* Eperjes szabad királyi város levéltára. Szeged 1931. 1079. számú dok. – csaknem teljes szövegű közléssel); a bányavárosokra 5000 forintot vetettek ki (DF 249819., másolata: DF 235445., fol 2r). Két héttel később az összeget Beriszló Péter kincstartó az utóbbiaktól ismét kérte (DF 235445., fol. 1v). Fennmaradt egy ugyanilyen levél Pozsony városnak címezve is, amelytől 2000 forintot kért a király, ennek kelte azonban jún. 30.: DF 241108. Minden bizonnyal többedik felszólításról van szó.

[99] „nobis in presenti feria sexta proxima post festum ascensionis Domini unacum nonnullis dominis prelatis, baronibus magistrisque prothonotariis et huius regni nostri nobilibus, sedis scilicet nostri iudiciarie iuratis assessoribus hic Bude constitutis et existentibus" – DL 101498., DL 101472.

hogy Visegrádról május 1. és 5. között tért vissza Budára!) Ha ezt szembesítjük a szegedi gyülekezést elrendelő levélnek azzal a részével, amely szerint amikor Ulászló Visegrádról Budára visszatért, a nemesek újból megajánlották az 50 dénáros *subsidium*ot, egyértelmű, hogy ugyanarról az eseményről van szó: a május 6-án, Budán kezdődő tanácskozáson – amelyet a résztvevő nemesek nagy száma miatt akár rendkívüli országgyűlésnek is nevezhetnénk – részint a nemesek követelésébe beleegyezve a király a főpapokkal és a főurakkal rászánta magát egy törökellenes hadjáratra,[100] ezért cserébe a nemesek ismét megszavazták az 50 dénárnyi adót.

A felfejtett eseménysor azonban még több helyütt értelmezésre szorul. Egyfelől tisztázni kell azt, hogy a király május hatodika körül miért beszél arról, hogy a február végi nyolcadra összegyűlt nemesek küldöttsége kereste fel – mint már tudjuk: vagy április legvégén vagy május legelején – Visegrádon, másfelől az újból megajánlott *subsidium* jelentősége sem világos. E problémákat összefüggésük miatt együtt fogom tárgyalni.

Abból érdemes kiindulni, hogy a szegedi csapatösszevonást elrendelő levelében az uralkodónak semmi oka nem lett volna az oktávára összegyűlt nemesek küldöttségéről beszélni, ha nem arról lett volna szó. Ez pedig csakis úgy képzelhető el, hogy a nyolcad befejeztével a résztvevők egy része nem utazott haza, hanem Budán maradt, és próbáltak nyomást gyakorolni az udvarra. De miért lehetett erre egyáltalán szükség? Az erre adható válasz már összefügg a késő középkori magyar hadsereg mozgósításának problémáival is.

A hazai szakirodalomban gyakran ismételt tétel, hogy a királyság csapatait nagyobb létszámban augusztus előtt nem lehetett összegyűjteni. Ennek okait legutóbb B. Szabó János összegezte a mohácsi csatát és előzményeit bemutató könyveiben.[101] Az első problémát a hadsereg és az állatok élelemmel való ellátása jelentette. Mivel – az oszmán területekkel ellentétben[102] – sem élelmiszer-, sem takarmányraktárak nem voltak, a csapatok elláthatóságához meg kellett várni az aratást, amelyre július előtt jellemzően nem került sor.[103] A második proble-

[100] A nemeseknek az egész Jagelló-korban megfigyelhető „háborúpártiságáról" és annak lehetséges okairól lásd *Kubinyi András:* Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban. In: *Uő*: Nándorfehérvártól Mohácsig i. m. 253.

[101] *B. Szabó J.:* A mohácsi csata i. m. 29–31.; *Uő:* Mohács i. m. 77–83., különösen: 78–81., vö. még *Uő:* A Magyar Királyság hadszervezete és hadserege (1490–1529). In: Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. Szerk. B. Szabó János – Fodor Pál. Bp. 2019. 74.

[102] *Fodor Pál:* Az Oszmán Birodalom hadszervezete és hadserege (1500–1530). In: Új korszak határán i. m. 28.

[103] Ennek kiemelt fontosságára már felhívta a figyelmet *Kubinyi András:* Logisztikai kérdések a Mohács előtti magyar hadszervezetben. In: *Uő:* Nándorfehérvártól Mohácsig i. m. 49., újabban pedig *C. Tőth Norbert:* Szapolyai János erdélyi vajda 1522. évi havasalföldi hadjáratai. Havasalföld korlátozott függetlenségének biztosítása. Hadtörténelmi Közlemények 125. (2012) 1008.

mát az állandó pénzhiány okozta, az adót ugyanis általában a György-napkor összeült országgyűlés szavazta meg, behajtására pedig leghamarabb a nyár folyamán került sor. Erre zsoldoscsapatok fogadásához volt a legnagyobb szükség. A harmadik tényező, amellyel számot kellett vetni, az esetleges külföldi segítség volt, amelyhez viszont valamiképpen igazolni kellett, hogy a szultáni sereg támad az országra.[104] Mivel az oszmán fősereg támadás esetén legkorábban április vége táján indult el Konstantinápoly és Drinápoly környékéről,[105] amelynek híre még el kellett jusson Budára, a katonai jellegű segélykérésre sem kerülhetett sor ezen időpont előtt.

Ettől az általános képtől azonban legalább egyik részében eltér az 1513. évi helyzet, az egyforintos adót ugyanis a generális országgyűlés már januárban megszavazta, és a behajtását két részletben *nem* nyárra, hanem *György-napig* (április 24.) írta elő. Az első részlet beszedését bizonyíthatóan elkezdték, és bizonyára végre is hajtották. A probléma nem az volt, hogy nem rendeltek el általános mozgósítást, hiszen nagy sereg ellátása nem lett volna lehetséges. Az elégedetlenséget bizonyára az váltotta ki, hogy a szokatlanul korai adószedés ellenére az udvarban – a fenti okok miatt egyelőre – semmiféle előkészületet nem tettek a tervezett hadjáratra vagy zsoldosok fogadására, éppen ellenkezőleg, a főbb méltóságviselők, mint láttuk, a nyolcados törvényszék zárultával egymás után eltávoztak az udvarból. Az elégedetlenséget másfelől az is fokozta, hogy az oszmánok a tavasz folyamán újabb sikeres betöréseket hajtottak végre, mégpedig egyrészt a Temesközben, másrészt Zágráb környékén is.[106] Április végére már igen feszült lehetett a helyzet a fővárosban. Ezt mindennél jobban jelzi, hogy Ráskai, akit korábban csak május közepén vártak vissza Budára, április 26-án már ott volt, és arról értesítette Bártfát, Eperjest, valamint Kassát, hogy a május közepére tervezett tárnoki széket „egyes súlyos ügyek miatt" bizonytalan időre elhalasztja.[107]

Közben Ulászló elhagyta Budát, és mint már láttuk, Visegrádra ment. A nemesség küldöttei azonban követték, neki és tanácsadóinak pedig Budára

---

[104] Vö. *Kosáry Domokos*: Magyar külpolitika Mohács előtt. (Gyorsuló idő) Bp. 1978. 127.

[105] *Szakály F.:* A mohácsi csata i. m. 9.; *Perjés Géza:* Szulejmán ajánlata. In: *Uő*: Seregszemle i. m. 50. A kérdés historiográfiáját is áttekinti *Szabó Pál*: 1440 – Nándorfehérvár első oszmán-török ostroma és előzményei. Szeged 2015. 145–151., különösen: 146–147.

[106] A velencei követ április 27-én, Budán kelt levelében szó van a Temesvár és Zágráb környéki török betörésekről. Lásd *Wenzel G.:* Marino Sanuto II. i. m. 235., vö. még uo. 236. (ápr. 27-ei és 29-ei jelentés); *Pálosfalvi T.:* Bajnai Both i. m. 298., és Függelék III/2., amelyben szintén szó van a Temesközt ért török támadásról.

[107] A György-nap huszadik napjára meghirdetett időpontot „propter certas causas et quidem arduas celebrationem eorundem iudiciorum in alium terminum modo inferius denotato duximus prorogandam prorogamusque per presentes, ut dum ipsa iudicia celebrarifacere intenderimus, vobis per litteras nostras significabimus, in eisdemque litteris de termino celebrationis vos certiores reddemus." – DF 217250.

visszatérve engedniük kellett. Amennyiben a szegedi gyűlés meghívóleveléről lehámozzuk a királyi hatalmat hangsúlyozni igyekvő kötelező formulákat, valójában az derül ki belőle, hogy a nemesek az uralkodót és báróit rákényszerítették a kizárólag általuk megfogalmazott cikkelyek szentesítésére, egy hadjárat előkészítésére és azzal összefüggésben egy fegyveres gyűlés összehívására. E követeléseik teljesítésétől tették egyúttal függővé a második adórészlet újbóli megajánlását is.

Az események május elejétől augusztus végéig

A hadjárat megindításáról döntő tanácskozás – mint láttuk – Budán, május 6-án kezdődött, a szabad királyi, valamint a bányavárosoknak küldött felszólítások a hadisegély fizetéséről pedig május 15-én keltek. Ennek megfelelően a szegedi gyülekezést előíró mozgósítási parancsnak a két időpont között kellett megszületnie. E május eleji „ad hoc" országgyűlésen még egy jelentős esemény történt: minden bizonnyal ekkor került sor Beriszló Péter dalmát–horvát–szlavón báni és egyúttal kincstartói kinevezésére is.[108] Az udvar a tervezett expedícióhoz külföldi segítséget is próbált szerezni, jóllehet erre sok reménye nem volt. Mind Lengyelország, mind Velence elküldte már követeit Szelim szultánhoz a békés viszony fenntartása érdekében, tőlük tehát Ulászló katonai segítségre aligha számíthatott.[109] Így aztán az uralkodó egyrészt a pápához fordult segélykérő levéllel,[110] másrészt Miksa császárhoz, akitől konkrét hadi segítséget, például lőpor szállítását kérte, egyúttal pedig jelezte neki azt is, hogy a hadjárat Szent Iván napja (június 24.) után fog kezdődni.[111]

Ez utóbbi adattal más források is egybevágnak. A velencei követ június 4-ei jelentésében arról írt, hogy valamikor korábban már feloszlott a diéta – ez csakis a május 6-án kezdődő gyűlésre vonatkozhat –, a következő gyűlést pedig Szent Iván napjára hirdették meg.[112] Egy Szentgyörgyi Péter országbírónak küldött

[108] Kincstartóságára a legkorábbi adat május 9-ről van, míg elődje, Herendi Miklós utoljára április 5-én mutatható ki a tisztségben. *Kubinyi András*: Beriszló Péter és budai szereplése. Budapest Régiségei 20. (1963) 126., 132.; *Soós Ferenc:* Magyarország kincstartói. 1340–1540. Bp. 1999. 57., 58. Horvát–szlavón báni címére az első adat június elejéről ismert. Vö. Archontológia 1458–1526. i. m. I. 101., 131. – Mind Kubinyi András, mind az ő nyomán Pálosfalvi Tamás (*Pálosfalvi T.:* Bajnai Both i. m. 299.) úgy vélték, hogy kincstartói kinevezése megelőzte a báni méltóság megszerzését, ám még nem tudtak a május eleji kongregációról. Ennek ismeretében azonban valószínűbb, hogy mindkét tisztségváltás ezen a gyűlésen történt.

[109] *Fodor P. – Dávid G.:* Magyar–török béketárgyalások i. m. 206.

[110] *Wenzel G.:* Marino Sanuto II. i. m. 239. A segélykérésre valamikor június folyamán kerülhetett sor, lásd még 137. jegyz.

[111] 1513. máj. 15.: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Maximiliana K. 29., fol. 31–32. (Az adatot köszönöm Lakatos Bálintnak.) – A levelet más összefüggésben korábban felhasználta Kubinyi András is, lásd *Kubinyi A.:* A mohácsi csata i. m. 168.

[112] *Wenzel G.:* Marino Sanuto II. i. m. 236.: „che la dieta era risiolta, et rimessa a farla questo San Zuanne".

jelentésből tudjuk, hogy Perényi nádor és Szatmári György pécsi püspök a májusi gyűlésen igyekeztek elérni, hogy a hadsereg összevonása ne Szegeden, hanem Budán legyen, ám nem jártak sikerrel.[113] Egy június 10-én kelt leveléből azt is tudjuk, hogy Várdai Ferenc váci püspök valamikor a következő időkben Szegedre szándékozott menni.[114] Július 6-án Szapolyai János Szegeden tartózkodott.[115] Az utolsó vonatkozó adatunkat a velencei követ július 8-ai jelentése tartalmazza: e szerint (a szövegromlás miatt) egy ismeretlen szent ünnepén Magyarországon országgyűlést tartottak.[116] Ezek az információk mind abba az irányba mutatnak, hogy június 24-én Szegeden valóban sereggyűlés volt, ami azonban nem hasonlítható sem a januári generális, sem pedig a május eleji „kikényszerített" országgyűléshez. Források hiányában Szapolyain és Várdain kívül egyetlen méltóságviselőről, sőt magáról a királyról sem tudjuk még csak feltételesen sem igazolni, hogy részt vett volna rajta. Egészen biztos ugyanakkor, hogy a május eleji budai gyűlésen kinevezett horvát–szlavón bán, Beriszló Péter nem volt Szegeden, mert ekkor már elindult az új állomáshelyére.[117]

A haditervekkel kapcsolatban legkézenfekvőbb lenne arra gondolni – hiszen az oklevelek is erre utaltak –, hogy a fő cél, akárcsak az év elején, az előző ősszel elvesztett várak visszafoglalása volt. Erősen kérdéses, hogy valóban így volt-e. Az adatokból úgy tűnik, hogy a mozgósított csapatokat két részre osztották. Egyes főpapi bandériumok Beriszlóval tartottak Szlavóniába, aki ezek mellett még az ott és Horvátországban kiállítható katonákra támaszkodhatott.[118] A nagyobb sereget Szegeden tervezték összegyűjteni, ide készültek a nemesek, és ide várták a királyt is. A mozgósított csapatok két részre osztása nem volt új keletű: mint láttuk, egy évvel korábban a dunántúli megyék csapatait Somogyvárra hívták, míg a többi seregnek Váradon kellett gyülekeznie.[119] Ezúttal azonban Szegeden kívül nincs nyoma egyéb gyülekezőhelynek. És épp ez az, ami valószínűtlenné teszi, hogy az expedíció célja valóban a várak visszaszerzése lett volna. Szeged a boszniai váraktól messze, mintegy 300 kilométerre fekszik. Előbb

---

113 Lásd 83. jegyz. adatait.

114 1513. jún. 10.: DL 89035. Említi *C. Tóth N.:* Egy legenda nyomában i. m. 451. A levél kelethely nélküli, ám a püspök egy másik, június 12-én kelt leveléből tudjuk, hogy még Budán tartózkodott: DL 82364.

115 Szapolyai oklevéltár i. m. 337.

116 „Item si feva una Dieta in Hongaria a San […]". *Wenzel G.:* Marino Sanuto II. i. m. 239. A szent neve a kézirat sérülése miatt nem olvasható, és éppígy közlik a teljes Sanuto-kiadás készítői is, vö. I Diarii di Marino Sanuto. XVI. Ed. Federico Stefani – Guglielmo Berchet – Nicolo Barozzi. Venezia 1886. 525. Ennek ellenére a június 4-ei jelentésben írtak ismeretében csakis Szent Iván napjáról (június 24.) lehet szó.

117 *Pálosfalvi T.:* Bajnai Both i. m. 299.

118 Uo.

119 Lásd a Szrebernik elestének időpontja című fejezetben.

a teljes sereget át kellett volna szállítani a Dunán, majd Valkó megyéig vonulva átkelni a Száván.[120] Azt gondolom, hogy amennyiben minden erővel Szrebernik visszaszerzésére készültek volna, a főseregy gyülekezőhelyét a Dunántúlon, akár, mint egy évvel korábban, Somogyvárott, akár a megszokottnak számító Tolnán rendelték volna el. A szegedi gyülekezés tehát más célt szolgált – mint látni fogjuk, már annak a jele volt, hogy 1513 májusára a várak visszafoglalásának tervén egyszerűen túlhaladtak az események. Amennyiben az udvarban erről még nem tettek le végérvényesen, úgy Beriszló Péterre várhatott az a cseppet sem hálás feladat, hogy a magyar sereg kisebb részével Boszniába vonuljon, és kiostromolja a törököket az elfoglalt erősségekből. Ismerve azonban az oszmán hadsereg taktikáját, amely az elfoglalt várakat igyekezett gondosan megerősíteni,[121] az erősségek visszafoglalására reálisan már a tél folyamán sem mutatkozott sok esély, ám miután a hadműveletet a januári országgyűlés bizonytalan időre elhalasztotta, nyárra ezek az esélyek nagyon lecsökkentek. Aligha véletlen, hogy nincsen adat arról, hogy Beriszló csapatai várostrommal próbálkoztak volna.

Mi lehetett ez esetben a szegedi gyűlés és a főseregy célja? A seregszemlét kierőszakoló nemesek a Temesközt ért oszmán betörésekkel érveltek a hadjárat szükségessége mellett. Lehetséges magyarázatul szolgálhatna tehát, hogy egy török területre való betöréssel a Temesközre nehezedő nyomást akarták megszüntetni. A nyár folyamán kelt oklevelekből és követjelentésekből azonban, mint látni fogjuk, kitűnik, hogy eleinte magának a szultáni főseregnek a támadásával is számoltak. Az elvesztett várak visszafoglalása helyett valójában az újabb területveszteségek elkerülése lehetett a tervezett hadjárat egyetlen reális célja.

A mozgósítás nehézkesen ment. Alig tíz nap volt hátra a június 24-ei határidőig, amikor Ulászló parancsot intézett a különböző csapatok parancsnokaihoz, mely szerint – „mint ahogyan azt jól tudjátok, ezek a csapatok nem azért lettek kiállítva, hogy az ország belsejében ide-oda vonuldozva késlekedjenek, hanem, hogy a végvárakat megvédjék" – a seregeket a lehető leggyorsabban irányítsák a kijelölt helyekre.[122] Ebből még csak sejteni lehet a mozgósítás problémáit, ám az uralkodó két másik, minden bizonnyal júliusban kelt leveléből még egyértelműbb adatokhoz jutunk. A szegedi meghívólevélhez hasonlóan Oláh Miklós

[120] Miként a korabeli utak rekonstrukciójából is látszik, Szreberniket két irányból lehetett elérni. Egyrészt észak felől, a Száva völgyéből – ez kínálkozott egy Magyarországról felvonuló sereg számára használható útvonalnak. Másrészt kelet felől, a Drina völgyéből, ez azonban hegyek között vezet, és – amennyiben Teocsák magyar kézen is maradt – dél felől már török terület határolja. A korabeli úthálózatot lásd *Mrgić, J.:* Severna Bosna i. m. (a térkép a kötet legelején).

[121] *Szakály F.:* A mohácsi csata i. m. 47.

[122] „Bene scitis, in quem finem a dominis vestris expediti estis, non scilicet, ut in corpore regni huc illucque divertentes et morantes iaceretis, sed, ut ad confinia tutanda" – Diplomatarium comitatus Sarosiensis. Ed. Carolus Wagner. Posonii–Cassoviae 1780. 21. (DF 217265.)

formuláskönyvében megőrződött két levelet C. Tóth Norbert ismertette először röviden.[123] Mivel a levelek tanulmányom tárgyához is fontos adatokkal szolgálnak, részletesebben ismertetem őket. Az egyik *missilis*t az uralkodó Bátori Istvánnak címezte. Ebben többek közt arról van szó, hogy Ulászló meghagyta Szapolyai Jánosnak, hogy azokat a csapatokat, amelyeket a legutóbbi országgyűlésen a rendek az Alsó részek védelmére szántak, adja át Bátorinak.[124] A másik, ezzel szorosan összefüggő irat minden bizonnyal Szapolyainak szólt. Ebben szó esik arról, hogy vagy a vajdának, vagy egy emberének azokat a csapatokat, amelyeket a legutóbbi országgyűlésen (*in dieta generali regnicolarum nostrorum proxima*) Bátorinak rendeltek alá, és amely egységek immár Szegeden tartózkodnak, át kell adnia a temesi ispán parancsnoksága alá.[125]

Miután a szövegek generális országgyűlésről beszélnek, elméletileg csakis a januári diétáról lehet szó, amiből pedig az következik, hogy az egyes seregtestek parancsnokait már akkor kijelölték. Életszerűbb lenne ugyanakkor azt feltételezni, hogy erről csak a május eleji mozgósítás elrendelésekor, vagyis a május eleji kongregáción döntöttek. Ennek a kérdésnek döntő jelentősége szerencsére nincsen, fontosabb arra felfigyelni, hogy Ulászló ezen *missilis*ei akkor keltek, amikor Szegeden már ott állomásoztak a csapatok. A király Szapolyaitól egyrészt azt várta, hogy – mint láttuk – a Bátori alá rendelt csapatokat juttassa el a temesi ispánnak, másrészt ezer lovast kellett küldenie Horvátországba Beriszlónak is. Levele végén kérte a vajdát, hogy felügyelje egyrészt az adófizetést, másrészt azt is, hogy a csapatok jussanak el a végvárakhoz, hiszen „a seregek küldését sokan figyelmen kívül hagyják, igen nagy számban vannak olyanok, akik az országlakosok rendelkezését megszegve csapataikat mindeddig nem küldték el a kijelölt helyekre".[126] Valószínű, hogy Szapolyainak sokkal kevesebb katona állt a rendelkezésére, mint amennyire számított, ezért az országgyűlésen meghatározott számú katonát sem Bátorinak, sem pedig Beriszlónak nem akarta átengedni.

Hogy a fenti levélváltásra miért került sor, az Ulászlónak a temesi ispánhoz intézett leveléből derül ki. Az egész tervezett hadjáratnak ugyanis, mint főkapitány, Szapolyai volt a parancsnoka, Bátori pedig csak alárendelt szerepet játszott: „mint tudjátok, a vajda urat a legutóbbi országgyűlésen mind magunk, mind az országlakosok által oly nagy tekintéllyel ruháztuk fel, hogy azt most már meg nem történtté tenni nem tudjuk"[127] – írta a király a temesi ispánnak, mintegy magya-

[123] *C. Tóth N.:* Egy legenda nyomában i. m. 451.
[124] DF 282621., fol. 173r–v.
[125] Uo. fol. 172v–173r.
[126] „Est item in missione quoque gentium magna hincinde negligentia, sunt enim plerisque, qui iuxta ordinationem ipsorum regnicolarum hucusque suas gentes minime ad loca deputata mittere curarunt." – DF 282621., fol. 173r.
[127] „ut scitis, id auctoritatis eidem domino wayvode in proxime preterita dieta regnicolarum per nos et eosdem universis regnicolas semel impositum est, quodquidem pronunc nobis immutare integrum

rázatul, hogy miért kell külön parancsolnia Szapolyainak a seregtestek átadását. Egyúttal Bátorit felelőssé tette azért, hogy a törökök el tudták pusztítani Cseri várát,[128] mert az ispán, bár a katonák hiányára hivatkozott, valójában nem is tartózkodott az állomáshelyén.[129] Arról nem maradt forrásunk, hogy a vajda a csapatok átadásáról szóló királyi parancsnak engedelmeskedett-e, és ha igen, mikor.

Zsoldosok fogadására nagyobb számban kevés esély látszott, mert az adószedés csak lassan haladt előre. Korábban már bemutattam, hogy Pozsony június legvégén még tartozott a 2000 forintos, májusban kivetett hadisegéllyel,[130] az uralkodó pedig Szapolyainak arról is panaszkodott, hogy sokan még az egy évvel korábban kivetett 30 dénáros *subsidium*ot és a 20 dénáros kamarahasznát sem fizették meg.[131] A januári országgyűlésen az egyháziak adózását elrendelő határozatot igyekeztek megvalósítani, de ez is lassan haladt: az egyetlen fennmaradt nyugta szerint a pozsonyi káptalan 50 forintot fizetett, amelyhez még hozzájött a prépost által külön kialkudott összeg, ám minderre csak július közepén került sor.[132] Szeptember elején aztán Ulászló elrendelte a királyi szabad városoknak, hogy a rendesen Szent Mihály-napkor fizetendő adójukat mihamarabb fizessék be, és ehhez elküldte megbízottait is.[133] Ezek a *taxá*k azonban a hadjárat finanszírozásához legfeljebb utóbb járulhattak hozzá, az 500 forintos összegek a májusban kivetett hadisegély mértékéhez képest csekélyek voltak, valamint nem is lehetett időben behajtani őket.[134] Az egyforintos adó május elején újból megajánlott

non est" – DF 282621., fol. 173r. – Szapolyai főparancsnokságáról lásd *Pálosfalvi, T.:* From Nicopolis i. m. 340–341.

[128] Cseri várára lásd *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II. Bp. 1894. 11., 17. A vár oszmánok általi elfoglalására: *Pálosfalvi, T.:* From Nicopolis i. m. 342.

[129] „quod si presentes istic in officiolatu vestro fuissetis, sola presentia vestra a tanto malo partes ipsarum Dei auxilio preservasset. Nam ubi carentiam gentium allegatis, meminisse plane potestis, non temporibus officii vestri gentes partium inferiorum a comitatu Themesiensi abstractas esse, sed tempestate adhuc magnifici condam Iose de Som similiter comitis nostri Themesiensis, qui nichilominus sine viribus, sine arte et prudentia partes ipsas utrunque illesas ab omni periculo semper preservavit et tutatus est. Hortamur igitur vos et committimus seriose vobis, ut in officiolatu ipso vestro, ad quem vos iam intrasse credimus, continue residere debeatis." – DF 282621., fol. 173r. A levél egy korábbi részéből az is részletesen kiderül, hogy – legalábbis a király tudomása szerint – a Bátori alá tartozó területek védelmét meszszemenően elhanyagolták: például egyáltalán nem voltak felderítők, akik a török támadást jelezték volna.

[130] Vö. 98. jegyz.

[131] DF 282621., fol. 172v.

[132] 1513. júl. 18.: DF 227598. Vö. még a pozsonyi káptalan számadáskönyvének egy 1513. évi bejegyzésével, ahol szintén szó van a hadjáratra adott pénzről: DF 281414., 271. fol. A többi káptalan esetében hasonló nyugtát nem találtam. Az uralkodó azonban a királyi városoknak szeptember elején küldött leveleiben kiemelte, hogy a végvárak fenntartására a káptalanok is adót fizetnek, lásd például DF 229447. A pénzt tehát minden bizonnyal igyekeztek behajtani.

[133] 1513. szept. 2.: *Iványi B.:* Eperjes i. m. 412/1086. számú dok. (Eperjeshez); szept. 3.: DF 217277. (Bártfához)

[134] Vö. *Iványi B.:* Eperjes i. m. 410/1078. számú dok., amely szerint Lőcse, Bártfa és Eperjes külön tanácskoztak arról, hogy az adót megfizessék-e. Szerencsére fennmaradt egy fizetésről tanúskodó nyugta, amely szerint Eperjes a Szent Mihály-napi taxa fejében október 9-én 125 forintot fizetett: DF 229433.

második 50 dénárjának beszedéséhez ekkor még hozzá sem fogtak.[135] A király, korábbi ígéretétől eltérően, végül nem szállt táborba, bár rossz egészségi állapotát ismerve ezen nem is csodálkozhatunk.[136]

Nem meglepő tehát, hogy a velencei követ július eleji beszámolója az udvar nehéz helyzetét tárja elénk. Surian szerint úgy tudták, hogy a szultán Szófiában tartózkodik, és hamarosan 40 000 ember élén Szendrő felé vonul, hogy betörjön az országba. A havasalföldi vajda megüzente, hogy vazallusként kénytelen a törökökkel tartani. A követ kertelés nélkül jelentette, hogy „a bárók tanácstalanok és a király sem tud mit tenni a török hatalma ellen".[137] Végül mind a pápának, mind a császárnak segélykérő levelet küldtek. Ezek az események feltevésem szerint nem a szegedi diétához kötődnek, és a követi beszámoló sem utal erre, hanem Surian legutóbbi (június 4-ei) jelentése óta eltelt egy hónap legfontosabb történéseit összegzik, amelyeknek azonban része volt az alföldi városban tartott gyűlés is.

A cseri várat valószínűleg júniusban ért, már említett támadás egy olyasfajta betörés része lehetett, amilyenek békeidőben is gyakorta előfordultak a határvidéken.[138] Június közepén Budán még úgy számoltak, hogy a szultán a fő erőit Szörényvár és Orsova megtámadására fogja irányítani – ennek megfelelően Ulászló a szászoknak elrendelte, hogy a két vár számára élelmet szolgáltassanak be, amelyet a vajda által kijelölt helyekre kellett szállítaniuk.[139] A törökök ezt megelőzően felégették a két vár szomszédságában fekvő Pét mezővárost.[140] Néhány nappal június 20-a után érkezhetett meg vagy Budára, vagy Szegedre Török Imre nándorfehérvári bánnak a királyhoz és Szatmári György pécsi püspökhöz címzett levele. Három kiküldött kéme Szófiából visszatérve komoly török hadikészületekről számolt be. Információik szerint a szultán 5000 embert irányított Szendrőre,[141] emellett ágyúkat, ostromgépeket és lőport is előreküldött 25 olasz mérnökkel együtt.[142] Hírt hoztak nagyszámú

Vagyis a kivetett 500 forintot egyrészt több részletben fizethették, másrészt nem is szolgáltatták be maradéktalanul a határnapig.

135 Bővebben lásd Függelék II.

136 *Fógel József:* II. Ulászló udvartartása. (1490–1516). Bp. 1913. 32., 94.

137 „si che quelli Baroni non sapeuano che farsi, e mancho il Re contra la potentia dil Turco" – Surian júl. 8-ai jelentése. *Wenzel G.:* Marino Sanuto II. i. m. 239.

138 *Szakály F.:* Nándorfehérvár i. m. 97.; *Kubinyi A.:* A mohácsi csata i. m. 161.; *Kosáry D.:* Külpolitika i. m. 52.

139 1513. jún. 18.: Documente privitoare la storia Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, Vol. 15/1. (1358–1600.) Ed. N(icole) Iorga. Bucureşti 1911. 223. 404. számú dok. Idézi: *Szakály F.:* Egy királyi adománylevél i. m. 89. (Fotómásolata: DF 245724.)

140 Uo. – Pétre lásd *Csánki D.:* Történelmi földrajz II. i. m. 14.; *C. Tőth N.:* Havasalföldi hadjárat i. m. 988.

141 „dicuntur hii exploratores nostri, quod caesar ipse quinque primates et speciales waywodas cum quinque milibus hominibus ad Zendewr venire in presidium ipsius Zanchak elegit et deputavit" – DF 256956.

142 „preterea vigintiquinque Italos, machinas, ingenia et pulveres facere peritissimos, ad Zenderew Turci importantes et iam introducti pro sua industria laborant dietim" – Uo.

– a jelentés szerint 1500 – hajó építéséről is az egykori barancsi bánság területén.[143] Munkára fogták a szendrői szandzsák összes ácsát,[144] vízre eresztettek 140 naszádot, amelyek támadását napokon belül várták.[145] A vár védelme nagyobb támadás ellen lehetetlennek látszott, a levél szerint a bán sem elegendő katonával, sem elegendő puskaporral nem rendelkezett, és az élelemkészletek is hiányosak voltak. Török Imre levelét a titeli káptalannak is eljuttatta, hogy küldjék tovább Bakócz Tamásnak, aki ekkor a zágrábi püspökség kormányzóságát[146] is betöltötte – s mivel ő Rómában tartózkodott, értelemszerűen helyettesének kellett a levelet eljuttatni –, hogy a rendelkezésükre álló erőkkel siessenek Titel védelmére. A káptalan június 20-án kelt rövid levele szerint a törökök 200 naszáddal jelentek meg a Temesen, egyúttal pedig jelentős szárazföldi erőt is bevetettek. Titelen úgy számoltak, hogy két napon belül támadás éri őket.[147] Bő két héttel később, július 6-án Szapolyai Szegedről már arról adott hírt, hogy a török Szabács ellen készül.[148]

Könnyen lehet, hogy a számok, különösen a hajókra vagy naszádokra vonatkozóak, erősen túlzóak voltak. Arra azonban felhívnám a figyelmet, hogy a Temesközben fekvő Cserit, a Szörény mellett található Pétet júniusban ért támadások, továbbá az ugyanekkor Titel környékén zajlott hadmozdulat, valamint a szendrői csapatösszevonások mutatják, hogy az oszmánok értelemszerűen nem törődtek a magyar sereg mozgósítási nehézségeivel, hanem folyamatos betöréseikkel kezükben tartották a kezdeményezést. A szegedi gyűlésen június legvégén összeülő magyar hadvezetésnek tehát igen nehéz helyzettel kellett szembenéznie, amelyet tovább súlyosbítottak a mozgósítás hiányosságai. Ennek ellenére – miként a későbbi események mutatják – a támadás mellett döntöttek.

A hadműveletnek nem ismerjük a kezdő időpontját, és éppígy nem vagyunk tisztában sem a sereg felvonulási útjával, sem a hadjárat pontos lefolyásával. Mégis

---

[143] „in provincia Branchow vocata, ubi silve sunt magne, mille et quingenta naves continue parantur" – Uo. Ez ugyanaz a terület, amelyet a magyar–török fegyverszünetek Branicevo néven emlegetnek: Szendrőtől keletre helyezkedett el, hozzá tartozott például Galambóc vára is. – Arról, hogy az oszmánok mennyire hatékonyan használták fel a dunai flottájukat a szárazföldi hadműveleteik támogatására, lásd *Fodor Pál:* Az Oszmán Birodalom hadszervezete i. m. 30–31., 34–36.

[144] „item omnes carpentarii, qui in districtu Zendrew fuerint, ad laborandum intrare compulsi sunt, omnes enim provincie in adiacentibus Zenderew referte et plene gentibus paratis dicuntur" – Uo.

[145] „centum quadraginta naves sew saykas in Zenderew ad aquam deposuerunt, et ad unam partem regni huius in hac septimata procul omni dubio irrumperunt et predabundi invadunt" – Uo.

[146] Vö. *C. Tóth Norbert:* Magyarország késő-középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27.) Győr 2017. 130.

[147] A bán jelentésének és a titeli káptalan rövid levelének másolata a zágrábi káptalan levéltárában maradt fenn, a jelzetet lásd: DF 256956. A titeli prépostságot 1513-ban Bakócz unokaöccse, Erdődi János viselte. Erről lásd *C. Tóth Norbert:* A kalocsa-bácsi főegyházmegye káptalanjainak középkori archontológiája. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények Kiadványai 15. – Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 11.) Kalocsa 2019. 141.

[148] Szapolyai oklevéltár i. m. 338.

okkal valószínűsíthetjük, hogy a szegedi gyűlés után egy további hónap telt el, mire Szapolyai a Temesköz térségéből megindította a támadást. A késlekedést – a nyomasztó oszmán erőfölény okozta hadi helyzet mellett – az is okozhatta, hogy az erdélyi szászok körében a magas adók miatt lázongás támadt, a vajda pedig addig nem indíthatott támadást, amíg a hátország békéje nem volt biztosítva.[149]

Szapolyai már említett, július 6-ai, Szegeden kelt levelében arra utasította a szászokat, hogy mivel a törökök Szabácsot fenyegetik, csapataik egy kisebb (egy tizenhatod) részét irányítsák Alvincre.[150] Tekintettel a Szabács és Alvinc közötti csaknem 500 kilométeres távolságra, valamiképpen értelmezni kell ezt az adatot. Jóllehet, más forrás erről nem maradt fenn, nem tudok másra gondolni, mint hogy Szapolyai a szászoknak szóló utasítással egy időben mind az erdélyi rendeknek, mind pedig a székelyeknek is megparancsolta, hogy bizonyos csapatokat irányítsanak Alvincre. A város tehát az erdélyi csapatok gyülekezőhelye lehetett, az egységeknek pedig együttesen mihamarabb Szapolyaihoz kellett sietniük. Ezt az elképzelést több tényező is alátámasztja. Egyfelől a vajda a Szabács fenyegetettségét ecsetelő levele kiadása után tíz nappal még alig mozdult el Szeged mellől: ekkor Csanádon keltezett.[151] Másfelől nem tudjuk, Szapolyai az erdélyi csapatok mekkora részével érkezett Szegedre. Korábban ugyanis, mint láttuk, Szörényvárnál várták a török főseregtámadását, és ez az elképzelés Pét felégetésével további nyomatékot kaphatott.[152] E területre a vajda minden bizonnyal irányított csapatokat, továbbá Erdélyt sem hagyhatta katonák nélkül. Könnyen lehet, hogy tartományából csak az után mert további erőket elvonni, hogy meggyőződött a török csapatmozgások irányáról – mindenekelőtt arról, hogy nem a szultáni főseregtámad az országra. Ehhez még hozzátehetjük, hogy amennyiben az uralkodó parancsának megfelelően Bátorinak és Beriszlónak is átengedett katonákat, még inkább szüksége lehetett az Erdélyből várható erősítésre.

Korbáviai János Móré Fülöp pécsi prépostnak, Ulászló velencei követének augusztus 22-én írt levelében arról számolt be, hogy az erdélyi vajda harmincezer emberrel Szendrő irányába nyomul előre.[153] A létszámra tett utalás nyilván túlzás, hiszen ekkora erőt még II. Lajosnak a mohácsi síkon összegyűlt, nagyszámú cseh katonával megerősített serege sem tett ki.[154] Az viszont bizonyos, hogy Szapolyai, amint az erdélyi csapatok megérkeztek, a Temesköz északi részén állomásozó

[149] *Pálosfalvi, T.:* From Nicopolis i. m. 342.
[150] Szapolyai oklevéltár i. m. 338.
[151] Uo. 338/382. számú dok.
[152] Július 13-án Ulászló király utasította a szászokat, hogy küldjenek nyolc-tíz kőművest Pét falainak helyreállítására: DF 245726. Ekkor már a szörényi bán tisztségét is Szapolyai töltötte be: Archontológia 1458–1526. I. 153., így ezen a területen is ő volt a csapatok parancsnoka.
[153] *Wenzel G.:* Marino Sanuto II. i. m. 241.
[154] Vö. 34. jegyz.

erőit egyenesen délnek vezette. Támadásával nagyjából egy időben a május elején horvát–szlavón bánná kinevezett Beriszló Péternek is sikerült nagy győzelmet aratnia egy Horvátországba betörő török seregen.[155] Látni kell azonban, hogy nem ő vonult Boszniába, hanem az irányítása alá rendelt országrészt védte: a kezdeményezés ezen a fronton is az oszmánok kezében volt. A vajda hadjárata rövid ideig tartott, legfeljebb 3–4 hétig, hiszen augusztus 26-án már Karánsebesen, 30-án pedig Déván volt.[156] Az expedíciót kétségkívül siker koronázta, mert egy feltehetően augusztus legvégén Velencébe érkező magyar követ tudósítása szerint Szendrőnél nagy csata volt, amelyből a magyarok kerültek ki győztesen.[157] Szapolyai valószínűleg azért választotta célpontul a Duna-parti várat és környékét, mert itt – miként ezt ma Török Imre bán jelentésének köszönhetően tudjuk, a vajda pedig július folyamán minden bizonnyal még jó pár jelentést kapott róla – a törökök jelentős muníciót (ostromgépeket, ágyúkat, hajókat) halmoztak fel, bizonyára a további betöréseik támogatására.

Az események 1513 szeptemberétől 1514 tavaszáig

Az akcióval egyidőben a király ismét tanácskozott bizonyos főrendekkel Budán, ahol elhatározták, hogy fegyverszünetet kötnek a szultánnal.[158] Minderről két, egymással megegyező és egymást részben kiegészítő forrás maradt ránk. A velencei követ szeptember 2-ai jelentése szerint a vajda hadjáratába sem a király, sem „az ország vezetői" nem egyeztek bele, mert be akarták tartani a fegyverszünetet.[159] Hasonlóról tudósít Csézi András császmai prépost egy augusztus 23-án, Esztergomban kelt levelében: „úgy hírlik, hogy az erdélyi vajda 19 000 fegyveressel Zezin (!) váránál török területre lépett. A király neki külön levelet küldve megtiltotta a hadjáratot, ám mivel a csapatok nagy része már megindult, folytatta azt. A király tiltásának az volt az oka, hogy a vajda távozása után a törökkel megkötötték a fegyverszünetet".[160] Lehetséges, hogy e tudósításokban csupán az uralkodónak és tanácsának a

---

155 *Pálosfalvi T.:* Bajnai Both i. m. 299.; *Pálosfalvi, T.:* From Nicopolis i. m. 343.

156 *Neumann Tibor:* Bulgária – Erdély – Temesvár i. m. 113.

157 *Wenzel G.:* Marino Sanuto II. i. m. 241.

158 Surian július 26-ai jelentése szerint már közel az országgyűlés vége, és a fegyverszünet meghosszabbításáról tárgyaltak: „come la dieta si feva, et era quasi compita, in la qual si tratata di prolongar le trieue col Turcho". *Wenzel G.:* Marino Sanuto II. i. m. 240. – Erről a gyűlésről a januári és májusi budai, valamint a júniusi szegedi kongregációkkal ellentétben oklevelek nem számolnak be. Valószínűbb, hogy csupán királyi tanácsülésről volt szó. Részletesebben lásd a Függelékben.

159 „item come el vayvoda Transalpido (!) voria con zente invader Turchi verso Samandria, e il Re e quelli governano non a voluto, per non iritarlo azio sequi lo acordo e trieu" – Surian szept. 2-ai jelentése: *Wenzel G.:* Marino Sanuto II. i. m. 243.

160 „narrant Vaivodam Transylvanum 19000 Armatorum prope Castrum Zezin in terras Turcarum transmisisse. Vetabat Rex datis ad eum literis ne transiret, quia tamen major Gentium pars jam

„külvilág felé" megfogalmazott rosszallása tükröződik, valójában pedig nagyon is támogatták a támadást.[161] Ám az is könnyen lehet, hogy Ulászló király és Budán tartózkodó tanácsadói valóban megtiltották a hadjáratot – ezt többek között alátámaszthatja, hogy a sorozatos oszmán betörések és magyar veszteségek miatt a király már jobbnak látta a lehető leggyorsabban megkötni a fegyverszünetet –,[162] ám Szapolyai nem vállalta a nagy nehézségek árán kiállított csapatok harc nélküli hazaküldését, szétzüllését és a harci morál megrendítését.

Feltehető, hogy az uralkodó az elvben szeptember elejétől négy hónapig érvényes fegyverszünet békévé hosszabbítására már augusztusban, Szapolyai hadjáratával egy időben követet küldött a szultánhoz Czobor Márton személyében, ám a tárgyalások a vajda akciója miatt minden bizonnyal kudarcot vallottak.[163] Ennek lehet a jele a Máté evangélista napjára, szeptember 21-re összehívott országgyűlés is, amely egybeeshetett Czobor szultántól való visszatértével. A diétát az oklevelek „részleges gyűlésként" (*congregatio particularis*) említik.[164] Erre magyarázatul szolgálhat, hogy az erdélyi megyék valószínűleg nem vettek részt rajta.[165] A szokatlanul hosszúra nyúlt országgyűlés tárgyalásai[166] természetesen főként a törökkel kötendő béke körül foroghattak. Ekkor választották ki a szultánhoz induló újabb követet, Bélai Barnabás szörényi bánt. Költségeire azonban egyszerűen nem volt pénze a kincstárnak, így Ulászló részben kölcsönöket vett fel,[167] részben pedig

---

transmissa erat, iter continuavit. Causam prohibitionis Rex dabat, quod foedus et treuga, jam cum Turco facta essent, post exitum." – A prépost levelének a magyar–török háborúra vonatkozó részleteit közölte: *Balthasar Adam Kercselich:* Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis partis primae, tomus I. Zagrabiae 1770. 210. Tőle emelte át kisebb kihagyásokkal Katona István, lásd *Stephanus Katona:* Historia critica regum Hungariae. Tomulus XI. Ordine XVIII. Budae 1792. 702. Utóbbiból idézi: *Fodor P. – Dávid G.:* Magyar–török béketárgyalások i. m. 207., 69. jegyz. és 208.

161 Vö. *Kosáry D.:* Külpolitika i. m. 52.; *C. Tőth N.:* Az 1514. márciusi országgyűlés i. m. 72.

162 *Fodor P. – Dávid G.:* Magyar–török béketárgyalások i. m. 208.

163 Uo. Czobor személyében tapasztalt diplomatáról van szó, aki többször volt Ulászló király követe, lásd *Kosáry D.:* Külpolitika i. m. 46.

164 1513. szept. 22.: „dieta sive congregatio particularis" (DL 19646.), 1513. okt. 10.: „dieta sew conventio particularis" (DL 84074.)

165 Ennek egyik oka az lehet, hogy a diétával egy időben tartották a Szapolyai nyári távolléte miatt korábban már elhalasztott (vö. Barlabási Lénárd alvajda 1513. június 25-én kelt perhalasztó oklevelével: DF 246061.) erdélyi congregatio generalist. Lásd Barlabási Lénárd alvajda október 7-én, Tordán kelt oklevelét: A Wass család cegei levéltára. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bev., jegyz. közzéteszi W. Kovács András. (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3.) Kolozsvár 2006. 397/601. számú dok. – A másik ok az, hogy általánosságban véve sem világos, hogy az erdélyi megyék menynyiben vettek részt a korabeli országgyűléseken; a Jagelló-korból fennmaradt négy megyei követlista egyike sem tünteti fel az erdélyi megyék képviselőit. *C. Tőth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – W. Kovács András:* Magyarország világi archontológiája 1458–1490. II. Megyék. (Magyar történelmi emlékek, Adattárak). Bp. 2017. 510–521.

166 Október 14-én még tartott a diéta: DL 22461., DL 22462.

167 1513. okt. 5.: Ulászló király arról értesítette Brassó városát, hogy Felix firenzei kereskedő 750 forintot kölcsönzött neki Bélai Barnabás követségére. Tartozása kiegyenlítését a város 1514. évi Márton-napi cenzusának fejében kérte. (DF 247118., a király saját kezű aláírásával). – Említi az oklevelet:

újból adót vetett ki, így például a bányavárosoknak – az évben már harmadjára – ötezer forintot kellett fizetniük.[168] Ugyanekkor döntöttek a tárnoki szék eredetileg májusra tervezett, ám a mozgósítás miatt elhalasztott meghirdetéséről is.[169]

Annak ellenére, hogy az udvarban láthatólag elkötelezték magukat a békekötés mellett, a Szapolyai hadjáratában részt vett csapatok egy részét továbbra is fegyverben tartották. November elején Bács megye csapatainak parancsolta meg a király, hogy vonuljanak Temesvárhoz, ahol már az ő csapatai is ott állomásoznak.[170] A király csapatai 1514 januárjának elején is a Temes-parti erősségnél tartózkodtak.[171] Szintén 1514 januárjából ismert egy arra vonatkozó adat, hogy Szapolyai, illetve más urak és megyék csapatai Zentánál voltak.[172] Ennek okát a korábbi szakirodalom abban látta, hogy Ulászló és környezete már tudott arról, hogy Bakócz bíboros a pápa törökellenes hadjáratra felhívó bullájával úton van Magyarország felé, és ennek előkészületeként mozgósítottak csapatokat.[173] Újabban arra hívták fel a figyelmet, hogy a magyar–török határon I. Szelim trónralépésétől fogva a korábbinál aktívabb harckészültség lehetett, és az 1513. évi augusztusi hadjárat után a határ további védelme céljából nem oszlatták fel a csapatokat.[174]

A határvédelem fenntartására más adatokból is következtethetünk. Egyrészt a fegyverszünet ellenére még nem kötötték meg a törökkel a békét, addig pedig bármikor számíthattak támadásokra. Másrészt a bulla kihirdetéséről és a keresztes

---

Neumann T.: Bulgária – Erdély – Temesvár i. m. 112. – Egy október 30-án kelt oklevélből úgy tűnik, hogy a város megegyezett a kereskedővel arról, hogy az összeg nagyobb részét (650 forintot) csak 1514. év Márton-napjáig fizetik ki: DF 278674. – Felix személyében a korban Budán tevékenykedő egyik legjelentősebb firenzei kereskedőről, Felice Stagiról van szó, lásd *Kubinyi András:* Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. Budapest Régiségei 19. (1959) 101. Hozzátartozik az igazsághoz, hogy Bélai hatalmas, több mint 100 fős kísérettel ment a szultánhoz, aminek költségei igen magasra rúghattak, erről: *Fodor P. – Dávid G.:* Magyar–török béketárgyalások i. m. 211.

168 1513. okt. 7.: DF 249818.; okt. 23.: DF 249815. (második fizetési felszólítás). A városok részletekben fizettek, például november 5-én 600 Ft-ot: DF 249816. Négy nappal később, nov. 9-én Ulászló – tekintettel arra, hogy az 1513. évben már háromszor vetett ki rájuk adót (taxa et contributio), továbbá a bányák arany- és ezüsthozamának csökkenése miatt – a bányavárosokat egy évre minden adó alól felmentette: DF 249817. Arra, hogy az uralkodó az országgyűlésen más városokra is adót vetett volna ki, nincs adat. Az országlakosokra biztosan nem vetett ki újabb subsidiumot, bővebben lásd a Függelékben.

169 A májusi halasztásról lásd fentebb. December 6-ára hirdették meg: DF 241115. (Ráskai erről szóló levele Pozsonyhoz, okt. 3.); DF 217280. (Ráskai levele Bártfának, a datálás az előbbi irat alapján lehetséges.) Megtartására: *Knauz N.:* Budai káptalan i. m. 60., 93. és 103. számú dok. (DL 106070.)

170 *Fekete Nagy A. – Barta G.:* Parasztháború i. m. 31. A forrást Fekete Nagy oklevéltárának kéziratából idézték, amelynek nyomtatott változatába azonban (Monumenta rusticorum i. m.) a dokumentum nem került bele. Fotókópiájának jelzete: DF 258932.; Bátori István szeptember elején a Temes megyei Monostoron tartózkodott: *C. Tőth N.:* Ki kicsoda i. m. 33.

171 Uo. A fotókópia jelzete: DF 270940.

172 *C. Tőth N.:* Az 1514. évi márciusi országgyűlés i. m. 34.; *Neumann T.:* Bulgária – Erdély – Temesvár i. m. 112–113.

173 *Fekete Nagy A. – Barta G.:* Parasztháború i. m. 32.

174 *Neumann T.:* Bulgária – Erdély – Temesvár i. m. 113–114.

hadjárat megindításáról országgyűlés döntött 1514 tavaszán,[175] tehát erről hónapokkal korábban, egy királyi tanácsülés keretében aligha hoztak még határozatot. (Az 1513. év utolsó nagyobb tanácskozására az udvarban december elején került sor, itt minden bizonnyal az aktuális hadi helyzetet tárgyalhatták meg, és már szó eshetett arról is, hogy amint Bakócz a pápai bullával hazaérkezik, országgyűlést tartanak).[176] A Szelim szultán trónralépésétől fennálló aktívabb magyar harckészültség kérdésében azonban Bátori István 1512 őszén aratott győzelmétől függetlenül is bizonytalan vagyok: mint az első fejezetben bemutattam, a határmenti – legalábbis a szreberniki bánság területén fekvő – végvárak őrsége és felkészültsége hiányos volt, arra pedig nem találtam adatot, hogy felmentő csapatokat tudtak volna mozgósítani. A frontvonalakat az 1513. évi januári országgyűlést követően sem sikerült stabilizálni, a végvárak felszereltsége és ellátása kérdéses maradt,[177] a sikeres oszmán akciók pedig az év első felében is tovább folytatódtak. A helyzetben érezhető változás csak a májusi mozgósítás, illetve Beriszló horvát–szlavón báni kinevezése után állt be, majd az utóbbi dubicai győzelmét és Szapolyai szendrői betörését követően már adatolhatóan tartottak a déli határ mentén mobilis katonai erőket is.

Nem tudni, hogy a Máté-napi országgyűlésen kiválasztott Bélai Barnabás végül mikor indult útnak a szultánhoz, ám csak december 17-én érkezett meg Drinápolyba.[178] Szelim szultán azokba a követelésekbe, amelyeket Ulászló a béke megkötésének feltételéül támasztott, nem egyezett bele, ezt pedig tudtára is adta a magyar uralkodónak. Követe az üzenettel február közepe táján érkezhetett Budára.[179] Ekkor azonban Bakócz már Szlavóniában járt, és néhány hét múlva Ulászló udvarába ért a keresztes bullával. Az események ettől kezdve előbb egy újabb törökellenes hadjárat, majd viharos gyorsasággal a jól ismert parasztháború felé vezettek.[180]

---

175 *C. Tóth N.:* 1514. évi márciusi országgyűlés i. m. passim.

176 Uo. A tanácskozás december 16-ára bizonyára véget ért, mert Werbőczy tudósítása szerint Szapolyai ezen a napon kelt át Budáról Pestre, és Debrecenen át tervezett Erdélybe visszatérni. *Fraknói Vilmos:* Werbőczy István kiadatlan levelei és egy országgyűlési beszéde. Magyar Történelmi Tár 23. (1877) 127. (DL 47060.)

177 *Óváry L.:* Oklevél-másolatok i. m. 1053. számú dok. (Nándorfehérvár és Jajca ellátásának problémája); Török Imre jelentése Nándorfehérvár felszereltségének és ellátásának hiányairól (lásd fentebb); Ulászló aug. 2-ai parancsa Jajca ellátására: DL 47055.

178 *Fodor P. – Dávid G.:* Magyar–török béketárgyalások i. m. 211.

179 Uo. 212.; *Pálosfalvi, T.:* From Nicopolis i. m. 344.

180 Az 1514. év első felének eseményeiről – amelyek már nem tartoznak szorosan e tanulmány tárgyához – részletes áttekintést ad két tanulmány: *C. Tóth N.:* 1514. évi márciusi országgyűlés i. m. passim; *Neumann T.:* Bulgária – Erdély – Temesvár i. m. passim. Lásd még *Fekete Nagy A. – Barta G.:* Parasztháború i. m. 23–41. Az esetleges fegyverszünet vagy békekötés kapcsán vö. még *Fodor P. – Dávid G.:* Magyar–török béketárgyalások i. m. 213., 216.

Az események mérlege

Ulászló király oszmánok felett aratott győzelmét augusztus végén ágyúlövésekkel ünnepelték Rómában.[181] Mivel azonban a szreberniki bánság három elvesztett vára az 1513. év végén változatlanul török kézen volt,[182] érdemes pontokba szedve mérlegre tenni a magyar katonai akciók eredményeit.

1. *A szreberniki bánság sorsa.* A szakirodalomban régóta rögzült a bánság elvesztésének teóriája, összekötve azzal, hogy az oszmán hadvezetés nagy rést ütött a magyar végvárrendszeren. Való igaz, hogy a központi vár elvesztésével a bánság mint szervezeti egység megszűnt, ugyanakkor az adatokból úgy látom, hogy a területén fekvő erősségek nagyobb része magyar kézen maradt. Véleményem szerint tehát a „rést" sikerült „befoltozni", a Száva vonalát pedig stabilizálni; az említett várak csak a mohácsi csatát követően kerültek a törökök kezére.

2. *A végvárak és a határvédelem helyzete.* Jól ismert a végvárrendszer fenntartásának nehézsége, amely valójában meghaladta az ország anyagi lehetőségeit. Ekkor sem volt másként: a határok védelme 1512 telén és 1513 tavaszán elégtelen volt. Bizonyítják ezt Szrebernik, Szokol és Tessány elvesztése mellett a törökök dalmáciai várfoglalásai, a Temesköz védelmének elhanyagolásáról szóló adatok és a területet ért, az előbb említettel nyilván összefüggő sikeres oszmán betörések is. Ugyanerről tanúskodik Török Imre jelentése Nándorfehérvár őrségének és felszereltségének hiányairól, valamint Pét felégetése a Szörényi bánságban. Az említett problémákhoz az is hozzájárulhatott, hogy a temesi ispán, illetve az ezzel együtt járó Alsó részek főkapitányának tisztsége Somi Józsa 1508-ban bekövetkezett halálát követően egészen Bátori István 1511. évi hivatalba lépéséig gyakorlatilag betöltetlen volt. Horvátországban és Szlavóniában pedig az, hogy Bajnai Bot András nem mondott le a báni tisztségről, évekig tartó zavaros politikai helyzetet okozott.[183]

3. *A mozgósítás.* Újból igazolást nyert az a szintén régi múltra visszatekintő tétel, hogy az ország csapatait a nyári hónapokat megelőzően nem lehet összegyűjteni, és nagyobb hadjáratot indítani. Ez esetben a csapatok nagyobb része végül július elejére szállt táborba és jelent meg Szeged mellett. Hozzá kell tennem, hogy a

[181] *Óváry L.:* Oklevél-másolatok i. m. 1054. számú dok. Nem dönthető el egyértelműen, hogy vajon Beriszló avagy Szapolyai győzelmének szólt-e ez, lehetséges, hogy mindkettőről tudtak, hiszen Velencébe is befutottak már augusztus végére a hírek. *Wenzel G.:* Marino Sanuto II. i. m. 240–241. Későbbi adat alapján azonban úgy tűnik, hogy Beriszló győzelme aratott nagyobb figyelmet, amiről utóbb Istvánffy is megemlékezett, lásd Istvánffy Miklós históriája i. m. 122.

[182] Ezeket Bélai Barnabás követ 1513 decemberében a béke feltételeként visszakövetelte a szultántól. *Fodor P. – Dávid G.:* Magyar–török béketárgyalások i. m. 211.

[183] A temesi ispánságra lásd *C. Tóth Norbert:* Bátori (III.) István politikai pályafutásának kezdete (1503–1511). In: Az ecsedi Bátoriak a XV–XVII. században. Szerk. Szabó Sarolta – C. Tóth Norbert. (Báthori István Múzeum Kiadványai 34.) Nyírbátor 2012. 129–131., vö. ellenben Archontológia 1458–1490. I. 124–125. A bánságra lásd *Pálosfalvi T.:* Bajnai Both i. m. passim.

mozgósítást a tavaszi hónapok komoly belpolitikai zűrzavarai minden bizonnyal hátráltatták. Végezetül kétségeket vet fel a csapatok összevonásának hatékonysága is (bár ezzel kapcsolatosan további, elsősorban logisztikai kérdések is felmerülnek, tudniillik hogyan oldották meg a csapatok ellátását). Ezt egyrészt Ulászlónak különböző csapatparancsnokokhoz intézett júniusi utasítása, másrészt a Szapolyainak és Bátorinak már a szegedi sereggyűlés után küldött levelei is igazolják.

4. *Oszmán katonai akciók.* A vizsgált időszakban a török főerők nem Európában állomásoztak. Ennek ellenére komoly erőfölényben voltak, amelyet hatékonyan használtak ki. A taktikájuk, amely a több fronton egy időben alkalmazott betörésekre épült, érezhetően zavart idézett elő a magyar seregek irányításában, és nehezíthette az egységek koncentrációját – ezt azok a júniusban és júliusban kelt oklevelek igazolják, amelyek egyre máshol jelölték meg a lehetséges oszmán támadás várható irányát.

5. *A magyar katonai akciók lehetőségei.* Pusztán a tényeket összefoglalva: a hadjáratról először tárgyaló diéta után bő fél évvel egy alig néhány hétig tartó rövid expedíciót sikerült elindítani, amely győzelmet aratott ugyan bizonyos oszmán csapatok felett, ám a boszniai várakat már meg sem próbálta visszahódítani, és a célpontként választott Szendrőt sem sikerült elfoglalnia. Valójában az esztendő végére világossá vált: az ország ereje önmagában a *status quo ante* visszaállítására sem elegendő, még úgy sem, hogy a török főerők nem Európában állomásoznak. A helyzet később már nem változott. 1514-ben Szapolyai János ismét csupán egy igen rövid ideig tartó betörésre vállalkozott, ezúttal Bulgáriába, bár a parasztháború kitörése miatt nem tudhatjuk pontosan, mit tervezett később a magyar hadvezetés.[184] Egy évre rá a vajda újabb akciója viszont már Nándorfehérvártól alig 15 kilométerre, Zsarnó váránál vereséggel végződött.[185] Távolabbi példaként az 1522. évi havasalföldi hadjáratok is felhozhatók: itt is rövid ideig tartó expedíciókról volt szó.[186]

6. *Belpolitikai helyzet.* Magától értetődik, hogy a hátország stabil politikai helyzete megkönnyíti katonai expedíciók szervezését. Ilyesmiről azonban az 1513. évben aligha beszélhetünk. A hadjárat megindításáig három nagyobb kongregációt is tartottak, amelyek közül kettőn nem valamiféle hadjárat, hanem a nemesség sérelmei és követelései álltak a középpontban. Minden korábbinál nagyobb szükség lett volna – például zsoldosok fogadására – az adókból befolyó jövedelemre, de a tervektől eltérően ennek nagy része csak az év második felében folyt be a kincstárba. Mindez a kormányzatot nagyon nehéz helyzetbe hozta: egy túlerőben

184 *Neumann T.:* Bulgária – Erdély – Temesvár i. m. 117.; *C. Tőth Norbert:* Az apátfalvi–nagylaki csata. In: Keresztesekből lázadók i. m. 85. – A keresztes sereg bevetésének céljáról eltérő a két vélemény.

185 *Kosáry D.:* Külpolitika i. m. 38.; A kérdést legújabban C. Tóth Norbert vizsgálta. *Uő:* Szapolyai János erdélyi vajda törökellenes harcai (1510–1526). (Megjelenés alatt).

186 *C. Tőth N.:* Havasalföldi hadjárat i. m. passim.

lévő ellenség támadásainak elhárítása mellett a lázongó nemesség kibékítésére és a vártnál sokkal kisebb adójövedelmek pótlására is megoldást kellett (volna) találnia. Utóbbi azonban sikertelen maradt – ennek okait a Függelékben külön fogom tárgyalni.

FÜGGELÉK

I. Országgyűlések

A Jagelló-kori országgyűlések történetének még nincsen modern feldolgozása, a releváns, terjedelmes forrásanyagról nincsen kimutatás.[187] Mint a tanulmány bevezetőjében már jeleztem, figyelmemet mindenekelőtt a gyűlések nagy száma vonta magára, amellyel az 1513. esztendőben találkoztam, és amely élesen elkülönült Ulászló uralkodásának első éveitől. A januári diétát az alighanem botrányos májusi kongregáció követte, majd június végén a szegedi gyűlésre került sor. Alig egy hónappal ezután ismét tanácskozás volt Budán, majd szeptember végén újabb diéta vette kezdetét, hogy aztán a kongregációk sora egy december első felében tartott összejövetellel lezáruljon.[188] A számos gyűlés sokfélesége a róluk tanúskodó források különbözőségében is tükröződik: egyes kongregációkról oklevelek éppúgy szólnak, mint követjelentések, másokról kizárólag okiratok, megint másokról pedig csupán követjelentések számolnak be.[189]

Mindebből további kérdések adódnak. Vajon a forrásokból mit tudhatunk meg az egyes gyűlésekről? A januári diétáról mind oklevelek, mind Marino Sanuto követjelentési kivonatai beszámolnak, akárcsak a májusi rendkívüli, a júniusi szegedi és a decemberi gyűlésről. A július végi tanácskozásról csupán Sanutónál esik szó, míg a szeptemberi, Máté-napi kezdettel tartott országgyűlésről csak oklevelek tanúskodnak. Sanuto minden gyűlést egyformán *dieta* címmel illet, amely mögött nyilván egy formula húzódik meg, mert Antonio Surian velencei követnek olasz nyelven aligha álltak rendelkezésére azok a terminus technicusok, amelyekkel az egyes tanácskozások közti különbséget leírhatta volna. (Tegyük hozzá: aligha volt efféle célja.) E szemszögből jelentései közül legfőbb

[187] Kivételt képeznek a – jellemzően privilégium formájában kiadott – dekrétumok, ezeknek ugyanis van új kiadásuk: DRMH IV. i. m.

[188] Egy korábban megjelent írásomban csupán három országgyűléssel számoltam. *Mikó G.:* Ismeretlen országgyűlési emlék i. m. 468–469.

[189] Mindez egyébként arra – a jövőben minden bizonnyal elkészülő, a Jagelló-kor törvényhozását bemutató kritikai kiadás összeállítása során felmerülő – alapvető problémára is felhívja a figyelmet, hogy annak forrásbázisa nem korlátozódhat a kétségkívül legfontosabb kútfőket tartalmazó oklevelek csoportjára.

forrásértéke annak van, amelyik a máshonnét nem ismert július végi kongregációról tanúskodik. Bőbeszédűbbek az oklevelek. Ezek szóhasználata alapján januárban általános országgyűlés (*universalis dieta generalis*) ülésezett, a májusban „főpapok, főurak és nemesek" részvételével gyűlés zajlott, míg a szegedi kongregációt egyetlen oklevél sem nevezi sem *dieta*nak, sem *congregatio*nak; más adatokból derül ki, hogy egy hadjáratot előkészítő sereggyűlésről volt szó. A szeptemberi tanácskozás „részleges gyűlésként" (*congregatio/dieta particularis*) tűnik fel a forrásokban. A júliusi gyűlésről, mint már szó esett róla, Surian jelentésén kívül semmit nem tudunk, míg decemberben ismét „főpapokkal, főurakkal és nemesekkel" zajló tanácskozásról volt szó.

Az előbbiek alapján rögzíthetjük, hogy a kongregációk között kétségkívül eltérő típusok különböztethetőek meg: az „általános országgyűlés" (január), a „részleges országgyűlés" (szeptember), a sereggyűlés (június), a források szűkszavúsága miatt bizonyára „királyi tanácsülés"-ként aposztrofálható összejövetel (július, december), valamint a sajátos májusi gyűlés, amelyet a résztvevő nemesek nagyobb száma alapján nevezhetnénk országgyűlésnek, jóllehet nem uralkodói meghívásra ült össze, hanem a nemesek kényszerítették ki.

Ezek a megállapítások rávilágítanak arra, hogy minden egyes, eddig ismeretlen források segítségével újonnan „felfedezett" kongregáció esetében érdemes megvizsgálni, hogy miféle gyűlésről is van szó. Ez pedig már átvezet egy, az előbbiekkel összefüggő, újabb problémához: vajon az egyes „típusok" jogköre meddig terjedt. Mennyiben tekinthetők a különböző gyűlések egyenértékűnek egymással? További megfontolandó kérdés az, vajon hol helyezkednek el a „rangsorban" azok a gyűlések, amelyek végén függőpecsétes dekrétumot is kiadtak.[190] Az 1513. évi hat kongregáció közül ugyanis egyik sem tartozik ebbe a kategóriába.

II. Adószedés

Ami az adószedést illeti, a hat gyűlés közül a sereggyűlésről feltételezhető talán legkevésbé, hogy adót vetett ki, ám a másik öt kongregáció közül automatikusan egyik esetében sem lehet kizárni, hiszen, miként Neumann Tibor írásából kiderült, adószedésről királyi tanácsülés is dönthetett: így történt ez 1491-ben is.[191] A források alapján 1513-ban a helyzet másként festett: az öt gyűlés ellenére csupán egyetlen, mégpedig a januári diéta döntött adókivetésről. Összefüggésben

[190] Vö. *C. Tóth N.:* Tolnai országgyűlés i. m. 1462., ahol a szerző – részint Teke Zsuzsa és Neumann Tibor eredményeire is támaszkodva – helyesen rögzíti, hogy az egyes diéták határozatainak érvényét nem befolyásolta az, hogy a rendelkezéseket dekrétumba foglalták-e vagy sem. Ezen megállapítás azonban nem érinti a kongregációk fentebb taglalt, „típustól" függően esetenként eltérő hatáskörét.
[191] *Neumann T.:* Királyi hatalom i. m. 52.

áll ez vajon az országgyűlés generális jellegével? Kialakult volna már ekkorra egy olyan gyakorlat, hogy csakis egy generális diéta dönthet erről, a partikuláris diéták és a királyi tanácsülések pedig nem? Vagy csupán azért nem vetettek ki újból adót, mert már a januárban kivetett *subsidium* beszedése sem sikerült időben: ezt, mint láttuk, a nemesek megakadályozták, és csak a májusi gyűlésen keresztülvitt követelésük teljesítése után voltak hajlandóak a második részletét is megfizetni. Most nézzük, miként történt a *subsidium* behajtása.

A januári diéta határozataiból kitűnik, hogy ennek beszedéséből a korábbi években szokásosnál feltétlenül nagyobb bevételre számított a kincstár. Mint arról fentebb már szó esett, az 1512-ben szedett 50 dénár helyett 100 dénárt vetettek ki, eltörölték az egytelkes nemesek addig élő kiváltságát, amelynek alapján adófizetés helyett harminchat telkenként voltak kötelesek egy lovas katonát kiállítani, és őrájuk is kivetették az adót, valamint más módokon is csökkentették a fizetés alól felmentettek rétegét.[192] Az egy forintot eredetileg György-napig (április 24.) kellett volna beszedni, ám a török támadások miatt annak az első felét, vagyis 50 dénárt, már böjtközép napjáig (március 2.) kérték. A második részlet megfizetése azonban tavasszal elmaradt.

Július legvégén két Sáros megyébe kirendelt dikátor 54 forintot és 37 dénárt vett kölcsön Eperjestől az adószedés lebonyolításának költségeire, és ígéretet tettek arra, hogy az összeget Márton-napig (november 11.) visszakapja a város.[193] A határidő magyarázatát Ferenc erdélyi prépost és királyi titkár augusztus 20-án kelt levelében találjuk meg, amelyben többek közt azt olvashatjuk, hogy „az országlakosok a legutóbbi diétán úgy határoztak, hogy a királynak megajánlott adó második felét (*altera medietas*) Márton napig kell megfizetni".[194] „Legutóbbi diétán" bizonyára azt a május eleji budai gyűlést kell értenünk, amelyen az adó „második felét" (újból) megajánlották. Érdemes arra is felfigyelni, hogy a januárban kivetett „első részlettel" ellentétben ezúttal hosszú idő volt a beszedésére. Végezetül utolsó, ám legfontosabb láncszemként Beriszló Péternek egy december közepén kiadott oklevelét kell elemzésünkbe bevonnunk. Ebben a kincstartó azokhoz a dikátorokhoz fordult, akik Bács megyében a „jelenlegi 50 dénáros adót" szedik. Ez nem más, mint a Ferenc prépost oklevelében már említett *altera medietas*, amelyet elvben Márton-napig kellett (volna) behajtani. Hogy nem újabb adóról van szó, az oklevél egy látszólag lényegtelen, ám számunkra annál fontosabb részletéből derül ki. Az uralkodó 350 forinttal tartozott Kenderessy András palotásnak, amelyet Bács megye adójából kellett

[192] Lásd Függelék III/1.
[193] DF 229444.
[194] „ad festum Martini est per regnicolas constitutum adhuc in superiori dieta, ut subsidii maiestati regie oblati medietas altera dicetur et exolvatur" – DF 217272.

számára kiutalni. A „legutóbbi adóból – írja az oklevél –, amelyet még Herendi Miklós kincstartósága idején szedtek", csak 225 forintot kapott meg, így a maradék 125-öt a most befolyt adóból kellett számára kifizetni.[195] Herendi Miklós kincstartóságára az utolsó adat 1513. április 5-éről ismert, ám a tisztséget valószínűleg a május eleji gyűlésig betöltötte.[196] Mindezen adatok figyelembevételével nem lehet vitás, hogy Bács megye – és éppígy nyilván az összes többi *comitatus* is – az 1513. évben csak két alkalommal adózott. Először tavasszal, Herendi kincstartósága idején – ez volt a böjtközép napjáig behajtandó 50 dénár, az egyforintos adó első fele. A második 50 dénárt, az *altera medietas*t azonban nem az eredetileg tervezett György-napkor, hanem csak az év legvégén fizették meg. Az egyforintos adóból befolyó jövedelemnek tehát legalább a fele majdnem egész évben hiányzott a kincstárból.

A hiányzó bevétel magyarázatul szolgálhat azokra a roppant magas adóterhekre is, amelyeket az uralkodó a saját földesurasága alá tartozó városokra és például a szászokra az esztendő folyamán kivetett. (Effajta adókivetéshez természetesen nem kellett semmiféle országgyűlés beleegyezése.) A királyi városoknak a szokásos adóikon felül egyenként 2000 forint hadisegélyt kellett fizetniük a májusi mozgósítás elrendelése után, és ha ehhez hozzátesszük, hogy a szreberniki várak elestére hivatkozva már 1512 novemberében is kértek tőlük 1000 forintot, az annyit tesz, hogy fél év alatt városonként legalább 3000 forint többlet adót kellett beszolgáltatniuk.[197] (Összehasonlításképpen: a szabad királyi városok által fizetendő hadisegély az 1501. évi tolnai – szintén egy hadjárat előtti – országgyűlésen csak 1000 forintot tett ki.)[198] A bányavárosokat két alkalommal (májusban és október–novemberben) összesen 10 000 forint rendkívüli hadiadó sújtotta, ám abból a novemberi oklevélből, amelyben Ulászló egy évre adómentessé nyilvánította őket,[199] kiderül, hogy az év folyamán volt egy harmadik adókivetés is, amelynek az összegét nem ismerjük. A magas adók növekvő feszültséget eredményeztek.[200] A Sáros és Szepes

---

195 1513. dec. 13.: DF 285370.

196 Archontológia 1458–1526. I. i. m. 133.

197 Kérdéses persze, hogy ebből mennyit fizettek be valójában. A Jagelló-kor első évtizedéből vett adatok inkább arra mutatnak rá, hogy a városok az előírt összeget igyekeztek a kincstartónál lealkudni, és sokszor „kompromisszumos" megoldás született. *Neumann Tibor:* „Minden időkben kegyelmes uratok kívánunk lenni". A királyi városok adóztatása a 15. század végén. In: Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Kádas István – Weisz Boglárka. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések). Bp. 2017. 74., 79–80.

198 *C. Tóth N.:* Tolnai országgyűlés i. m. 1466.

199 Korántsem biztos, hogy az uralkodó be is tartotta az ígéretét. *Neumann T.:* Városok adóztatása i. m. 95.

200 Erre már felhívta a figyelmet Neumann Tibor is: *Neumann T.:* Bulgária – Erdély – Temesvár i. m. 116.

megyékben fekvő királyi városok ősszel már külön tárgyaltak arról, hogy megfizessék-e az előre követelt Mihály-napi adót.[201]

A szászok adóterhei szintén igen magasak voltak. Először 14 000 forintot kellett fizetniük 1513 György-napjáig,[202] majd az ősz folyamán újabb 25 000 forintot vetettek ki rájuk, amelyet az uralkodó büntetésből utóbb 40 000-re emelt.[203] Ez a hatalmas összeg azonban már behajthatatlannak bizonyult: nemsokára 27 000 forintra csökkentették ugyan, de a befizetése – minden siettetés ellenére – már az 1514. esztendőre maradt.[204] A kincstár minden rendkívüli adó kivetése ellenére üres maradt, hiszen az év végén az uralkodó már a városok jövő évi (1514. évi) adóit is elkezdte lekötni. Ez azzal magyarázható, hogy az egyforintos adóból – az adózók körének kibővítését is figyelembe véve – elméletileg legalább 2000 forint jövedelem származott volna,[205] amelynek azonban a fele, mint láthattuk, gyakorlatilag egész évben hiányzott a bevételek közül. Ezt az összeget a király fennhatósága alá tartozó különböző városokra, illetve a szászokra újra és újra kivetett magas adók legfeljebb részben ellensúlyozhatták.

III. Források

Az alábbiakban közlöm az 1513. év országgyűléseivel kapcsolatos két legfontosabb forrást, amelyek eddig még nem jelentek meg nyomtatásban. Az esztendőben tartott további diéták határozatairól hasonló iratok – legalábbis az általam átvizsgált kútfők tanúsága szerint – nem maradtak fenn.

1.

1513. február 9., Buda.
II. Ulászló király parancsa az ország vármegyéihez, amelyben közli a török fenyegetés miatt 1513. január 15-én összeült országgyűlésen megszavazott, adószedéssel kapcsolatos

---

201 Vö. 134. jegyz.
202 Rechnungen der Stadt Kronstadt I. i. m. 197., 198. és DF 247560., DF 246057.
203 *Neumann T.:* Bulgária – Erdély – Temesvár i. m. 116., vö. Székely oklevéltár. V. (1296–1603). Szerk. Szádeczky Lajos. Kolozsvár 1896. 924–926. számú dok. – 1492-ben 20 000 forint volt a szászok adója, míg 1494-ben 21 000-re, egy évvel később pedig 23 000-re rúgott. *Neumann T.:* Városok adóztatása i. m. 30., 37–38., 71.
204 Erről a brassói számadáskönyvekből tudunk: „Item in taxa regia, quam magnificus dominus Johannes Borne-Myssa super universitatem omnium Saxonum imposuerat flor. viginti septem milia florenorum etc. praesentavimus villico flor. 2220." – Az 1514. évi kiadások első tétele. (Rechnungen der Stadt Kronstadt i. m. 202.) Saját lakosaitól az összeget két részletben szedte be a város: 1514. március 27-én, illetve december 15-én. (Uo. 201.) Mindkét bejegyzésben feltüntették, hogy a Bornemissza János által kivetett 27 000 forintos királyi adóról van szó. Az adó még a csökkentett összeggel is magas volt, az 1514. év végén több mint 400 forint volt a város költségvetésének deficitje.
205 *Neumann T.:* Királyi hatalom i. m. 53. – C. Tóth Norbert az 1522. év esetében 250 000 forint körüli összeggel számolt, lásd *C. Tőth N.:* Költségvetés i. m. 122–124.

határozatokat, és egyúttal felszólítja a megyéket, hogy a dikátorokat az adó beszedésében ne akadályozzák.

Példányai: 1. A Győr megyének küldött példány, eredeti: DL 91046. (Khuen-Héderváry lt.) 2. A Sáros megyének küldött példány, egykorú másolat: Štátny archív v Poprade Pobočka Bardejov – Bártfa város levéltára: Középkori gyűjtemény, 3707. számú dok., fol. 3v–4v. (DF 216594.) 3. Egy ismeretlen megyének címzett példány szövege az úgynevezett Oláh Miklós-féle formuláskönyvben: Miestne Pracovisko Matice Slovenskej Jasov – A Jászói Prépostság volt könyvtára. Oláh Miklós formuláskönyve. fol. 40v–41v. (DF 282621.)

A szöveg a Győr megyének küldött eredeti példányt követi. Annak szakadás vagy vízfolt miatt olvashatatlan helyeit a másik két példányból egészítettem ki, amit szögletes zárójelekkel jelöltem. A szöveget a könnyebb áttekinthetőség kedvéért bekezdésekre tagoltam.

Wladislaus Dei gratia rex Hungarie et Bohemie etc. fidelibus nostris universis et singulis nobilibus et alterius cuiusvis status et condicionis possessionatis hominibus comitatus Jauriensis[206] salutem et gratiam. Cum ad dietam generalem, quam ad octavum diem festi epiphaniarum Domini novissime transsacti[207] universis dominis prelatis, baronibus, proceribus et nobilibus totius regni nostri Hungarie pro repellendis imminentibus ex omni fere latere periculis et signanter recuperatione castrorum finitimorum nuper, ut scitis, amissorum et in manus hostiles deventorum indixeramus, iidem domini prelati et barones proceresque et nobiles ad maiestatem nostram unacum certis fratribus vestris convenissent, inter alios eorum tractatus et conclusiones ad propellandas hostium incursiones evitandusque nobilium oppressiones summe necessarias salutemque et quietum statum ipsius regni nostri et omnium vestrum tangentes et concernentes, pro castrorum finitimorum, ne aliqua ex illis in perniciem regni rursus periclitarentur, conservatione simul et banderii nostri regalis erectione, ceterarum etiam necessitatum nostrarum expeditione, de singulis eorum iobagionibus sew sessionibus iobagionalibus singulos centum denarios infra festum Beati Georgii martiris,[208] in altera revolutione annuali venturum in duobus terminis, primo videlicet ad proximum Sancti Georgii martiris[209] et secundo ad Beati Martini episcopi et confessoris[210] proxime affutura festa maiestati nostre persolvendos benevole obtulerunt.

[206] A Sáros megyének küldött példányban értelemszerűen „de Saros" áll. A formuláskönyv másolatában az első mondat hiányzik.
[207] 1513. jan. 15.
[208] 1513. ápr. 24.
[209] 1514. ápr. 24.
[210] 1514. nov. 11.

Post discessum vero vestrum et aliorum nobilium a nobis ad propria, dum hostiles hoc hiemali tempore motus quiescere speraremus, ipsis dominis prelatis et baronibus ac assessoribus sedis nostre iudiciarie vestri et aliorum nobilium de medio electis nobiscum adhuc existentibus Turci bipartito exercitu regna et confinia nostra rursus crudeliter invasere, altero castrum Jezero obsidentes, altero eo animo eoque consilio Croatiam ingredientes, ut istic castra omnia desolata et derelicta, quorum magnus est numerus, occupent, et illa quam primum nunciant, quod si fieret plura, quam nos in illo regno loca possiderent, foretque brevi, ut totum illud regnum occuparent.

Hec igitur et alia [multa pericula evitanda] iidem domini prelati et barones ceterique assessores et nobiles, quos cum plena facultate [hic reliquistis], premeditantes simuletiam diligenti cura atque studio perpendetes, quod in primis et ante omnia necessaria valde est castrorum finitimorum, que ob vetustatem valde ruinosa sunt, reformatio et munitio quomodoque ex solo premisso oblato subsidio tantis ac tam multis periculis variisque necessitatibus occurri nequaquam potest, decreverunt, quod prefatum subsidium etiam de medio colonorum aliter quam solitum erat et maturius, quam oblatum et statutum fuerat, dicaretur et exsolveretur, et iccirco ad medium scilicet instantis quadragesime[211] subsidium prenarratum maiestati nostre pro expediendis premissis rebus et necessitatibus ipsius regni nostri modo premisso oblatum, quoad medietatem eiusdem, quinquaginta scilicet denarii, sub condicionibus infrascriptis exigendi pariter et persolvendi statuerunt.

In primis, quod quilibet sessionatus homo seorsum et in alia serie ab altero sessionato etiam in una et eadem curia residens dicetur.

Item in quibus hereditates, vineas scilicet aut terras arabiles extirpatitias habentes et colentes ad quinquaginta, hereditates vero non habentes, sed apud alios cohabitantes ad viginti quinque denarios dicentur.

Item, quod pro factoribus non alii, nisi qui de propria curia dominorum suorum victu et amictu fruuntur, in hac contributione [relaxentur].

Item ex quo nobiles unius sessionis iuxta contenta generalis decreti nostri de singulis triginta sex sessionibus eorum unum equitem armatum pro regni defensione annuatim conservare tenentur, scilicet [hucusque] huiusmodi equites minime tenuisse dicuntur. Ideo, ut ipsi quoque in hoc onere belli et castrorum finitimorum restauratione unacum prelibatis dominis prelatis ac baronibus et nobilibus, item ecclesiasticis personis predeclaratis ac [civitatensibus] assistere vel pro hac vice debeant, de [singu]lis eorum sessionibus singulos quinquaginta [denarios solvant], et quod finita connumeratione huius[modi dice sew contributio]nis quintodecimo die eadem [contributio ubilibet exigatur], ne defectu pecuniarum,

[211] 1513. márc. 2.

que n[erv]i belli censentur, erectio banderii et missio gentium [nostre] maiestatis citissime et sine mora necessaria protrahi videatur.

Et insuper prefati domini prelati et [barones atque] assessores et nobiles tanta pericula et necessitates intuentes, tanquam patrie amatores, etiam se ips[os iu]xta status et facultatis eorum exigentiam taxaverunt.

Et nichilominus universos quoque abbates, prepositos, canonicos, archidiaconos et cunctos ecclesiarum plebanos ac rectores et altaristas, item mercatores et alios [civitaten]ses secundum posse ipsorum pariter contribuere, et ad huiusmodi salutaria opera subsidium prestari debere dec[re]verunt.

Et quamquis prefati assessores talia ac tanta pericula simuletiam necessitates probe animadvertentes, quo ad personas ipsorum ad subsidium etiam de propriis personis prestandum, et etiam quoad dicationem seriei d[ominorum], ut premissum est, consenserunt, tamen quoad vos id adhuc ad requisitionem vestram retulerunt, [offerentes se] cum aliis universis dominis prelatis et baronibus id etiam apud vos effecturos, proinde fidelitatem vestram [harum] serie requirimus et hortamur, ut causis et necessitatibus premissis vos quoque ad premissas [conditiones] accedere, dicatoresque nostros ad connumerandum huiusmodi subsidium unius floreni, nunc autem medii [floreni] ad proximum medium terminum absque omni difficultate sub premissis articulis et condicionibus emittere, [illud]que de bonis vestris eisdem hominibus nostris quamprimum exolvere et extradare exolvique et extradari facere debeatis, certi autem sitis, quod quicquid provenerit, non nisi ad bonum et commodum huius regni, conservationem vestram, iuxta vestrum desiderium exponemus et exponi faciemus. Aliud igitur in quantum conservationi huius regni vestreque perpetue quieti consulere cupitis in hoc nullo pacto faciatis. Datum Bude, in die cinerum, anno Domini millesimo quingentesimo tredecimo.

2.

1513. május 6. és 15. között, Buda.

II. Ulászló király egy ismeretlen megye vagy megyék nemességének megparancsolja, hogy a Mátyás-napi nyolcados törvényszéken összegyűlt nemesek által fogalmazott és bizonyos főpapok, valamint bárók által jóváhagyott cikkelyek értelmében, akiknek jobbágyaik után csapatokat kell kiállítaniuk, azokat küldjék a király egy másik levelében már meghatározott helyekre, akiknek pedig fejenként kell hadba vonulniuk, a mellékelt cikkelyekben meghatározott Szegeden gyülekezzenek, ahová, ha lehetséges, a király is meg fog érkezni. Egyúttal elrendeli az újonnan megajánlott ötvendénáros adó beszedését is.

A szöveg az úgynevezett Oláh Miklós-féle formuláskönyvben maradt fenn, két másolatban: Miestne Pracovisko Matice Slovenskej Jasov – A Jászói Prépostság volt könyvtára. Oláh Miklós formuláskönyve. fol. 36v–37r. és fol. 112r–v. (DF 282621.)

Regalis pro dieta in Zegedino celebranda[212]

Egregii et nobiles fideles dilecti! Constitutis nobis his diebus in curia nostra Wyssegrad fideles nostri universi regnicole ad terminum celebrationis brevium iudiciorum festi Beati N.[213] proxime preteriti, Bude congregati plusquam quinquaginta personas eorum de medio unacum assessoribus sedis nostre iudiciarie, qui tunc aderant, nostre maiestatis mittentes, in conspectum plura nobis super periculoso regni nostri statu scilicet et eiusdem defensione atque manifestorum et quottidianorum hostium machinacione nunciarunt, qui etiam miserabilem casum abductionis multorum Christianorum et incinerationis plurimarum villarum de partibus Themeskewz per Turcos novissime patrate – de quo etiam antea certificati eramus, et illud non sine grandi cordis nostri amaritudine acceperamus – nobis commemorant, prout etiam vobis et ceteris fratribus vestris, fideles nostros assessores sedis nostre iudiciarie suo modo perscripsisse intelligimus, et ut tam aperto et extremo regni huius excidio subvenire occurrereque et ad inclusos articulos consentire dignaremur, instantissime nobis supplicarunt, nam iidem hostes adaucto exercitu undique hoc regnum rursus invadere conantur.

Nos igitur, qui etiam irrequisiti pro regni defensione et castrorum finitimorum conservatione quicquid potuimus, libenter certe hucusque fecimus et in futurum quoque facere contendimus – nec ista dampna, que evenerunt, accidissent, si et subsidium ad hoc deputatum, extradatum, et gentes in tempore, prout ordinatum erat, misse fuissent – premissa itaque supplicatione ipsorum fidelium nostrorum clementer exaudita, ut iidem fratres vestri unacum dominis prelatis et baronibus lateri nostro, protunc adherentibus, super propellendis ex omni fere latere regni huius imminentibus periculis tractarent, deliberarent, et quicquid melius hac in re faciendum agnoscerent et concluderent, nobisque significare commisimus. Qui tandem nostram in presentiam regressi articulos presentibus inclusos sese unanimiter concepisse pariter et formasse retulerunt.

Quibusquidem articulis in scriptis nobis oblatis prefati oratores, fratres vestri unacum assessoribus nobis humillime rursus supplicarunt, ut gentes tam nostre, quam etiam universorum dominorum prelatorum et baronum scilicet et cunctorum regni comitatuum, iuxta contenta prescriptorum articulorum, vigore etiam generalis decreti nostri, omni prorsus sine mora ad locum deputatum mittere et mitti facere ac per singula quoque capita vestra eo modo et ordine, quo in eisdem articulis continetur, Zegedinum ad terminum ibidem prefixum atque deputatum accersiri et convocari facere dignaremur. De et super extremo huius regni periculo, (quod Deus avertat), tractaturos pariter et provisuros, ut autem gentes nostre citius transmitti,

[212] A cím csak a 112. folión kezdődő másolat élén olvasható.
[213] Tudniillik Matthiae, 1513. febr. 24.

reliqua etiam negotia nostra ad onera belli supportanda summe necessaria facilius expediri possent, iidem fratres vestri unacum ceteris fidelibus nostris, postquam huc Budam regressi sumus, subsidium illud quinquaginta denarii maiestati nostre in generali dieta pro octavo die festi epiphaniarum Domini proxime transsacti[214] hic Bude celebrata oblatum citissime sese exoluturos benevole de novo obtulerunt.

Quapropter fidelitati vestre harum serie firmiter sub perpetue infidelitatis nota committimus et mandamus, quatenus statim visis presentibus, imprimis et ante omnia illas gentes, quas iuxta formam decreti ratione iobagionum vestrorum pro defensione regni conservare tenemini, citissime ad loca per alias literas nostras deputata mittere, vosque per singula capita ad exercituandum iuxta preinsertos articulos preparare atque ad diem et locum prefixum, ubi et quando etiam nos in propria persona Deo volente constituemur, convenire et congregare modis omnibus debeatis et teneamini profecturi, inde quo necessitas et defensio atque commoditas huius regni expostulare videbitur. Taxam etiam et subsidium promissum exnunc et absque omni iam ulteriori mora extradare debeatis, ne maiora pericula, quod Deus avertat, exinde contingant. Nam alias quicunque in his negligentes reperti fuerint, tales premissa nota infidelitatis gravissime mulctabimus. Aliud igitur in hiis nulla ratione facere presumatis. Datum.

THE OPPORTUNITIES OF THE ANTI-OTTOMAN OFFENSIVE IN THE EARLY SIXTEENTH CENTURY

The Attempt to Reconquer the Castles of Srebrenik, Sokol, and Tešanj in 1513

by Gábor Mikó

SUMMARY

The paper explores the border warfare between the medieval Hungarian Kingdom and the Ottoman Empire during the fairly brief period between October 1512 and March 1514. In the autumn of 1512, the Ottomans took several Bosnian border forts that had been important parts of the Hungarian defensive belt. In the course of 1513, King Wladislas II and his government made considerable efforts to prepare for the reconquest of the lost fortresses: the social basis of taxpaying was extended, the amount of tax increased, and the mobilization of troops was set in motion. Yet the surviving evidence shows that both tax collection and mobilization dragged on for too long. The retaking of the fortresses was not even attempted in the summer of 1513, with only Voivode János Szapolyai leading a lightning campaign to Ottoman territory. Although the restoration of the pre-1512 defensive belt thus remained a dream, the border as fixed by the winter of 1513 remained unchanged until the loss of Belgrade in 1521.

[214] 1513. jan. 15.

Erős Vilmos

SZABÓ ISTVÁN (1898–1968) A MAGYAR TÖRTÉNETI IRODALOMBAN*

Szabó István a 20. századi magyar történetírás kiemelkedő képviselője, akinek életművével meglehetősen sokan foglalkoztak[1]. Jelen munkámban a történésszel összefüggő szakirodalmi értékelések fő irányait, legfontosabb darabjait foglalom össze. Összegzésemben mindenekelőtt az 1945 után született átfogó értékelésekre koncentrálok, és az egyes művek visszhangjáról szóló, illetve Szabó István történetírásának speciális problémáit tárgyaló tanulmányokat is érintem.

Marxista értékelések, támadások az 1950–1960-as évekből

A Szabó István szinte teljes életművére vonatkozó értelmezések az 1950-es évekig nyúlnak vissza, bár akkor, természetesen, még nem beszélhetünk befejezett életműről. A *Századok* 1954-es évfolyamában Sándor Pál terjedelmes tanulmányt közölt, amelynek fő tárgya a korábbi magyar agrártörténeti irodalom marxista-kommunista szemszögből történő kritikája.[2] Sándornak már ezt megelőzően is voltak Szabó-ellenes támadásai, például egyik, 1952-ben megjelent könyvében,[3] ahol azt kritizálja, hogy Szabó nézetei szerint a nagybirtok az újkori magyar társadalmi fejlődés folyamán nem juttatta a jobbágyságot a teljes jogfosztottság állapotába, tagadva, hogy a korszakban a parasztok elűzése a telkeikről általános gyakorlat lett volna.[4]

Sándor Pál 1954-es kritikájának még számos (később részletezendő) eleme van,[5] alapvető szándéka azonban az, hogy a Domanovszky Sándor (és Wellmann Imre) által reprezentált, a két világháború közötti időszakban kialakult agrártörténeti (úgynevezett magyar művelődéstörténeti) iskolára kemény össztüzet zúdítson, s közben kitérjen Szabó István parasztságtörténeti tanulmányaira, illetve a „népiségtörténet"-re is. Domanovszky iskolájának szellemiségét alapvetően feudális történeti felfogásnak tartja, amely tagadja az osztályharcot, úr és paraszt,

---

* 2019-ben volt a debreceni származású történettudós, Szabó István halálának 50. évfordulója. Az alábbi írás ebből az alkalomból készült.

1 Szabó István munkásságának teljes bibliográfiáját lásd Szabó István 1898–1969. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága I. Összeállította Dr. Bitskey Istvánné. Debrecen 1982.

2 *Sándor Pál:* A magyar agrártörténeti irodalom kritikája. Századok 88. (1954) 373–419.

3 *S. Sándor Pál:* Parasztmozgalmak a Habsburg önkényuralom idején 1849–1867. Bp. 1952.

4 Uo. 120.

5 Sándor Pál cikke után Szabó István lemondani készült a Magyar Történelmi Társulatban betöltött választmányi tagságáról és egyéb funkcióról is. Lásd A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban. Vál., jegyz., szerk. Erős Vilmos. Bp. 2006. 321–324.

földesúr és jobbágy viszonyát pedig túlzottan patriarchálisnak állítja be; a népiségtörténetet nem a népi írók mozgalmával rokonítja (sőt tagadja ezek párhuzamait), sokkal inkább a Horthy-fasizmus „népi egység"-et hirdető, reakciós szemlélete megtestesítőjének tekinti, amelyben a nép, a parasztság csak az irredenta politikai szándékok egyfajta népi tartaléka.[6]

„Nem a földosztást, hanem »a közhatalom egyensúlyozó és gyámolító kezé«-nek kiterjesztését: ezt a megoldást ajánlotta Szabó István a paraszti sérelmek orvoslására. És ez nemcsak megállást jelentett a polgári ideológia útján, de letérést is erről az útról. Attól a »közhatalomtól« várni a »parasztság társadalmi erejét megtartó, sőt növelő intézkedéseket«, amely évtizedek óta véres bizonyságát adta reakciós politikájának, nemcsak mélységes önellentmondás, amely zsákutcába vezet, de egyúttal negatív kifejezése a gyökeres megoldástól való tartózkodás álláspontjának is. Szabó István szemléletében vannak bizonyos »népies« elemek – amikor a parasztságot emeli fel történelemformáló társadalmi erőnek –, »amelyekből mindig meríthető [...] ifjító és megújító erő«. [...] De Szabó István nem népies író, hanem a népiségkutatás, népiségtörténet egyik vezető képviselője volt.[7] A népiségtörténet-szemlélet pedig – szemben a parasztdemokráciát követelő »népies baloldal« elveivel – lényegét tekintve különbözik. Nemcsak, hogy passzív »népi tartalék«-nak tekinti a parasztságot, amelyből csupán friss »népi vért« akar a történelmi Magyarország elhasznált véredényeibe átömleszteni, de egyben – nacionalista szemlélettel – valamilyen felsőbbrendű népi erőnek is képzeli, amely a környező, főként szláv népeket ellenállhatatlan vonzással magába olvasztja, »felszívja, elmeríti«.[8] A népiségtörténet nacionalista íze mellett egyben van bizonyos arisztokratizmusa is, amellyel a parasztságot – mintegy felülről – »a magyar politikai és szellemi hatalom kiépítését végző«, »Felső rétege«-k mögé, »tartaléknak« helyezi el. [...] Antifeudalizmus, amely a nagybirtok védelmével szemben a paraszti polgárosodás szabadabb és könnyebb útjáért küzd, de maga sem követeli a nagybirtok felosztását – feloldhatatlan ellentmondás, ahonnan előre is, de visszafelé is vezethet az út."[9]

Sándor Pál tanulmányában (részben a fent idézett sorokat megelőzően) Szabó Istvánt, főleg az 1940-es parasztságtörténeti szintézisét alapvetően szembeállítja a Domanovszky-féle iskolával, így Wellmann Imrével is. Wellmannt ugyanis lényegében egy feudális felfogás jellemzi, Szabó István ezzel szemben ebben a munkájában rámutat a parasztság helyzetének romlására, és végeredményképpen egy parasztpolgári koncepciót képvisel.

---

[6] *Sándor P.:* A magyar agrártörténeti i. m. 414.

[7] Sándor itt feltehetően a Mályusz vezette népiségtörténetre utal, amelyet az 1950-es években egyértelműen fasisztának tekintettek.

[8] Szabó e gondolatai már inkább az Eckhardt Sándor által szerkesztett kötetbeli tanulmány befejező részéből valók.

[9] *Sándor P.:* A magyar agrártörténeti i. m. 410.

A reakciós fordulat Sándor Pál szerint *Az úr és paraszt a magyar élet egységében* című kötettel következik be, amelyben Szabó István is tanulmányt publikált, viszont a kötet a Horthy-fasizmus „népi közösséget" hirdető ideológiai alátámasztására szolgált csupán.

A kötetről Sándor Pál így ír: „Végeredményben reakciós fordulatról kell beszélnünk. A »Nemesség és parasztság Werbőczi után« lényegét tekintve nem más, mint a Horthy-fasizmus »népi közösség«-ét hirdető szemfényvesztésének történelmi alátámasztása.[10] [...] A paraszti helyzet kritikája helyett mondja, hogy »a magyar nemesség és a magyar parasztság [...] a magyar törzsöknek egyforma testvérága«."[11]

A *Századok* következő évfolyamában a volt Domanovszky-tanítvány, Léderer Emma Szabó védelmére kel.[12] Léderer egyébként Sándor értékelésének szinte az összes elemét visszautasítja, tagadja azt is, hogy Domanovszkyék feudális történetírók lettek volna, s inkább Otthmar Spann hatására utal nézeteiket illetően. Nem igaz szerinte az egyoldalú nyugatos orientáció hangoztatása sem, s még a népiségtörténeti tanulmányokban is inkább azok németellenességére mutat rá.[13]

„Nem látom azonban teljesen igazoltnak, hogy pl. Szabó Istvánnál valamiféle reakciós jobbratolódást jelentett volna az »Úr és paraszt« kötetbeli tanulmánya. Sokkal inkább lehetne ilyenről beszélni Szabó István összefoglaló népiségtörténeti köteténél [A magyarság életrajzáról[14] van szó. E. V.], amely igen gondos analízisre szorul. Erre az analízisre annál inkább szükség van, mert minden reakciósság mellett éppen ebben a kötetben nyilvánul meg legjobban az a németellenesség,[15] amely – persze súlyos korlátokkal – lényegében a népiségtörténeti tanulmányok legtöbb szerzőjénél jelentkezett."[16]

Feltétlenül érdemes mindehhez hozzáfűzni, hogy Léderer Emma „megemlékezik" Szabóról az ebben az időben közkézen forgó *Bevezetés a történettudományba* című egyetemi jegyzetében is,[17] a korábbi, a két világháború közötti (ellenforradalmi) magyar történetírásról szóló fejezetben. A jegyzetnek több változatlan utánnyomása is volt (jelen sorok írója a 1964-es kiadást használta), itteni kijelentéseit ráadásul részben megismétli 1969-es historiográfiai összefoglalójában is.[18]

---

[10] Itt tehát Sándor Pál Szabót szinte fasisztának minősíti.
[11] *Sándor P.:* A magyar agrártörténeti i. m. 414.
[12] *Léderer Emma:* Historiográfiánk történetibb vizsgálatáért. Századok 89. (1955) 103–106.
[13] Uo. 104–105.
[14] *Szabó István*: A magyarság életrajza. Bp. 1941. (Reprint: 1990.)
[15] Erre a németellenességre utal Szabó is 1954-es, az egyetemi tankönyvről írt lektori véleményében.
[16] *Léderer E.:* Historiográfiánk i. m. 106.
[17] *Léderer Emma:* Bevezetés a történettudományba. Bp. 1955. A 6. változatlan kiadás (Bp. 1964.) megegyezik az eredetivel.
[18] *Uő:* A magyar polgári történetírás rövid története. Bp. 1969.

Léderer itt – Szabó István kapcsán is – „sok kitűnő" történészről beszél, akik az ellenforradalom (azaz a Horthy-rendszer) idején a szellemtörténet jegyében tévelyegtek, azóta azonban már a helyes, a marxizmus felé vezető útra léptek. Szabó István életművében ilyen helyes iránynak tekinti a parasztságtörténeti kutatásokat, és külön érdemének tartja, hogy óriási anyagfeltárással (is) dolgozott.[19]

Léderer Emma mindezt magára is érvényesnek tartja, ahogyan Szekfű Gyulára is (aki 1941-ben tért „helyes" útra), ugyanakkor negatív példaként nevezi meg Hóman Bálint és Deér József esetét, akik ezt a fordulatot nem tették meg.

Léderer nyomatékosan rámutat Szabó történetírásának azon érdemére, hogy hatalmas forrásbázist tárt fel és mozgatott. Szabó István munkáiban ugyanis szerinte (még akkor is, amikor a szellemtörténet felé közeledett) óriási az anyagfeldolgozás, ez pedig összeköti őt a Domanovszky-iskola gazdaságtörténelmi tanulmányaival vagy a Mályusz-féle településtörténeti iskola disszertációival.

Az 1960-as évek végéről, 1970-es évek első feléből még két szerzőt szeretnék megemlíteni, akiknek álláspontja fontos a Szabó István-i életmű értelmezésének szempontjából. Mindkettőben közös, hogy elsősorban a történész 1960-as évekbeli település- és agrártörténeti munkáit értékelik nagyra, sőt az életművének leginkább kiemelkedő teljesítményeit is Szabónak ehhez a korszakához kötik. Szintén közös jellemvonásuk, hogy az 1950-es és 1960-as évek említett kritikáitól eltérően Szabó István életművét alapvetően pozitívan értékelik, sőt európai vonatkozásait is hangsúlyozzák. Az egyikük Pamlényi Ervin,[20] aki Szabó István halála alkalmából írt megemlékezést a történészről.[21]

Pamlényi mindenekelőtt a Szabó István által szerkesztett kapitalizmus kori parasztságtörténeti köteteket, *A prédium*ot, valamint a középkori falutörténeti monográfiákat méltatja. Ezek ugyanis szerinte több vonatkozásban párhuzamot mutatnak a legmodernebb francia gazdaság- és társadalomtörténeti iskola munkáival,[22] sőt szélesebben is értelmezik azok szemléletét, mert nem szűkülnek regionális keretekre, hanem az egész országot felölelik.[23]

„Szabó István mint történetíró elsősorban a jelenségek, folyamatok pontos, hiteles, tudományos leírását, rögzítését tartotta feladatának; józan realizmusával sikerült elkerülnie a csapdákat, amelyek e területen már nem egy pályatársát ejtették rabul. A magyar parasztságból nőtt ki, ahhoz tartozott, de nem idealizálta, s nyoma sincs nála a parasztság romantikus szemléletének. A *nemzetnevelés*

[19] *Ő.*: A magyar polgári i. m. 140.
[20] Lásd még tőle *Pamlényi Ervin*: Pályák és irányok. Historiográfiai és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. 1989.
[21] *Ő.*: Szabó István halálára. Magyar Nemzet, 1969. március 2. 12.
[22] Itt feltehetőleg az Annales francia történetírói iskolára gondol a szerző.
[23] *Pamlényi E.*: Szabó István halálára i. m. 12.

igazi eszközének a *nemzeti önismeret* [az idézet kiemelései a szerzőtől] fejlesztését tekintette. S noha a falvak népének történetével foglalkozott egész életén át – soha nem volt provinciális, mindig kitekintett a határokon túlra, egybevetve a múltban ott történeteket a hazai fejleményekkel. Ennek az állandó kontaktusnak köszönhette, hogy például a falurendszer kialakulását tárgyaló munkája ugyanazon kérdéseket vizsgálja, mint a *legmodernebb francia gazdaság és társadalomtörténeti iskola* alkotásai – azzal a nem jelentéktelen különbséggel, hogy ő gazdag forrásanyag birtokában, a lélekszám, a falvak kialakulása, a pusztásodás stb. kérdéseiben nemcsak egyes helységek vagy vidékek tekintetében, hanem az *egész országra* vonatkozóan tudott általánosan érvényes eredményekhez eljutni."[24] Pamlényi mellett a másik megemlékezés írója Hoffmann Tamás,[25] aki az *Agrártörténeti Szemle* szerkesztőjeként már az 1960-as évek első felétől közelebbi szakmai kapcsolatban állt Szabóval. Ő kezdeményezte és szerkesztette azt a magyar mezőgazdaság történetéről szóló, végül befejezetlen szintézist, amelynek egyik része Szabó István végül 1975-ben, posztumusz megjelent tanulmánya volt a magyar mezőgazdaság középkori történetéről. De Hoffmann volt Szabó falutörténeti monográfiájának[26] egyik lektora is, s ennek kapcsán igen elismerően nyilatkozott a munkáról.

Hoffmann Tamás kiemeli, hogy Szabó István magányos történész volt, akinek bizonyos műveit az uralkodó felfogás esetenként stigmatizálni kívánta, de ő maga e stigmákat felvállalta. Pamlényi Ervinhez hasonlóan különösen az utolsó évtizedet értékeli nagyra Szabó István életművében, és a kapitalizmus kori parasztságtörténeti kötetek kapcsán lehetősége nyílt arra is, hogy pontosítsa korábbi, a jobbágyságra vonatkozó nézeteit.[27]

Hoffmann *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig* című Szabó István-kötet 1975-ös kiadásának előszavában alapvető megállapításokat tesz a történész életművével kapcsolatosan,[28] amikor rámutat arra, hogy Szabó 1960-as évekbeli, a középkori agrár- és település-, illetve népesedéstörténetre vonatkozó munkái egy összefüggő koncepcióból származnak, amelyet Szabó még az 1930–1940-es években vázolt fel (és lényegében akkor is gyűjtötte össze annak anyagát is). A kulturális kormányzat a háború előtt alapvetően a népiségtörténettől várt eredményeket (és politikai-ideológiai támogatást törekvéseihez), Szabó agrártörténet-írása azonban ettől több vonatkozásban eltérő utakon járt.

---

[24] Uo.
[25] *Hoffmann Tamás:* Szabó István (1898–1969). Agrártörténeti Szemle 13. (1970) 520–521.
[26] *Szabó István*: A középkori magyar falu. Bp. 1969.
[27] *Hoffmann T.:* Szabó István i. m.
[28] *Hoffmann Tamás:* Előszó. In: Szabó István: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. (Agrártörténeti Tanulmányok 2.) Bp. 1975. 7–8.

Hoffmann szerint azután Szabó e munkáiban arra törekedett, hogy a népiségtörténeti indíttatású parasztságtörténetet a tudományosság jegyében eltávolítsa az igazolhatatlan feltevések világától.[29]

„Még levéltáros korában – így emlékezett egy ízben barátai körében – egyik kollégájával sétált a napi szolgálat után a vári sétány árnyas fái alatt. Tervezgették a jövőt, magukét és a tudományukét. Mert az őket körülvevő közegre figyelve felismerni vélték azokat a hangokat, amelyekre – úgy gondolták – választ kell adni a kutatónak, ha megszólaltatja a múltat. A kolléga – most már a tudománytörténet a bizonyság erre – messzelátóan vázolta fel programját. Birtokadománylevelek, határjárások, összeírások hatalmas tömege, s adatainak eleddig hasznosítatlan maradt sokasága került hirtelen új megvilágításba, s felcsillant a remény: sikerül – e források és módszerek révén – a hazai és a szövevényesebb anyagú nemzetközi tudományosság közötti távolságot csökkenteni. Ezzel egyszersmind termékenyebb működésre is remélte serkenteni a história búvárait, nem titkolva, hogy a kulturális kormányzat meg a tudománypolitika elsősorban a népiségtörténet-írástól várta a szakmai élénkülést, valamint a maga működésének tudományos igazolását."[30]

Tanítványok, munkatársak értékelései az 1970–1980-as évekből

Igen fontos fejezete a Szabó István-i életmű értelmezésének Für Lajos értékelése, aki Szabó István 1976-os, *Jobbágyok–parasztok* című kötetét Pölöskei Ferenccel együtt szerkesztette. A munkához Für terjedelmes, Szabó István életművét elemző kísérőtanulmányt is írt,[31] amely máig alapvető referenciának számít a Szabó Istvánnal összefüggő irodalomban.

Für Lajos Szabó életművének három irányzatát különbözteti meg, s ezeket azután részletesen elemzi is. Egyrészt a Debrecen történetével összefüggő írásokat (külön kiemelve Debrecen és a Hajdúság, valamint a tanyák kérdését); az egyfajta történeti demográfiaként értelmezett népiségtörténeti tanulmányokat, valamint a parasztságtörténeti kutatásokat.

Für kitér Szabó pályájának szakaszolására is, ebben az 1928-ig tartó időszakot a felkészülés, az 1938-ig terjedőt pedig az erőgyűjtés periódusának tartja. Szerinte az 1948 körüli korszak volt Szabó történetírói működésének a virágkora, amikor könyvek és tanulmányok egész sora került ki kezei közül. Az ekkori támadások

[29] Uo. 7.
[30] Uo. 8.
[31] *Für Lajos:* Bevezető. Szabó István-pályakép. In: *Szabó István:* Jobbágyok–parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. S. a. r., bev. Für Lajos. Bp. 1976. 7–30.

miatt azonban megtorpanás következik be, amelyet az 1958-ban történt nyugdíjazás utáni másodvirágzás követett.

Für összegzi és értékeli Szabó történetírói szemléletének általános vonásait is, amelyek közül a társadalomtörténeti szemléletet és irányultságot, valamint a komplex módszert, a különböző tudományok eredményeinek a felhasználását, a velük való kooperációt hangsúlyozza. Kiemeli a történetírót jellemző komparatív megközelítést, miszerint Szabó a magyar jelenségeket európai összehasonlításban elemezte és mutatta be.[32] Mindezek összegzése után Für felteszi a kérdést: hol jelölhető ki Szabó István helye a magyar historiográfiában?

A választ ő Sándor Pál értékelésével gyökeresen ellentétesen, pozitívan (némileg Várdy Béla értékelésével párhuzamokat mutatva)[33] fogalmazza meg. Szerinte Szabó alapvetően szembenállt a két világháború közötti történetírás uralkodó irányzatával, a szellemtörténettel, amitől tudományos tárgyilagossága és realista, társadalomtörténeti irányú látásmódja különböztette meg leginkább. E látásmód tárgya pedig mindig is a nép volt. Szabó így leginkább a népi írók törekvéseihez állt közel, így Für Lajos Erdei Ferenc, Veres Péter és Illyés Gyula között jelölné ki a helyét.

Für szerint az itt összefoglaltak Szabóra 1945 után is érvényesek maradtak, ebben a korszakban a fenti hármashoz hasonlóan lépett tovább.[34]

Für Lajos Szabó István munkásságát értékelő írásai közül egy másikat, a történész születésének 90. évfordulója alkalmából kiadott emlékkönyvben megjelentet is ki kell még emelnünk.[35] A szerző itt a két világháború közötti magyar nemzetiségtörténeti, illetve „magyarságtudományi" kutatásokról adott áttekintést, amelyekben jelentős szerepe volt Szabó István műveinek, majd felidézi azokat az intézményeket, amelyekkel Szabónak is kapcsolata volt, így a Magyarságtudományi Intézetet (az *Úr és paraszt* kötet kapcsán), a Teleki Intézetet (ők adták ki a *Revue d'Histoire Comparée*-t, amelyben Szabónak két nagyobb írása is megjelent), az akkor Bibó István vezetése alatt álló Kelet-Európai Intézetet, ahol Szabó 1948-as parasztságtörténeti tanulmányai láttak napvilágot.[36]

Tanulmányának összegzésében Für kitér a népiségtörténet általános értékelésére is, ebben vitázik a tíz kötetes *Magyarország története* (1978) vonatkozó fejezetével, ő ugyanis az irányzatot – s benne Szabó szerepét – lényegesen pozitívabban

---

[32] Uo. 21.
[33] *Steven Bela Vardy:* Modern Hungarian historiography. New York, NY 1976. 112–113.
[34] *Für L.:* Bevezető i. m. 26.
[35] *Für Lajos:* Magyarságkutatás a két világháború között. In: Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére. Szerk. Rácz István. Debrecen 1989. 79–93.
[36] Lásd például *Kosáry Domokos:* „Kárpát-Európa"-kutatás a Teleki Intézetben. Tóth János interjúja. Valóság 26. (1983) 9. sz. 32–41.

ítéli meg, mint a szóban forgó rész szerzője.[37] Für különösen az *Ugocsa megyé*t és *A magyarság életrajzá*t emeli ki, mindkettőt tárgyilagosságáért és a társadalomtörténeti nézőpont következetes alkalmazásáért.[38]

A Szabó István életművét tárgyaló munkák közül külön csoportként kezelem azokat az értékeléseket, amelyeknek a szerzői közvetlen tanítványai, akik az egyetemi katedrán is folytatták/folytathatták mesterük tevékenységét. (Für Lajos is közvetlen tanítványnak tekinthető, ő azonban csak az 1980-as években kaphatott katedrát, akkor is Budapesten, illetve később Egerben.)[39] A „tanítványi" értelmezések (sokszor megemlékezések) közül kettőt emelek ki: Orosz Istvánét és Rácz Istvánét. Ők ugyanis számos írásukban tárgyalták Szabó történetírói tevékenységének különböző aspektusait, s átfogó értékeléseket is megfogalmaztak róla.

Orosz István már 1978-ban, Szabó István halálának tizedik évfordulóján áttekintést adott a történészről, de később is szinte folyamatosan publikált a debreceni agrártörténeti iskoláról (1985), 1990-ben bevezetőt írt *A magyarság életrajza* új kiadásához, később kísérő/értelmező tanulmányt jelentetett meg az 1948-as kötet[40] hányattatásairól, illetve külön Szabó István Debrecen történelmére vonatkozó kutatásairól.[41]

Különösen érdemes kiemelni Orosz 1978-as írását, amely 1982-ben a Bitskey Istvánné által összeállított Szabó István-bibliográfia bevezető tanulmányaként is szolgált.[42] Orosz István Szabó munkásságában itt (Für Lajoshoz hasonlóan) alapvetően szintén három irányultságot/témakört különít el: a Debrecen történelmére vonatkozó helytörténeti kutatásokat, a népiség- és településtörténeti munkákat, valamint a parasztságtörténeti műveket. Orosz rámutat például a népiségtörténeti kutatások kapcsán arra, hogy Szabó 1945 utáni településtörténeti munkái szoros kapcsolatban állnak az 1945 előtti népiségtörténeti kutatásaival. A parasztságtörténeti kutatásokkal összefüggésben a legfontosabb mondanivalója az, hogy Szabó István 1945 utáni ilyen jellegű munkái viszont (ellentétben a korábbiakkal) már kevésbé a földesúr és jobbágy patriarchális viszonyáról szólnak, hanem alapvetően a rendi osztálykülönbségek (!)

---

[37] Magyarország története VII. I. 1918–1919, II. 1919–1945. Szerk. Pach Zsigmond Pál – Ránki György – Hajdú Tibor – Tilkovszky Lóránt. Bp. 1976. II. 873–912. A szóban forgó fejezet szerzője Juhász Gyula.

[38] *Für L.:* Magyarságkutatás i. m. 91.

[39] Für Lajoshoz lásd Hagyomány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára. Szerk. Gebei Sándor. Eger 2000.

[40] A szabadságharc fővárosa Debrecen. 1849. január–május. Szerk. Szabó István. Debrecen 1948. (Reprint: Debrecen 1998.)

[41] *Orosz István:* A debreceni agrártörténeti iskola. Debreceni Szemle II. folyam 5. (1985) 2. sz. 53–65.; *Uő*: Egy centenáriumi kötet kálváriája. In*:* A szabadságharc fővárosa Debrecen i. m. 597–609.; *Uő:* Szabó István és Debrecen. Debreceni Szemle Új folyam 7. (1999) 1. sz. 104–108.

[42] *Orosz István:* A történetíró munkássága. Alföld 29. (1978) 7. sz. 50–56.; Szabó István 1898–1969. i. m. 7–13.

bemutatása áll a középpontjukban, a nemesség és a jobbágyság közötti mély szakadás vizsgálata – főként a kora újkori időszakban.[43] Mindemellett Orosz kiemeli Szabó látásmódjának európai vonatkozásait, és annak felfedezését, hogy a „szolgamunkával művelt kora középkori európai magánkezelésű földesúri gazdaság a magyar fejlődésben is megtalálható volt",[44] s általában (tehát nem csak a parasztságtörténeti tanulmányaiban) Szabót ez a társadalomtörténeti megközelítés jellemezte.

Összességében Orosz Szabó István munkásságát úgy értékelte, hogy a történészt az 1948–1949-es támadások tartották távol és szigetelték el a marxizmustól, pedig társadalom-felfogása (néhány más történészével együtt) már 1945 előtt is igen közel állt ahhoz. A marxizmussal való teljes azonosulás így (Szabó ösztönzésére is) tanítványainak „jutott osztályrészül".

A Szabó-tanítvány Orosz István a későbbiekben is rendszeresen publikál a mindig mesterének tekintett történész életművéről, illetve annak egyes darabjairól vagy irányairól. Közülük ki kell emelnünk *A magyarság életrajzá*nak 1990-es újbóli, reprint kiadásához írott előszavát.[45] Ebben az előszóban Orosz Szabó nagy szintézisét Mályusz Elemér népiségtörténeti iskolájához köti, amelynek legfontosabb előképét a Hermann Aubin vagy Rudolf Kötzschke által reprezentált német népiségtörténetben látja. Szabót és Mályuszt azonban szerinte a német mintáktól eltérően nem az irracionalitás és az ideologikus szándékok, sokkal inkább a szigorú tárgyilagosság és a racionalitás jellemezte.[46]

Orosz szerint Szabónak az 1940-es évek elején írott magyarságtörténeti és népiségtörténeti tanulmányait alapvetően a realitás, a humánum, a szenvedélymentesség jellemezte, s a történész „igaz magyarsága" nem fért össze más népek gyűlöletével.

Fontos megállapításokat tesz Orosz Szabónak a Debrecen történetével összefüggő kutatásaira vonatkozóan is, amelyeket leginkább az 1990-es évek második felében fogalmazott meg.[47] Itt többek között hangsúlyozza, hogy bár a helytörténeti kutatások vonatkozásában Szabó sokat épített Zoltai Lajos, Ecsedi István és Csobán Endre kutatásaira és különböző megállapításaira, tőlük sokat tanult, lokálpatriotizmusukat azonban nem minden tekintetben osztotta s nem minden történeti helyzetben helyeselte a cívis város lakóinak politikai magatartását. Orosz rámutat Szabó Debrecennel összefüggő tanulmányaiban a gazdaság- és társadalomtörténeti megközelítés fontosságára is. Példaként a tanyarendszer kialakulásáról írott tanulmányát is megemlíti, amely Györffy István ahistorikus szemléletével szemben a tanyarendszer kialakulásának történeti vonatkozásait hangsúlyozza, s annak keletkezését a 18. századra teszi.

---

43 *Orosz I.:* A történetíró i. m. 10.
44 Uo. 12.
45 *Orosz István:* Előszó az 1990. évi kiadáshoz. In: *Szabó István:* A magyarság életrajza I–III. Bp. 1990.
46 Uo.
47 *Orosz I.:* Szabó i. m. 104–108.

Szabó István és Debrecen viszonyát boncolgatja Orosz *A szabadságharc fővárosa Debrecen* 1998-as reprint kiadásához írott értelmező tanulmányában.[48] Kitér a kötettel kapcsolatos bírálatokra, amelynek alapja az, hogy Szabóék a békepárt politikáját védelmezték, a radikálisokat viszont támadták 1848–1849-re vonatkozóan. Orosz szerint a kötet elleni támadások hátterében az osztályharc gondolatának elutasítása állt, s Szabóék támadói szerint a kötet feudálkapitalista szemléletet tükrözött. Orosz István szerint azonban épp ellenkezőleg, a kiadványt inkább az objektivitásra és a pártatlanságra való törekvés jellemezte.[49]

Orosz szerint a kritikusok egy része később felismerte hibáját, elfogultságát, viszont Szabó István a támadások hatására már kutatta tovább 1848–1849 problémáit, jóllehet nem sokkal később két tanulmányt is publikált Kossuth és a jobbágyfelszabadítás témaköréből.[50]

Szabó István másik tanítványa, Rácz István[51] szintén több írásban foglalkozott a mesterének tekintett történész életműve különböző aspektusaival. Rácz már 1957-ben rövid cikket publikált az *Agrártörténeti Szemlé*ben a debreceni agrártörténeti iskoláról, 1978-ban és 1982-ben Szabó egyetemi tanári munkásságáról emlékezett meg, 1988-ban és 1998-ban szerkesztője volt a Szabó István születésének 90., illetve 100. évfordulója alkalmából készült emlékkönyveknek, amelyekbe Szabó István életművét átfogóan értékelő előszavakat is írt. De több más tanulmányt is publikált az 1990-es évek végén, a 2000-es évek első felében, többnyire a Szabó István munkatársainak tekinthető történészeknek szentelt emlékkönyvekben.[52]

Különösen kiemelném Rácz István Szabó tanári, egyetemi előadói tevékenységét méltató 1978-as tanulmányát,[53] amelyben a történész egyetemi előadásait elemezte. Ezek – szerinte – alapvetően szemben álltak az 1950-es évek elején még közkézen forgott Hóman–Szekfű-féle *Magyar történet*tel.[54] A legfontosabbnak a gazdasági és társadalmi kérdések vizsgálatát tartotta, de ezt arányosan kiegészítette

---

[48] *Orosz István:* Egy centenáriumi kötet kálváriája. In: A szabadságharc fővárosa Debrecen. Szerk. Szabó István. Reprint: Debrecen 1998. 597–609.

[49] Uo. 605.

[50] Orosz István Szabó Istvánnal kapcsolatos újabb tanulmányaihoz lásd *Orosz István:* Az agrártörténeti kutatások megalapozói Debrecenben: Szabó István és Balogh István. Századok 151. (2017) 39–48.; *Uő:* Szabó István és Szabad György történetírói kapcsolatáról. In: Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp. 2018. 34–40.

[51] Rácz Istvánról lásd Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára. Szerk. Kovács Ágnes. Debrecen 1999.

[52] *Rácz István:* A debreceni agrártörténeti iskola. Agrártörténeti Szemle 1. (1957) 1. sz. 85–86.; *Uő*: Búcsú Szabó István történetírótól. Alföld 20. (1969) 4. sz. 91–92.; *Uő:* Előszó. In: Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére i. m. 9–12.; *Uő:* Szabó István emlékezete. Debreceni Szemle Új folyam 7. (1999) 1. sz. 96–103.; *Uő:* Szabó István emberközelben. In: Emlékkönyv Borosy András nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Egey Tibor – Horváth M. Ferenc. Bp. 2002. 9–16.

[53] *Uő:* Szabó István tanári munkássága. Alföld 29. (1978) 7. sz. 56–59.

[54] Magyar történet I–V. Szerk. Hóman Bálint – Szekfű Gyula. Bp. 1928.

a politika és a kultúra történetével. Rácz szerint (nem kevés ellentmondással) Szabó előadásait a tárgyszerűség és a pártosság egyszerre jellemezte, s utóbbi a parasztság iránti elkötelezettséget, illetve a nemzeti értékek maradéktalan feltárását jelentette.

Rácz rámutat arra is, hogy Szabónak az oktatói munka mellett három kutatócsoportja is volt. Az első az 1950-es években Debrecen 19. századi agrártörténetének részletkérdéseit vizsgálta. A második eredményei az 1960-as *Agrártörténeti tanulmányok*ban publikáltakból ismerhetőek meg, míg a harmadik a kapitalizmus kori parasztságtörténetet vizsgáló munkacsoport volt, amelynek eredményeit két nagyszabású kötetben foglalta össze 1965-ben.[55]

Összességében Rácz Szabó István példaszerűségét a társadalmi-demográfiai aspektus érvényesítésében, a kritikával egybekötött forrástiszteletében és abban látja, ahogyan Szabó a komplexitást és az összehasonlító történetszemléletet tanítványaiba átültette.

Rácz István a későbbiekben is folyamatosan foglalkozott mestere életművével, értékelte tevékenységét. E későbbi értékelésekre jellemző, hogy kevésbé emelte ki a népi ideológia hatását (sőt ezzel szinte egyáltalán nem foglalkozott, hasonlóan Orosz Istvánhoz), inkább a helytörténeti kutatások jelentőségét vagy Mályusz Elemér, illetve az Országos Levéltárbeli kollégák hatását vizsgálta, Szabó műveit az övékkel párhuzamba állítva. Így például 1989-ben Szabót a Mályusz Elemér, Hajnal István, Fekete Lajos, Pleidell Ambrus, Paulinyi Oszkár, Ila Bálint, Váczy Péter, Sinkovics István, Wellmann Imre által reprezentált „nagy történésznemzedék" tagjaként értékelte, életművét velük tekintette egyenértékűnek.[56] Tudós jellemvonásai közül hangsúlyozta kiemelkedő egyéni képességeit, forrástiszteleten alapuló hitelteremtő erejét, a társtudományok eredményeinek hasznosítását. Szemléleti jellegű megállapításai közül kiemelte, hogy Szabó a parasztságot nem lezárt társadalmi képletként kezelte, és a sematikusan ábrázolt süllyedés mellett rámutatott a parasztság emelkedési lehetőségeire is, például a nemesítés, a hajdúvá válás vagy a végvári szolgálat jelentőségét hangsúlyozva. Arra is kitért, hogy a parasztság történetének a kutatása melletti elkötelezettsége már az 1940-es években határozott formát öltött Szabónál (ezt bizonyítanák Kósa László forrásközlései is), és téves volna azt gondolni, „hogy a marxista ideológia terelte ebbe az irányba".[57]

Az 1990-es évek második felében született írásokban Rácz ismételten rámutat Szabó széleskörű forráshasználatára, szerinte mestere a történetírásban a „törvényszerűségek felismerésének tudományát" látta.[58] Végső összegzésként részint a

[55] A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914) I–II. Szerk. Szabó István. Bp. 1965.
[56] *Rácz I.:* Előszó. In: Parasztság és magyarság. i. m. 9–12.
[57] Uo. 12. Rácz István értékelése itt szemben áll Orosz István korábbi interpretációjával.
[58] *Rácz István:* Előszó. In: Szabó István Emlékkönyv. Szerk. Rácz István. Debrecen 1998. 11–14., itt: 13.

„modern" történettudomány képviselőjének tartotta (bár a „modern" fogalma meghatározatlan maradt Rácznál), másrészt eklektikus történésznek tekintette Szabót, akinek historiográfiai helyét a marxizmus és a szellemtörténet között jelölte meg.[59]

Különleges helyet foglal el Szabó István értelmezőinek sorában Balogh István,[60] aki Szabó közvetlen munkatársi köréhez tartozott – alapvető debreceni kötődéssel. Balogh István már az 1940-es évek elején recenziót közölt a *Tiszántúl* című napilapban Szabónak a magyar asszimiláció kérdéséről szóló, akkor megjelent tanulmányáról,[61] majd Szabónak a debreceni egyetemre történt 1943-as kinevezése után közvetlen munkatársak lettek. (Balogh Szabó István tanszékén lett rövidesen docens.) Az 1948-as támadások egyik fő céltáblája (Szabó István mellett) Balogh István lett, akit a helyi lapok azért is támadtak, mert a Nemzeti Parasztpárt képviseletében 1945 után megyei főispán is volt.[62] Balogh szerepe alapvetőnek tekinthető a kapitalizmus kori parasztságtörténet előkészítésében és létrejöttében (és véleményem szerint koncepciójának kialakításában is). Nem utolsósorban neki köszönhető Erdei Ferenc és Veres Péter támogatása. Balogh István folyamatosan recenzálta Szabó műveit, és ő készítette el az 1970-es évek végén a Debrecen történetével kapcsolatos műveinek bibliográfiáját is.[63]

Balogh István (természetesen) önálló tanulmánnyal szerepelt Szabóról az 1989-es és 1998-as emlékkötetekben is. Előbbiben Szabó és a néprajztudomány kapcsolatáról írt,[64] utóbbiban az 1965-ös kötetek keletkezési körülményeiről, a kötetek létrejöttét övező, szemléleti kérdéseket érintő vitákról, diskurzusokról nyújt roppant értékes információkat.[65]

Az 1990-es évek elején és a 2000-es években közzétett tanulmányaiban pedig főként az 1948-as kötet (*A szabadság fővárosa Debrecen*) elleni támadásokkal, illetve az ezután a Szabó István tanítványait érintő retorziókkal foglalkozott.[66]

Melyek Balogh István Szabó Istvánnal kapcsolatos értékelésének főbb elemei?

---

[59] Uo.

[60] Balogh Istvánról lásd Thesaurus solemnis. Barátok, munkatársak, tanítványok köszöntik a 90 éves Balogh Istvánt. Szerk. Kujbusné Mecsei Éva. Debrecen–Nyíregyháza 2002.

[61] *Balogh István:* Könyvismertetés *Szabó István:* A magyarság életrajza című kötetéről. Tiszántúl, 1942. június 6. 4.; *Uő:* Hozzászólás Az asszimiláció a magyarság történetében című tanulmányhoz. Tiszántúl, 1942. április 29. 3.

[62] *Uő:* „Nekem szerencsém volt." Nyíregyháza 2012.

[63] *Uő:* Szabó István debreceni vonatkozású munkássága. In: A Déri Múzeum Évkönyve 1978. Szerk. Dankó Imre. Debrecen 1979. 453–458.

[64] *Uő:* Szabó István és a néprajztudomány. In: Parasztság és magyarság i. m. 130–135.

[65] *Balogh István*: Adalékok egy korszak történetírásához. Debreceni Szemle Új folyam 1. (1993). 1. sz. 119–134.; *Uő*: Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában. In: Szabó István Emlékkönyv i. m. 37–52.

[66] *Balogh I.:* Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában. i. m.; *Uő:* A debreceni egyetemi összeesküvés 1950-ben. In: Emlékkönyv Borosy András nyolcvanadik születésnapjára i. m. 17–34.

Mindenekelőtt a rendkívül széleskörű forrásbázis, illetve a rokontudományok eredményeinek a felhasználása. Közülük is ki kell emelni Szabó és a néprajztudomány kapcsolatát. Balogh rámutat, hogy Szabó Hermann Ottót és még inkább Györffy Istvánt tartotta elődeinek, de megállapítása szerint a legfőbb különbség az volt közöttük, hogy Szabóval ellentétben a kutatók korábban nem érvényesítették a történeti látószöget. A történeti megközelítés elvének meghonosítása a néprajztudományban ezért Szabó egyik fő érdemének tekinthető, ahogyan az is, hogy a mezővárosok parasztpolgársága külön színt képvisel a magyar társadalomfejlődésben.

Balogh másik, Szabóval kapcsolatosan fontos észrevétele a népi írókkal való rokonsága s írásaiban ennek hangsúlyozása. Szabót emiatt gyakran érte a „narodnyikizmus" vádja.

Kosáry Domokos, Wellmann Imre, Szabad György véleményei

Szabó István kevésbé Debrecenhez kötődő értékelői közül hármat szeretnék kiemelni. Egyrészt Kosáry Domokost, aki az 1940-es években, leginkább a Teleki Intézethez kötődően volt közelebbi munkakapcsolatban Szabóval. Másrészt Wellmann Imrét, aki maga is agrártörténész volt, és az *Ugocsa megyé*től kezdve figyelemmel kísérte Szabó István történetírói pályafutását. Harmadrészt Szabad Györgyöt, akinek Szabóhoz fűződő viszonya kulcsszerepet kap a későbbiekben, főként az 1960-as évekbeli nézeteinek rekonstrukciójához kapcsolódóan.

Kosáry[67] kétkötetes nagyobb munkájában emlékezik meg részletesebben Szabóról. Elsőként a Görgey-kérdés történetéről írt könyvének új kiadásában 1994-ben,[68] ahol főként Szabó 1930-as évekbeli recenzióiról, illetve az 1948-as kötetben az 1848–1849-es szabadságharcról megrajzolt képéről nyilatkozik. Szerinte Szabó 1930-as évekbeli, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc történetéről készült könyvek ismertetéseiben alapvetően szakszerű és tárgyilagos bírálatokat fogalmazott meg, ám Görgeyvel kapcsolatos képét kritikus szavakkal illeti Kosáry, és nem feltétlenül fogadja el Szabó interpretációját, mely szerint a nemzeti függetlenség kérdésében Kossuthot és Görgeyt elvi ellentét is elválasztotta volna egymástól. Az 1948-as kötetben ugyanakkor szerinte már kiegyensúlyozottabb Szabó Görgey-képe. Ennél is átfogóbb értékelést fogalmaz meg Kosáry Szabóról az 1980-as években született tanulmányában, amely a két világháború közötti magyar történetírás fő irányait mutatja be.[69] Itt azt emeli ki, hogy a kezdeti népiségtörténeti

[67] Kosáry Domokoshoz lásd például Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk. Ormos Mária. Bp. 2003.
[68] *Kosáry Domokos:* A Görgey-kérdés története I–II. Bp. 1994.
[69] *Kosáry Domokos:* A magyar történetírás a két világháború között. In: *Uő:* A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Bp. 1987. 321–355.

tanulmányaitól (feltehetően Mályusz Elemérrel ellentétben[70]) Szabó nem a jobboldal, hanem a társadalomtörténet, közelebbről a parasztságtörténet irányába mozdult tovább. Szerinte *A magyar parasztság történeté*ben Szabó reális képet adott, ami nem merült ki úr és szolga ellenlábas viszonyának megfogalmazásában.

Fontosnak és lényegesnek tartom ismertetni Wellmann Imre[71] Szabó Istvánról megfogalmazott véleményét, hiszen személyében a 20. századi s különösen a második világháború utáni magyar agrártörténetírás egyik legnagyobb szakmai tekintéllyel rendelkező történészéről van szó, valamint ő Szabóval már az 1930-as évektől az Országos Levéltárban közvetlen munkatársi kapcsolatban volt. Wellmann 1937-ben terjedelmes recenziót közöl a *Századok*ban Szabó *Ugocsa megyé*jéről, amelyben nemcsak a kötetet, hanem az akkor már erőteljesen kibontakozó Mályusz-féle népiségtörténetet is ismerteti.[72] De jelentős teret szentel Szabó eredményei bemutatásának 1944-es tanulmányában is, ahol Bél Mátyástól és Tessedik Sámueltől kezdődően ad áttekintést „Parasztnépünk múltjának feltárásá"-ról. Mindezeken felül az 1970-es évek elején Wellmann terjedelmes cikkekben recenzeálja Szabó két falutörténeti monográfiáját, és a magyarországi földközösség historiográfiáját áttekintő tanulmányában is foglalkozik Szabó nézeteivel.[73] Tanulmányt írt Szabó István agrártörténeti munkásságáról a *Parasztság és magyarság* címen megjelent emlékkönyvbe, amely Szabó születésének 90. évfordulója alkalmából készült – arról nincs információm, hogy ott végül miért nem jelent meg a munka. (A szöveget a 2009-es és 2013-as tanulmányaim függelékében közöltem. E. V.).[74]

Melyek Wellmann Imre Szabó Istvánról alkotott képének fő jellemzői? Az 1937-es írásában, amelyben az *Ugocsa megyé*t és a népiségtörténeti kutatásokat elemzi,[75] utóbbi vonatkozásában főként arra hívja fel a figyelmet, hogy az állam- és a politikatörténet helyett a nép, s ezzel a gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozások állnak Szabónál a centrumban. Ennek szoros következménye, hogy a nagy egyéniségek helyett a kollektív jelenségekre összpontosít, s ezek elemzéséhez elengedhetetlen a

---

[70] Kosáry Domokos közismerten Mályusz-ellenes volt.

[71] Wellmann Imréhez lásd Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból. Szerk. Csíki Tamás – Rémiás Tibor. Miskolc 1999.

[72] Lásd Wellmann Imre könyvismertetése Szabó István: Ugocsa megye című könyvéről. Századok 71. (1937) 473–485.

[73] *Wellmann Imre*: Ismertetés Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon X–XIV. század című könyvéről. Magyar Nemzet, 1968. május 11. 5.; *Uő*: Ismertetés Szabó István: A középkori magyar falu című könyvéről. Magyar Nemzet, 1970. április 26. 13.; *Uő:* Földközösségtől faluközösségig. Kutatások és felfogások Tagányi Károlytól Imreh Istvánig. Ethnographia 100. (1989) 278–302.

[74] *Erős Vilmos:* Utak a népiségtörténethez. Mályusz Elemér és Szabó István. Századok 147. (2013) 33–62., itt: 56–62.

[75] *Wellmann I.:* Ismertetés i. m. 473–485. A két történész viszonyához ekkoriban lásd például Szabó István könyvismertetése Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre című könyvéről. Századok 68. (1933–1934) 432–435.

szociológiai módszerek alkalmazása. Különösen dicséri Szabó munkáinak forrásgazdagságát (oklevelek, urbáriumok, családi levéltárak, kataszteri térképek, nemesi névjegyzékek, periratok használata), ami Országos Levéltárbeli tevékenységével szoros összefüggésben áll. Hiányérzete talán csak az egyházi anyakönyvek nem kellő mértékű hasznosításával kapcsolatosan adódott.[76] Wellmann szintén hangsúlyozza Györffy István és Kniezsa István szerepének hatását Szabó munkásságára.

Kulcsfontosságúnak tekintem a Szabó István-i életmű értelmezésében Wellmann 1988-ra datálható írását/megemlékezését, amely korábban ismeretlen volt a szakirodalomban.[77]

Az előadás apropója minden bizonnyal Szabó születésének 90. évfordulója volt, címe pedig *Szabó István az agrártörténetíró*. Ebben Wellmann kifejezetten Szabó mezőgazdaság-történettel összefüggő munkáira fókuszált, bár az életmű több egyéb vonatkozására is kitért. Wellmann értelmezésének legfőbb sajátszerűsége, hogy mindjárt a bevezetőben Szabót Tagányi Károly munkásságával állítja párhuzamba, akit szintén értek sérelmek és támadások.

Wellmann további párhuzamként említi Tagányi és Szabó között az ellenük intézett támadásokat. Tagányi művei például nem találtak érdemleges visszhangra, s e miatti elkeseredésében a néprajz felé fordult. Tagányit később is érték sérelmek, támadások, az 1950-es években Molnár Erik bírálta a „földközösség"-ről vallott felfogását. Molnár ebben csak a tulajdon közösségét látta, s szerinte Tagányi nem hangsúlyozta eléggé a földesúri kisajátítást és a paraszti osztályharcot.[78]

Szabó hozzá hasonlóan az Országos Levéltárban kezdte meg igazi történészi pályafutását, s mindez számára is igen széleskörű forrásanyag áttekintésére biztosított lehetőséget. Itt kapcsolódott be a Mályusz Elemér vezette népiségtörténeti kutatásokba is, ahol „igen bölcsen" a legkisebb megyét, Ugocsát választotta ki, s így el is készült munkájával, illetve ennek alapján kezdeményezte a parasztság történetével összefüggő forráskiadvány összegyűjtését.

Wellmann felidézi a Szabó ellen 1948–1954 között megfogalmazott bírálatokat, hosszasan idézve a Spira György, Balázs Vera és Tibor, Sándor Pál által Szabó István ellen megfogalmazott vádakból. Tagányival ellentétben azonban Szabót nem törték meg a támadások, hiábavaló politikai természetű vitákba nem bonyolódott, így rövid idő múltán töretlen erővel folytatta a „történetíró messzetekintő alkotó munkáját".

Wellmann Szabó három agrártörténeti munkáját emeli ki: az *Uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI–XVII. században*; *A prédium*ot, illetve *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig* című köteteket.

---

[76] *Wellmann I.:* Ismertetés i. m. 447.
[77] *Erős V.:* Utak i. m. 54–62.
[78] Uo. 58–59.

Az elsőről megállapítja, hogy még a nagy támadások idején készült, kapcsolódott a Domanovszky-féle mezőgazdaságtörténeti sorozathoz, s tanulságosan különböztette meg az adóztató és termeltető birtokokat, a majorsági gazdálkodás kialakulásában pedig azt hangsúlyozta, hogy ott a súlypont a saját termelésen volt, s így a jobbágy helyzetének összefüggő képét is meggyőzően tudta ábrázolni.

A prédium kapcsán leszögezi, hogy Szabó messzemenő gondossággal járja körül a fogalom értelmét, és a rabszolgamunkán alapuló gazdaságnak nemcsak a létrejöttét, de a felbomlását is bemutatja. A Szabó István halálát követően megjelent kötetről végül így nyilatkozik Wellmann: „A harmadik, már halála után megjelent munka: *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig,* sajnálatos módon már végső kicsengése a nagy agrártörténetíró munkásságának. Itt is a legjobb rendben követi egymást a népesség alakulásának földerítése, egyike azoknak a tudományterületeknek, melyek művelésében egyébként is követendő utat mutatott, aztán a földművelés s az állattenyésztés ezúttal is szilárd forrásalapokon való bemutatása, s nem marad el természetesen az agrártársadalom mélyreható megjelenítése sem."[79]

Fontosnak és jellemzőnek gondolom Szabad György[80] Szabó Istvánról kialakított véleményét is. Szabad Szabóval már az 1950-es években került kapcsolatba, amikor Szabó terjedelmes lektori véleményt készített Szabad kandidátusi disszertációjáról. Viszonyuk következő fontos állomása az 1965-ös kötet, amelybe Szabad György a parasztság kapitalizmus kori hitelviszonyairól írt tanulmányt.[81] 1968-ban Szabad külön cikkben köszönti Szabót 70. születésnapja alkalmából, két év múlva pedig nekrológot publikál az időközben elhunyt pályatársról, amelyben megismétli *Kortárs*-beli írásának főbb gondolatait.[82] Nagy jelentőségű tanulmánnyal szerepel Szabad az 1998-as *Szabó István Emlékkönyv*ben is, ahol Szabónak az 1848–1849-re vonatkozó, a felszabaduló jobbágyság földtulajdon igényeiről szóló tanulmányai kapcsán publikált írást. Itteni gondolatait az 1990-es években egyéb tanulmányaiban is kifejti.[83]

Szabad György *Kortárs*-beli (és *Százado*k-beli) írása teljes pályaképet ad Szabóról. Munkásságában különösen a népiségtörténeti kutatásokat, valamint a parasztság történetét vizsgáló műveit emeli ki. Szabó népiségtörténetét inkább településtörténetnek vagy történeti demográfiának tekinti, így szerinte az ideológiai vonatkozások kevésbé fontosak, s Szabó mindezzel összefüggésben nem

---

[79] *Erős V.:* Utak i. m. 62. Megjegyzendő, hogy Wellmann Imre említett hagyatékában még további két Szabó István által írt levél található. Lásd Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból i. m. 511.

[80] Szabad Györgyről lásd legújabban Kitörés kánonból i. m.

[81] Lásd *Orosz I.:* Szabó István és Szabad György i. m.

[82] *Szabad György:* Szabó István, a történész köszöntése. Kortárs 12. (1968) 1171–1172.; *Uő:* Szabó István (1898–1969). Századok 104. (1970) 516–518.

[83] *Uő:* Szabó István a felszabaduló jobbágyság földtulajdonlási igényéről. In: Szabó István Emlékkönyv i. m. 302–309.

„áldozott sokat az irracionális ideológia füstjének táplálására", e művekben kifejtett felfogása is inkább demokratikus hátterű.

A parasztságra vonatkozó tanulmányaiban pedig a földesúr és jobbágy patriarkális viszonya mellett Szabad szerint Szabó István rámutat a két társadalmi osztály közötti ellentétekre is, s a Werbőczy-ünneplés helyett inkább az 1514. évi törvények bosszúálló voltát vagy az örökös jobbágyság rendszerét idézi fel.[84]

Az 1848–1849-re vonatkozó konfliktuskört bontja ki azután Szabad György az 1998-as emlékkönyvben megjelent tanulmányában. Szerinte e vonatkozásban Szabónak nem voltak prekoncepciói, s alapjában két felfogás között egyensúlyozva fejtette ki a jobbágyfelszabadítással összefüggő mondanivalóját. Az egyik (például Szekfű Gyula) szerint a jobbágyfelszabadítás elsietett volt, szétzilálta az agrárviszonyokat, és a birtokosságot feleslegesen sodorta válságba. A másik álláspont viszont (amelyben nem nehéz felfedezni Sándor Pálék véleményét) azért bírálta mindezt, mert nem tartotta elég radikálisnak, s a földosztást tekintette a kor aktuális feladatának.[85]

Szabad ezután rekonstruálja Szabó István vonatkozó tanulmányainak fő gondolatmenetét, így az irtásföldeket, a szőlőt vagy a taksás földeket érintő problémákat. Egyetért Szabó felfogásával, miszerint igazi földosztó mozgalmak nem voltak 1848–1849-ben, már csak azért sem, mert ezzel a parasztság saját tulajdonjogát is veszélybe sodorta volna (még a leginkább radikális Táncsics Mihály is „a tulajdon szent és sérthetetlen" voltát hangsúlyozta).

„A föld tulajdonjogának megszerzése és biztosítása volt a megmozdult parasztok küzdelmének célja, de – hitük szerint – tétje is, amit kockáztatni semmi esetre sem akartak. Legfőképpen ez magyarázza Szabó István legtöbbet támadott megállapításának igazát, miszerint »a jobbágyszabadság nagy napjaiban és izgalmaiban meglehetősen halk hangon jelentkeztek egyértelmű« földosztó törekvések. Szabó István előadásának tényanyaga és érvkészlete már 1948-ban kellő alapot nyújtott ehhez a megállapításhoz. S a hamarosan, az 1848/49-ben lezajlott parasztmozgalmak felszínre emelt nagy tényanyaga sem ingatta meg megállapításának szaktudományi hitelét. Annál kevésbé, hiszen a szerves összefüggéseket feltáró uradalomtörténeti, helytörténeti kutatások – kimondva vagy kimondatlanul – Szabó István megállapításának igazát támogatták."[86]

---

[84] *Uő:* Szabó István i. m. 517.

[85] *Uő:* Szabó István a felszabaduló i. m. 302.

[86] *Uő:* Szabó István a felszabaduló i. m. 306. Szabad György hasonló gondolatokat fogalmaz meg egy későbbi előadásában is. Lásd *Szabad György:* A jobbágyfelszabadítás hatása a magyar társadalom szerkezetének átalakulására. In: Jobbágyfelszabadítás 1848. Szerk. Varga János. Bp. 1998. 37–43.

Szabó István az újabb keletű historiográfiai összefoglalásokban

Külön csoportot alkothatnak végül a Szabó Istvánnal összefüggő értelmezésekben a historiográfiai összefoglalások, amelyek vagy a teljes magyar történetírásról, vagy annak egy nagyobb korszakáról alkotott átfogó kép keretein belül helyezik el a történészt.

A sort még az 1950–1960-as években Léderer Emma összefoglalásai nyitják meg, erről azonban a korábbiakban már részletesebben szó esett.

Szabó történetírásának ilyen jellegű (tehát szintézisen belüli) további elhelyezésére az 1990-es évekig kellett várni. Ekkor Gunst Péter a magyar történetírásról írott összefoglalójában két helyen is megemlékezik röviden Szabó történetírásának maradandó teljesítményeiről.[87]

A háború előtti időszakból a népiségtörténeti munkáira mutat rá elsősorban, s különösen az 1942(?)-ben megjelent *A magyarság életrajza* című szintézist méltatja. Gunst azonban ezt nem nevezné népiségtörténetnek, sokkal inkább településtörténetnek. „Szabó 1942-ben[88] mindazon törekvések összefoglalásaként, amelyek a népiségtörténeti kutatásokat Magyarországon jellemezték, »A magyarság életrajza« címen összefoglalta a magyar népesség alakulására vonatkozó addigi eredményeit. Szándékosan nem nevezzük népiségtörténetnek [!!! – E. V.], mert Szabónál némileg nagyobb szerepe volt a korabeli francia módszertani eredmények felhasználásának, mint a német népiségtörténet eredményei közvetlen átvételének."[89]

Gunst azután a magyar történetírás 1945 utáni fejleményeit vizsgálva is kitér Szabóra, például az 1948-as kötetére is. Munkásságában kiemeli iskolateremtő tevékenységét, szerinte az általa létrehozott agrártörténeti iskola egyedüli a magyar történetírásban az 1970-es években. Utolsó munkáin pedig szerinte különösen érződik az 1920–1950-es évek német és francia történeti irodalmának megtermékenyítő hatása.[90]

„Még korában, 1956 előtt foglalkozott az 1351. évi jobbágytörvényekkel, majd Bács, Bodrog és Csongrád megye 1522. évi dézsmajegyzékeit tette közzé, s most nekilátott egyrészt népesedéstörténeti kérdések feltárásának, Magyarország népessége 1330–1526 közötti alakulását mutatva be, majd a középkori magyar falu kialakulásának, a falurendszer megszilárdulásának problémái érdekelték. Nagy tanulmánya a prédiumról, monográfiái előbb a falurendszer kialakulásáról, majd a középkori magyar faluról nemcsak a történetírás, hanem a többi társtudomány számára is meghatározó jelentőségűek. A halála utáni években jelent

[87] *Gunst Péter:* A magyar történetírás története. Debrecen 1995. 183., 205.
[88] Helyesen: 1941-ben.
[89] *Gunst P.:* A magyar történetírás i. m. 183.
[90] Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Pamlényi Ervin is, lásd a korábbiakat.

meg összefoglalása a magyar mezőgazdaság 14–15. századi történetéről (1530-ig). Különösen utolsó munkáin érződik a századforduló s az 1920–1950-es évek német és francia történeti irodalmának megtermékenyítő hatása."[91]

Jelentős teret szentel Szabónak Kriston Pál is az 1990-es évek folyamán többször is kiadott jegyzeteiben.[92] Kriston támaszkodva a korábbi értékelésekre úgy véli, hogy Acsády Ignác és Márki Sándor mellett Szabó István a legjobb kutatója a magyar parasztságnak. Életművében két szakaszt különböztet meg: az első szerinte 1943-ig tartott, amikor a helytörténeti, népiségtörténeti, társadalomtörténeti (debreceni tanyarendszer) uralják Szabó témáit. Különösen kiemeli az *Ugocsa megyé*t és *A magyarság életrajzá*t, amelyekben Szabó széleskörű forráshasználatát, objektív tárgyilagosságát, a társadalomtudományok eredményeinek a felhasználását (például Kniezsa István) emeli ki.[93]

Kriston szerint azonban 1943-tól kezdve alapvető fordulat állt be Szabó történetírói pályáján, és ettől kezdve csak parasztságtörténettel foglalkozott. „Bár elutasítja az úri kisemmizés és parasztromantika idejétmúlt fikcióját, de valamiféle parasztpolgári szemlélet jegyében közelít a parasztsághoz. Az életerős, az őserős paraszt típusát mint társadalmi ideált rajzolja meg. A parasztságban látja azt a bázist, amelyhez mindig vissza lehet nyúlni, belőle meg lehet a magyarságnak újulni. 1948/49-ben ezt a szemléletet utasítja el a korabeli hivatalos ideológia és tudománypolitika. Parasztromantikusnak, békepárti szellemet képviselőnek nevezik."[94]

Kriston szerint Szabó a támadások ellenére kitartott korábbi nézetei mellett, némileg meglepő módon azonban az 1945 utáni tevékenységét marxistának tekinti, sőt az időszak legjobb marxista szemléletű történészének tartja (jóllehet Szabó nem vallotta magát marxistának). Fő érvei emellett, hogy Szabónál nincs sematizálás, szimplifikáció az 1950-es években sem, amelyet például a *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*, *A prédium* vagy a Kossuth és a jobbágyfelszabadítás kérdését elemző tanulmányok is bizonyítanak.[95]

Feltétlenül említést érdemel Csíki Tamás 2003-as összefoglalója, amely 1945-ig tekinti át a magyar társadalomtörténet-írás fő irányait, s ebben fontos szerepet kap Szabó István ilyen jellegű munkássága.[96] Csíki kitér Szabó népiségtörténeti tanulmányaira is, ezeket szerinte a társadalomtörténeti és a szociológiai megközelítés jellemzi, és külön kiemeli a történész rokontudományokkal való átfogó együttműködését. Ebben a

---

91 *Gunst P.:* A magyar történetírás i. m. 205.
92 *Kriston Pál:* A történetírás története. Bp. 1991.
93 Uo. 213.
94 Uo.
95 Uo.
96 *Csíki Tamás:* Társadalomábrázolások és -értelmezések a magyar történeti irodalomban 1945-ig. Debrecen 2003.

vonatkozásban például a történeti statisztika (Thirring Gusztáv és a kritikusan kezelt Acsády Ignác, a zsidóság térfoglalásánál Kovács Alajos), a történeti- és településföldrajz (Mendöl Tibor), valamint a kialakulófélben lévő várostörténet (Pleidell Ambrus) fontos a leginkább Szabó számára. De értékesíti a Domanovszky-tanítványok írásait, a nyelvtörténet (Kniezsa István és Melich János), az etnográfia (Tagányi, Hunfalvy, Györffy) idevágó eredményeit, például Szekfű és Mályusz kutatásai mellett.

Különösen fontosnak tekinti Csíki Szabónak az asszimiláció kérdésével összefüggő tanulmányait, amelyekről a következőket írja:

„Szabó arra a következtetésre jut, hogy az asszimiláció nem azonosítható a befogadó nyelv elsajátításával és a teljes nyelvváltással sem, mivel az egy többgenerációs, »rendkívül összetett« folyamat, melyben a mindennapi kapcsolatokra épülő tudati-identitási azonosulásnak, a »népiség lelkileg teljes átélésének« van döntő szerepe. Emellett a szerző az asszimiláció társadalmi tényezőinek vizsgálatakor megkülönbözteti az elzárkózó, ám a birtokállapot, valamint a művelődési és életmódbeli »viszonyok« szerint differenciált falusi népességet, illetve a »népi kiegyenlítődés« gócpontjaiként a különböző városokat. Sőt a vallás elkülönítő (pl. református magyar és görög katolikus román) vagy integráló (evangelikus németek és magyarok) funkcióját kiemelve a felekezeti etnikum problematikáját veti fel, és a földrajzi tényezők: a szórványok és a nyelvszigetek szerepét is fontosnak tartja, ami lehetővé tette, hogy szempontjait ne csak az 1970-es években felbukkanó asszimiláció-koncepciók, hanem az újabb társadalomtörténeti kutatások is hasznosítsák."[97]

Foglalkozik még Csíki Szabónak az 1940-es évek elején megjelent parasztságtörténeti tanulmányaival, így *A jobbágy megnemesítésé*vel vagy az Eckhardt Sándor által szerkesztett kötetben megjelent írásával is. Ezek kapcsán rámutat arra, hogy Szabó nagy energiával vizsgálta a nemesi és paraszti társadalom rétegzettségét, a mobilitás lehetőségeit, s véleménye/eredményei szerint a történeti és népi kultúra viszonyában a közjogi állással és társadalmi tudattal szemben az életformáé a döntő szó. Utóbbi szerint viszont a kettő – úri és népi kultúra – szoros kapcsolatban áll egymással, egymástól el nem választhatók.[98]

Romsics Ignác 2011-ben megjelent összefoglalása a magyar történetírás 19–20. századi fejlődéséről jelentős teret szentel Szabó István történetírói/történészi életműve bemutatásának (nem utolsósorban jelen sorok írójának tanulmányai

[97] Uo. 116.

[98] Csíki kitér Szabónak a mezővárosi fejlődésről alkotott képére is. Mályusz Elemérrel ellentétben szerinte Szabó mindezt nem a polgárság, hanem a parasztság szemszögéből közelíti meg. Ennek során egy parasztpolgári fejlődésről szóló koncepciót érvényesít, amely Erdei Ferenc felfogásával rokon.

alapján).[99] Romsics itt részletesen ismerteti Szabó István történetírói pályájának első szakaszát, kiemelve a legfontosabb műveket, 1948-ig bezárólag.

Ezekben a munkákban alapvetően két nagyobb vonalat különböztet meg: egyrészt a parasztságtörténeti tanulmányokat, másrészt a népiségtörténettel összefüggő műveket. A parasztságtörténeti írásokkal kapcsolatosan egyik legfontosabb megállapítása (itt Szabó 1940–1941-ben megjelent műveire utal) például Hajnal István hatására az, hogy a parasztság története nem merül ki „úr és szolga ellenlábas viszonyában". Romsics szerint: „Fontos eredményének tekinthető a magyar jobbágyság átmeneti, az Európa nyugati és keleti felében uralkodó viszonyoktól egyaránt eltérő jellegének a dokumentálása is. Domanovszky nézeteihez kapcsolódva Szabó is úgy vélte, hogy az ún. termeltető nagybirtok Magyarországon nem lett annyira domináns, mint Kelet-Európa más területein, s hogy 1514 után a parasztság helyzetében nem történt olyan mértékű visszaesés, amely indokolná a »második jobbágyság« fogalmát, s valamiféle külön fejlődési utat feltételezett. A magyar jobbágyok beköltözhettek a mezővárosokba, végvári katonának, illetve hajdúnak állhattak, sőt még nemességet is szerezhettek."[100]

Romsics Ignác szerint „ilyen előzmények után" fogott Szabó a nagyszabású népiségtörténeti szintézis, *A magyarság életrajza* elkészítéséhez, amelyben már a fejezetcímek és a fogalmak („nép", „néptörténet", „népi kép") utalnak arra, hogy például Szekfű Gyula *A magyar állam életrajzá*val szemben új szemléletű magyar történeti szintézis készült. Ezután részletesen ismerteti a mű legfontosabb megállapításait.

„*A magyarság életrajza* a két világháború közötti népiségtörténet kiemelkedő alkotása. A rendelkezésre álló részletmunkálatokra és saját kutatásaira is támaszkodva Szabó István olyan szintetikus munkát alkotott, amely a szellemtörténet spekulatív konstrukcióit és a népiségtörténet metaforikus nyelvhasználatát egyaránt elkerülve először adott szakszerű és tárgyilagos képet a magyar és nem magyar népek történeti demográfiai és településtörténeti múltjának ezeréves Kárpát-medencei alakulásáról. Fiatalabb pályatársai közül igen elismerően írt róla Jakó Zsigmond és Makkai László, és azóta sokan mások. Egyetérthetünk Für Lajossal, aki szerint Szabó István e munkája »a magyar történettudomány legértékesebb művei közé tartozik«. Különösen kedvező volt munkáinak fogadtatása a népi mozgalom köreiben, ahol – nem alaptalanul – Hajnal Istvánhoz hasonló rokon lelket láttak benne."[101]

Hasonlóan emelkedett szavakkal illeti Romsics Ignác Szabó István – nem sokkal *A magyarság életrajza* után született – *Nemzetszemlélet és magyarságtudat* című cikksorozatát, amelyet egyrészt „társadalomtörténeti" munkának minősít,

[99] *Romsics Ignác:* Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp. 2011. 333–337.
[100] Uo. 334–335.
[101] Uo. 336–337.

másrészt szerinte ebben Szabó a modern magyar nacionalizmus történetét írta meg, „máig érvényes formában".[102]

Romsics Ignác többször megemlékezik Szabó Istvánról összefoglalásának az 1945 utáni magyar történetírásra vonatkozó fejezeteiben. Itt már jóval lakonikusabban foglalja össze Szabó ekkori működését, bár parasztságtörténeti munkáit most is kimagaslónak minősíti. Különösen kiemeli falutörténeti monográfiáit, illetve a prédiumról, valamint a magyar mezőgazdaság középkor végi történetéről készített (utóbbi posztumusz) munkáit (az utolsó esetén Maksay Ferenc és Belényessy Márta műveire utalva párhuzamként).[103]

Egy példa az új keletű értelmezések közül: Faragó Tamás

A fentiekhez hozzá lehet még fűzni, hogy mindezeken kívül még számos Szabó Istvánnal kapcsolatos megnyilatkozást, recenziót, nekrológot, résztanulmányt lehetne itt megemlíteni,[104] azonban ezek jelen keretek között kiesnek az elemzésből. Másrészt ezek között találhatóak olyanok is, amelyek bár átfogóbbak, inkább leíró jellegűek, s többnyire életrajzi momentumokat elevenítenek fel, új problémát, értelmezést pedig csak keveset tartalmaznak.[105]

Mindenképpen meg kell említeni azonban Faragó Tamás nagy jelentőségű recenzióját Szabó István 1976-os, *Jobbágyok–parasztok* című kötetéről,[106] amely több tanulsággal is szolgál s nemcsak a szóban forgó kötetet, hanem szinte Szabó István teljes életművét/történetírói munkásságát is értékeli. (Erre az 1976-os kötet, átfogó jellegéből adódóan, lehetőséget is ad.)

Faragó írásának nem kevés pikantériát kölcsönöz, hogy eredetileg a *Tiszatáj*ban jelent meg 1977-ben, azonban szövegét a szerkesztő jelentősen megcsonkította. Így azt teljes terjedelmében csak 1999-ben publikálhatta a szerző. Faragó recenziójában a korábbi értékelőkhöz hasonlóan megemlíti Szabó életművének legfontosabb területeit, így a Debrecennel, a nemzetiségi történettel és a parasztságtörténettel kapcsolatos munkáit. Szabó Istvánt kiemelkedő történésznek minősíti, életműve szerinte is (Hofmann Tamás hasonlóképpen vélekedik) egy tömbből faragott egész. Rámutat

[102] Uo.
[103] Uo. 424–425.
[104] Gyáni Gábor, Romsics Gergely, Hanák Péter, Kristó Gyula, Pach Zsigmond Pál, Kósa László, Csabai Tibor, Maksay Ferenc stb. írásai mellett lásd például *Gazdag István:* Szabó István levéltártudományi munkássága. In: Parasztság és magyarság i. m. 121–129.
[105] Vö. például *Gyarmati Zsolt:* A magyar társadalomtörténet néhány filmkockája Tagányi Károlytól Szabó Istvánig. Korunk III. folyam 12. (2001) 5. sz. 87–93.
[106] *Faragó Tamás:* Parasztságtörténet és történetírás. Meditációk Szabó István tanulmánykötete kapcsán. In: *Uő:* Tér és idő – család és történelem. (Társadalomtörténeti tanulmányok 1976–1992.) Miskolc 1999. 296–307. (Eredetileg megjelent: Tiszatáj 31. [1977] 10. sz. 76–80.)

arra is, hogy a szóban forgó kötetet még Szabó István állította össze, de a lektor (Pölöskei Ferenc) és a szerkesztő (Für Lajos) módosított a tartalmon. Kimaradt belőle például *A jobbágy megnemesítése* című nagy jelentőségű tanulmány 1941-ből, s Faragó szerint *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság időszakában* is szerepelhetett volna az összeállításban. A recenzens szerint fölösleges volt a parasztság kapitalizmus kori történetével összefüggő munkák újbóli közlése, helyettük inkább Szabó 1960-as francia nyelvű írását vagy az alföldi tanyás gazdálkodást elemző könyvfejezetet kellett volna felvenni. Szabónak a könyvben kifejtett gondolatmenetét a 15–16. századig egységesnek minősíti, utána azonban törés következik be, ami az említett problémából adódik, hogy tudniillik nem a legreprezentatívabb szövegeket válogatták a kötetbe.

A törést elsősorban *A jobbágy birtoklása…* című tanulmány hiánya okozza (bár ezt jelen sorok szerzőjének tudomása szerint Szabó maga sem tervezte közölni), ami leginkább kifejezi a 16–18. századra vonatkozó nézeteit – annak ellenére, hogy ezzel nem minden gazdaságtörténész ért egyet. A Kossuth-tanulmányok kapcsán Faragó rámutat arra, hogy saját korukban szintén problematikusak voltak a fennálló hatalom számára, egyikük elkészülte után még évekig kéziratban maradt.

Faragó röviden ismerteti még az 1351-es törvényekre, hajdúkra, a jobbágyi névadásra vonatkozó írásokat, és különösen méltatja Szabó módszerét, briliáns forráskezelését, valamint az interdiszciplinaritás érvényesítésére irányuló törekvéseit.[107] Faragó kifogásolja, hogy Szabó kevéssé élt a kvantitatív módszerrel, bár szerinte ez saját korában még nem terjedt el jelentősen. Kitér az életpálya megrázkódtatásaira is (főként az 1948–1949-es meghurcoltatásokra), és rámutat, hogy mindezek következtében Szabó kutatásait kedvezőtlen körülmények között folytathatta, például – nyugati kollégáival ellentétben – az alapkutatásokat is saját magának kellett elvégeznie.

Összesítve Szabó történetírásának fő érdemeként Faragó az eseménytörténettel szembeállított társadalomtörténeti szemlélet meghonosítását jelöli meg, ami a szélesebb közönség számára szokatlan, mert az inkább a politika és a politikai vonatkozások iránt érdeklődik.[108]

Faragó megállapítása értelmében mindennek nincsenek igazi műhelyei Magyarországon,[109] ennek is köszönhető, hogy Szabó István tanulmányainak csekély visszhangja volt például a *Századok*ban, inkább csak az *Agrártörténeti Szemlé*ben és az *Ethnographiá*ban foglalkoztak gondolataival.

---

[107] Uo. 299.

[108] Uo. 304.

[109] Hozzá lehet tenni, hogy Faragó Tamás ugyanakkor rendkívül kritikus volt Szabó István (és persze Mályusz Elemér) népiségtörténeti munkáit illetően. Szerinte ezek kifejezetten politikai/ideológiai és kormányzati indíttatásúak voltak, jelentős visszaesést eredményeztek a dualizmus kori történeti demográfiai kutatásokhoz képest, s teljesen ignorálták a modern történeti demográfia olyan kérdéseit, mint a termékenység, halandóság, migráció. Lásd *Tamás Faragó:* Historical demography in Hungary: A history of research. (Working papers on population, family and welfare, 16.) Bp. 2012. 11., 12.

Összegzés

A fentiek alapján megállapítható, hogy bár Szabó István történetírói munkásságáról önálló monográfia még nem született, viszonylag kiterjedt irodalom foglalkozik életművével, illetve annak különböző aspektusaival. Ezek az értékelések az 1950–1960-as években még jelentős mértékben ideologikus és polemikus jellegűek voltak. Igaz, az ideológiai vonatkozások (főként a népi mozgalommal való kapcsolat bizonyítása) a későbbi időszakban is erőteljesek maradtak – mindenekelőtt a tanítványok és munkatársak műveiben. Az értelmezések másik fő vonulata inkább a történészi életmű (részint a szellemtörténettel szembeállított) társadalomtörténeti vonatkozásait hangsúlyozza, amely valószínűleg párhuzamos a szociológiai szempontoknak az egész magyar történetírásban való erőteljesebb érvényesülésével. Jelen sorok szerzője mindezzel együtt úgy véli, hogy az ideológiai-retorikus összetevők elemzése (főként a népiségtörténeti munkák esetében, de a társadalomtörténetiekben szintúgy) nem maradhat el, de semmi esetre sem a stigmatizálás és a megbélyegzés igényével, hanem például a történetírás úgynevezett „nyelvi fordulata" konzekvenciáinak erőteljesebb érvényre juttatásával.[110]

ISTVÁN SZABÓ (1898–1968) IN THE HUNGARIAN HISTORICAL LITERATURE

by Vilmos Erős

SUMMARY

The article surveys the literature that deals with the scholarly oeuvre of István Szabó, renowned Hungarian historian from Debrecen. Examining briefly the Marxist-Communist criticism leveled at Szabó in the 1950s, the author explores the much more positive reception of his work that characterized the 1970s and 1980s. While much of this favorable reception was penned by Szabó's disciples and close collaborators, these views were basically shared by famous scholars of national influence. The paper also pays considerable attention to the views of Szabó formulated in more recent historiographical summaries (those published abroad included), as well as to opinions that were voiced even after 2000.

[110] Ennek tengernyi irodalmából csak a felvillantás céljából lásd *Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor:* A történetírás „nyelvi fordulata". In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp. 2003. 413–442.

ANTON SCHINDLING (1947–2020)

2020. január 4-én elhunyt Anton Schindling, a tübingeni egyetem szenior professzora, a kora újkori felekezetszerveződés, művelődés és rendiség történetének elismert kutatója. Halálával nemcsak egy jeles német történész távozott, hanem egy olyan személyiség is, akit évtizedek óta szoros kapcsolatok fűztek Magyarországhoz és a magyar történész szakmához.

Anton Schindling 1947. január 20-án született a Majna menti Frankfurtban, egy asztalosmester fiaként. Hesseni származására mindvégig büszke volt, és ott, az egykori szabad birodalmi város miliőjében ismerkedett meg a keresztény felekezetek egymás mellett élésével is. Ez az interkonfesszionális szemlélet egész életében végigkísérte, és tudományos munkásságára is komoly hatással volt. A második világháborút követően felnövekvő történészgeneráció tagjaként tudatosan szakított a német történelem porosz orientációjú, „kisnémet" szemléletével, és a kora újkori történeti múltat annak társadalmi, kulturális és felekezeti sokszínűségében szemlélte. De kortársaihoz hasonlóan ugyanígy érdekelte a „régi birodalom" alkotmányos berendezkedése, a kora újkori politikai intézményrendszer felépítése és működése is. Munkásságának utolsó szakaszában pedig a katolikus felvilágosodás lenyomatait vizsgálta a német kultúrkörben.

Tudományos karrierjét a würzburgi kezdeteket, majd az eichstätti és osnabrücki professzúrát követően a tübingeni Eberhard-Karls-Universität Közép- és Kora-Újkori Történeti Tanszékén teljesítette ki Volker Press (1939–1993) utódaként. A tanszéket 1995-től egészen a 2015. évi nyugdíjazásáig vezette. Ezt követően a tübingeni egyetem szenátusa szeniorprofesszori kinevezést adományozott neki, így biztosítva számára a további kutatáshoz és tudományszervező munkához szükséges szakmai és egzisztenciális hátteret. Romló egészségi állapota azonban megakadályozta abban, hogy az új pozíciójából adódó lehetőségeket hosszútávon kamatoztassa, végül életművét ez év kezdetén lezárta a halál.

Híres volt a magyarok, a magyar történelem és kultúra iránti szeretetéről. Bár nem beszélte nyelvünket, alig akadt a magyar múltnak, különösen az elmúlt fél évezred magyarországi, erdélyi vagy éppenséggel délvidéki politika-, társadalom-, egyház- és művészettörténetének olyan fontosabb eseménye, jelensége, amelyről ne lett volna valamilyen tudomása. Széleskörű ismereteit kitűnően kamatoztatta egyetemi óráin, konferencia-előadásain, amikor a magyarországi vagy a kelet-közép-európai térség históriájáról volt szó. Szerencsések lehettek azok a magyarországi kutatók, legyenek vele egykorúak vagy fiatalabbak, akik közel kerülhettek hozzá. Az előbbieket nemcsak kollégákként, hanem barátokként is számontartotta, az utóbbiakat pedig tanítványaivá fogadta. Ifjúkorától, már az

1970-es évektől fogva barátja, Volker Press társaságában számos alkalommal járta be Magyarországot, Erdélyt, Szlovákiát a magyar történelem és művelődés elkötelezett híveként és propagátoraként saját hazájában.

Kelet-Közép Európához és szorosabban véve Magyarországhoz való viszonyát a mainzi székhelyű Európai Történeti Intézet (jelenlegi nevén Leibniz-Institut für Europäische Geschichte) mélyítette el, ahol 1977–1981 között habilitációs értekezésén dolgozott. A regensburgi „örök" birodalmi gyűlés kezdeteiről írt munkájához folytatott kutatásai során az intézet falai között sok kelet-közép-európai ösztöndíjassal ismerkedett meg, akik közül többekkel évtizedes szakmai kapcsolatot alakított ki. Később német kollégáit is arra bíztatta, hogy karolják fel és támogassák a magyar ösztöndíjasokat németországi tanulmányaik és kutatásaik során.

Tübingeni katedráján sem feledkezett el magyar kollégáiról, sokukat meghívta a nagyhírű egyetemre, illetve ösztöndíjat biztosított számukra. Mindazok, akik szűkebb pátriájában vagy a nagyvilágban, így Magyarországon is élvezhették társaságát, sohasem feledik önzetlenségét, nagyvonalúságát, emberbarátságát, amelyben magyar ismerőseit-barátait részesítette. Híresek voltak tübingeni vacsorái, amelyeken tanártársaival, diákjaival vagy éppenséggel ösztöndíjasaival az egyetemi órák terheitől mentesen, a napi nehézségeket feledtetve, felszabadultan, valósággal „sziporkázott". Kitűnő ételek és italok mellett ismereteinek kimeríthetetlenül gazdag tárházával kápráztatta el társaságát. Itt nem egyszer idézte fel magyarországi útjainak azon pillanatait, amikor a magyar konyha hívévé szegődött. Az őt ismerőknek olyan emberként él emlékezetében, aki egyrészt nagy szellemi teljesítményekkel, a német és a nemzetközi történettudományos gondolkodást meghatározó vagy befolyásoló alkotásokkal írta be nevét a *scientia historiae* aranykönyvébe, másrészt igazi mecénásként és barátként viselkedett. A magyar történettudomány iránt tanúsított szeretetének utolsó, nagylelkű gesztusaként 2017-ben a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának ajándékozta mintegy háromszáz folyóméternyi válogatott, értékes könyvgyűjteményét.

Legközelebbi barátai kedvesen „unser Anton"-ként idézték és idézik fel alakját. Mi magyarok talán szintén joggal csatlakozhatunk hozzájuk, és nevezhetjük őt nemes egyszerűséggel „a mi Antonunknak". Azon kevesek közé tartozik, akikre méltán illenek M. T. Cicero felemelő szavai: „Mors terribilis iis, quorum cum vita omnia extinguuntur; non iis, quorum laus emori non potest." (A halál félelmetes azoknak, akiknek a földi élettel mindennek vége, de nem azoknak, akiknek dicső neve halhatatlan.)

Forgó András és Soós István

DAS TRIENTER KONZIL UND SEINE REZEPTION IM UNGARN DES 16. UND 17. JAHRHUNDERT

Szerk. Márta Fata – András Forgó – Gabriele Haug-Moritz – Anton Schindling
(Reformationsgeschichtliche Studien und Texte Bd. 171.)
Aschendorff Verlag, Münster 2019. 302 oldal

Az itt ismertetett kötet, a német konferencia-kiadványokra immár jellemző jókora késéssel, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen 2013-ban tartott, azonos című tanácskozás után hat évvel látott napvilágot. A hosszas várakozásért kárpótolja a szerzőket, hogy a nemzetközi reformációkutatás egyik legrangosabb sorozatában, az európai tudományos kiadványstruktúrába mélyen beágyazott kiadó gondozásában jelent meg munkájuk. Ez a tény adja a könyv valódi jelentőségét, hiszen a magyar–német szerkesztőgárda (két tübingeni, egy grazi és egy pécsi egyetemi tanár) nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy a kora újkori magyar katolikus egyháztörténeti kutatásokról nyújtson reprezentatív képet a magyarul nem tudó, ugyanakkor a téma iránt egyre inkább érdeklődő nemzetközi tudományosság számára. Ez annál is inkább örvendetes vállalás, hiszen a szerzők túlnyomó részben (tizenhárman) magyarok, mellettük két német és egy szlovák kolléga szerepel a kötetben. Külön köszönet illeti ezért a vállalkozás elindítóit, Fata Márta és a közelmúltban elhunyt Anton Schindling tübingeni professzorokat. A kiadvány egy jól átgondolt munkaprogram harmadik darabja, előzményei az ugyanebben a sorozatban, a két említett történész szerkesztésében megjelent református és evangélikus egyháztörténeti tanulmánykötetek voltak (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte Bd. 155. és 167.)

A kötet másik, inkább rejtve maradó érdeme és egyúttal érdekessége az a szempont, amely szerint a szerzők a kora újkori magyar katolikus egyháztörténetet beillesztik az európai, elsősorban a német kutatás áramába. Az elmúlt évtizedekben ugyanis a mindent átható konfesszionalizáció-paradigma mögött a Tridentinum-recepció mint a 16–17. századi katolikus egyháztörténelem elsődleges értelmezési kerete talán kissé háttérbe szorult. A konfesszionalizációs tézis alkalmazásának korlátai ugyanis éppen Közép-Európában, főleg Magyarország és Erdély esetében fogalmazódtak meg, így a hazai kutatásban ez az elmélet nem is igazán szervesült, amint erre a kötet bevezetője is utal. (1–6.) Itt egy apró, de zavaró elírásra kell felhívnom a figyelmet: a konfesszionalizáció elméletét Heinz Schilling mellett nem Volker Reinhardt, hanem tanára, Wolfgang Reinhard alkotta meg. (2.) Arra ugyanakkor nem térnek ki a szerkesztők, hogy a Tridentinum-recepció kutatásában a magyar egyháztörténetírás úttörő szerepet játszott, így ez a kötet egyúttal tisztelgés e historiográfiai tradíció előtt is. Vanyó Tihamér bencés tudós már 1933-ban vaskos kötetben vizsgálta a zsinati határozatok végrehajtásának útját a magyarországi egyházmegyékben a Rómába küldött *ad limina* jelentések alapján, így a belga kutatók mellett elsőként hívta fel a figyelmet a zsinati korpusz hatásvizsgálatának fontosságára. Úttörő jellegét mi sem mutatja jobban, mint hogy a Tridentinum szerepét az újkori egyháztörténelemben vizsgáló nagy mű csak 1951-ben látott napvilágot Georg Schreiber szerkesztésében (*Das Weltkonzil von Trient I–II*. Freiburg 1951.) Emblematikus tehát, hogy ez a reprezentatív kötet éppen ebből az aspektusból közelíti meg a magyarországi katolikus egyház kora újkori történetét: teológiai és egyházpolitikai szempontból vizsgálja a zsinati határozatok hatását a katolikus felekezet formálódására, és ennek keretében foglalkozik a főpapság reformtörekvéseivel, a papképzéssel, a szerzetesrendekkel és a felekezeti kultúra terjesztésének eszközeivel, főleg az irodalommal és az egyházzenével.

A könyv lényegében a német *Wege der Forschung* hagyományaihoz kapcsolódva állapotfelvételt nyújt a katolikus reform és ellenreformáció magyarországi kutatásáról, elsősorban a Magyar Királyságnak a Habsburg Monarchiához tartozó harmadára összpontosítva – a hódoltság

és Erdély lényegében nem szerepel a műben. A kötet reprezentatív jellegére utal, hogy a szerzők között szinte mindenki szerepel, akinek a témában nemzetközi szinten is értelmezhető eredményei vannak. Jellemző módon inkább a fiatalabb és a középgenerációhoz tartozó kutatókról van szó, az idősebb korosztályt tudománytörténeti okokból irodalomtörténészek képviselik.

A kötet három dolgozata a Trienti Zsinattal és annak általános következményeivel foglalkozik. Peter Walter röviden bemutatja a zsinat történetét, majd a zsinat teológiájának jelentőségét körvonalazza, mégpedig a későbbi, akár az I. és II. Vatikáni Zsinatig terjedő perspektívában. (7–24.) Puskás Attila az egyházi hagyományról szóló trienti tanítást értelmezi. A zsinat a *Sola Scriptura* tanával szemben az egyházi hagyomány egyenértékűségét mondta ki, amelyet a *Sacrosancta* dekrétum a protestánsellenes él tompításának érdekében apostoli hagyománynak nevezett. (25–46.) A harmadik általános dolgozatban Peter Claus Hartmann értekezik röviden a jezsuiták szerepéről a tridentinumi megújulásban. A rend sajátos modernitását hangsúlyozza a régebbi rendekkel szemben, amellyel a jezsuiták a megújulás leghatékonyabb eszközei lettek. (169–178.)

A Magyarországra vonatkozó írások közül mindössze kettő tárgyalja a hazai katolikus egyháztörténeti irodalomban az „elesettség századának" nevezett 16. századot, tizenegy tanulmány a 17. századdal foglalkozik. Ez az arány(talanság) jól mutatja a kutatás súlypontjait és forrásviszonyait. Csepregi Zoltán dolgozata az 1562. évi debrecen-egervölgyi hitvallásban vizsgálja a Trienti Zsinat recepcióját. Ez a hitvallás a magyar reformáció történetének egyik legizgalmasabb és legzavarosabb dokumentuma, nem véletlenül nevezte Révész Imre „tankazalnak". Csepregi a forrás elemzésekor a végvári kontextust hangsúlyozza, szerinte a határvidéki élethelyzet magyarázza a helvét megigazulás-tan erőteljes jelenlétét a szövegben. Az irat tipikus terméke a kialakuló felekezetiség és az I. Ferdinánd korát jellemző egységtörekvések egymásba tűnésének. (47–61.) Varga Szabolcs dolgozata nagyon jó összefoglalást nyújt az elesettség századáról. A korábbi és a legújabb kutatások összefoglalásán túl a szerző felhívja a figyelmet az árnyalás szükségességére. Az egyházi intézmények lassú és több fázisban végbemenő pusztulása ellenére kimutatható a katolikus túlélés, a középkori hagyományok fennmaradása és az újjáéledés korai elemeinek megjelenése. (63–77.)

A 17. század katolikus egyháztörténetét hat szintetizáló jellegű tanulmány mutatja be, amelyek akár egy egyháztörténeti szintézis fejezetei is lehetnének. Tusor Péter a pápai *potestas indirecta* szerepét elemzi a Habsburg valláspolitika kontextusában a 17. század elején. A Római Inkvizíció 1998-ban megnyílt levéltárának egyik legizgalmasabb magyar témájú irategyüttese II. Mátyás kiközösítésének ügyére (1609) vonatkozik. A korlátozott vallásszabadságot kimondó 1608. évi törvények miatt az uralkodóra kiszabott egyházi büntetés a pápai hatalom közvetlen beavatkozása volt a Habsburg Monarchia politikájába. A tanulmány közli és elemzi a király feloldozást kérő levelét a pápához, amelyet rövidesen meg is kapott. A magyar rekatolizáció államegyházi keretekben indult meg 1609 után, a kiközösítés és a feloldozás kérése nemcsak a pápai *potestas indirecta*, hanem a magyar katolikus hierarchia erejét és mozgásterét is jelezte a 17. század elején. (79–93.) Forgó András írása összehasonlító módon elemzi a katolikus–protestáns és a katolikus–ortodox egységtörekvéseket. A tanulmány az uniós modellek Tridentinumhoz való viszonyát vizsgálja, és beilleszti ezeket a Habsburg államegyháziság kontextusába. Az írás érdeme, hogy egységes szempontrendszer alapján közelít a két folyamathoz, és saját kutatásai mellett a Végsheő Tamás által irányított, igen termékeny nyíregyházi kutatóműhely eredményeire is felhívja a németül olvasó kollégák figyelmét. (95–119.) Fazekas István a Trienti Zsinatnak az alsópapságra gyakorolt hatását vizsgálja a Magyar Királyságban a 16–17. században. Az írás a szerző korábbi kutatásainak kiváló összefoglalása. A téma jelentőségét a kötet alapgondolata szempontjából mindenekelőtt az adja, hogy az alsópapság szerepének változásán érhető a leginkább tetten a katolikus egyháztörténet pasztorális fordulata Trient után. Ugyanakkor a forrásadottságok itt a legrosszabbak, számos alapkérdésre nincs és nem is lesz

válasz. A tanulmány vezérfonala a szűkebben vett egyháztörténet: a Tridentinum hatásának folyamatos kimutatása az alsópapság életében. A zsinatok, vizitációk és szemináriumalapítások kétségtelen eredményét jelentette az új klérus-generáció megjelenése a 17. század derekára, ugyanakkor a Tridentinum az alsópapság életében a 18. századra vált csak igazán élő normarendszerré. (121–143.)

Siptár Dániel szintén egy kiterjedt és nagyszámú tanulmányt produkáló kutatás eredményeit foglalta össze tanulmányában, amely a szerzetesek megtelepedését vizsgálja Magyarországon 1683–1703 között. A szerző alaposan kidogozott módszertannal elemzi a rendek terjeszkedési stratégiáját, ennek alapján vázolja a szerzetesi expanzió dinamikáját és diverzifikációját az egykori királyi Magyarországon, amely fontos tanulságokat hordoz a magyarországi katolikus konfesszionalizáció erős időbeli-térbeli tagolódására nézve is. (145–167.) Kádár Zsófia a Trienti Zsinat szellemiségének hatását vizsgálja a jezsuita kongregációk működésében Magyarországon 1582–1671 között. Erről a dolgozatról is elmondható, hogy egy nagyobb és már számos eredményt hozó kutatási program eredményeivel ismerteti meg a nemzetközi közönséget. A barokk társulatok társadalomformáló szerepét a német és francia történetírás már évtizedekkel ezelőtt tudatosította, a hazai történettudomány azonban a legutóbbi időkig nem tanúsított különösebb figyelmet a jelenség iránt. A szerző által összeállított katalógus 18 városban 43 társulatot azonosított, ennek alapján négy alapítási periódust különít el, és bemutatja a kongregációk alapításának időbeli dinamikáját és térbeli sajátosságait. (179–202.)

Mihalik Béla Vilmos az 1665-ben alapított kassai papnevelő intézet, a Kisdianum 17. századi történetét ismerteti. A katolikus egyház kelet-magyarországi jelenléte még mindig kevéssé kutatott területe a magyar egyháztörténetírásnak, ezért is fontos, hogy a szerző, szintén korábbi kutatásaihoz kapcsolódva, ennek a korábban szinte csak névről ismert intézménynek a múltjába kalauzolja az olvasót. A szeminárium kéziratos protokolluma, illetve egri és római források alapján tárgyalja a szeminárium szervezetét, a körülötte kialakuló konfliktusokat, illetve a növendékek összetételét. (203–213.) Eva Kowalská egy elfeledett jezsuita misszionárius és prédikátor, Nicolaus Kellio (1643–1684) életútját vázolja, a dolgozat a szűkre szabott témaválasztás miatt kissé idegen a kötet jellegadó írásai között. A lipótvári börtönlelkészként is működő páter a protestáns hagyományban nagyon negatív figuraként él, volt, aki a Tiso-féle klerikálfasizmus előfutárát látta benne. A szerző alapos levéltári kutatások alapján ezt a képet árnyalja, és megállapítja: Kellio lényegében a Nagyszombat és Bécs szemináriumaiban képzett újgenerációs katolikus lelkipásztorok és hitvitázók tipikus képviselője volt, nem pedig egy magányos kegyetlen harcos, amint alakját az evangélikus történetírás megrajzolta. (215–225.)

A kötet utolsó négy tanulmánya irodalom- és zenetörténeti szempontból vizsgálja a Trienti Zsinat kulturális hatásait. A két irodalomtörténeti dolgozat szerzői, Bitskey István és Hargittay Emil a Pázmány-kutatás klasszikus képviselői. Bitskey egy pontosan négy évtizedes kutatás (a *Humanista erudíció és barokk világkép* című klasszikus monográfiája 1979-ben jelent meg) összegzését adja a katolikus prédikáció Trienti Zsinat utáni megújulását vizsgáló írásában, különös tekintettel Pázmányra. Az írás kimutatja a zsinat hatását a katolikus retorikára, ennek alapján a barokk hitszónoklat fejlődésének főbb irányait, majd a prédikáció helyét vizsgálja Pázmány életművében, és kijelöli helyét a Tridentinum magyarországi recepciótörténetében. (117–238.) Hargittay a nagyszombati zsinatok határozatainak szerepét veszi górcső alá a 17. század elejének magyar irodalmában. Bemutatja a Tridentinum hatását a liturgikus könyvek reformjára és a Biblia-fordításra. Elsősorban jezsuita szerzők munkásságán keresztül vázolja a trienti szellemiség jelenlétét a magyar irodalomban Telegdi Miklóstól és Balassi Campianus-fordításától Veresmarti Mihályon és Vásárhelyi Gergelyen át Káldi Györgyig és Hajnal Mátyásig. (239–246.)

A kötetet végén két zenetörténeti írás kapott helyet. Papp Ágnes a zsinati határozatok és a gyülekezeti éneklés kapcsolatait tárgyalja a *Cantus Catholici* című énekeskönyv kiadásai alap-

ján. A szerző alaposan elemzi a nagyszombati zsinatok egyházi énekekre vonatkozó dekrétumait, elkülöníti a magyarországi énekkincs különböző rétegeit, és fontos megállapításokat tesz a Sámbár Mátyás által gondozott, 1674. évi kiadás céljairól: a jezsuita misszionárius és hitvitázó által gondozott énekeskönyvben erőteljesen előtérbe kerültek a magyar nyelvű énekek, a szerkesztő a mise-ordinárium szövegeinek fordításával még inkább be akarta vonni a híveket a liturgiába. (247–259.) Gillányi Gabriella az egyszólamú latin liturgikus ének sorsát vizsgálja Magyarországon a Trienti Zsinat után. Az igen alapos tanulmány részletekbe menően mutatja be a gregorián zene visszaszorulását a 17–18. században. A kulturális és intézményes feltételrendszer összeomlása logikusan vonta maga után ennek a zenei tradíciónak az eltűnését. Összességében egy elhaló középkori tradíció képe rajzolódik ki, egyedül a zágrábi székesegyházban és a pálosoknál mutathatóak ki a továbbélés nyomai. (261–288.)

Az ismertetést Vanyó Tihamérral kezdtem, vele is zárom le. Idézett könyvét az alábbi mondattal indítja: „A trienti zsinatnak a különböző államokban való végrehajtásáról összefogó képet adó munka, amely a tudományos igényeket kielégítené, nincsen." Jelen kötet az 1930-as években úttörőnek számító magyar kutatás méltó folytatása. Az állítás a nemzetközi historiográfiára ugyan már nem igaz, de ahhoz, hogy magyar vonatkozásban, immár a nemzetközi közönség számára sem, ez a kötet, valamint a megjelenéséhez vezető sokéves, évtizedes kutatások sora jelentős mértékben hozzájárult.

(Az ismertetés az ELTE BTK Szekfű Gyula Könyvtárában 2019. október 2-án elhangzott könyvbemutató szerkesztett változata.)

Molnár Antal

Sorin Mitu

AZ ÉN ERDÉLYEM

Történetek, mentalitások, identitások

Mentor, Marosvásárhely 2017. 543 oldal

Sorin Mitu, a kolozsvári Babeș-Bolyai Tudományegyetem professzora, az újkori tanszék vezetője több évtizedes munkásságát Erdély újkori történelme kutatásának szentelte. Kutatási módszerei és látásmódja alapján elkülönül a kortárs történészektől: nem klasszikus politika- vagy egyháztörténeti kérdéseket vizsgál, hanem a mentalitástörténet és eszmetörténet érdekli. Román kollégáitól az is elkülöníti, hogy fogékony az új történeti módszerek iránt, és bátran vegyíti a különböző tudományterületek megközelítési módozatait. Témái ugyanolyan „tabudöntögetőek", mint a bukaresti Lucian Boiaéi, akire talán a legtöbbször hivatkozik könyvében. Mitu folyékonyan beszél magyarul, időnként magyar nyelven is jelennek meg cikkei, és nem áll tőle távol az ismeretterjesztő, könnyed, esszészerű írásmód, amely a nagyközönség számára is befogadható. Az, hogy neve mégsem túl ismert (az erdélyi magyar olvasók körében sem), részben visszahúzódó természetének, részben pedig annak tudható be, hogy könyvei megjelenését nem követték botrányok, s nem születtek „ellen-könyvek" és reakciók írásaira, mint például Boia esetében. Talán ezen a helyzeten kívánt változtatni a marosvásárhelyi Mentor Könyvkiadó, amikor 2017-ben lefordíttatta a szerző több kiadást is megért könyvét.

A kötetet több megközelítésben lehet értelmezni: egyrészt kijelölve a tanulmányok helyét Sorin Mitu munkásságában, másrészt magának a kötetnek, illetve a magyar fordításnak a szem-

szögéből vizsgálódva. Az alábbiakban ezt a hármas értékelést kísérlem meg. Ami az elsőt illeti, mint már említettük, munkássága során Mitu elsősorban az erdélyi román lakosság kultúr-, eszme- és mentalitástörténetével foglalkozott. Saját bevallása szerint az imagológia és a szimbolikus földrajz módszertana áll hozzá legközelebb, meglátása szerint ugyanis ennek segítségével lehet a legjobban tetten érni és megérteni Erdélyben a „másság történelmét", ezáltal pedig a románok magukról és másokról alkotott képét. Mindennek természetesen nagy szakirodalma van mind román, mind magyar nyelven. A szerző előszeretettel hivatkozik kolozsvári egyetemi elődeire, Pompiliu Teodorra és Nicolae Bocşanra, akik azonban korántsem voltak olyan elméleti tudással felvértezve, mint a szerző. A magyar szakirodalom terén elég csak Köpeczi Bélára vagy Miskolczy Ambrusra gondolni. A Mitu által használt módszerek mégsem annyira népszerűek a magyar történészek körében sem, ahol inkább a szimbolikus térhasználat és a politikai eszmetörténet futott be nagy karriert. A román történészek progresszívebbnek tekinthető csoportja – elsősorban a kolozsvári egyetem néhány oktatója – érthető módon elsősorban az erdélyi románok újkori történelmével foglalkozik. Amennyiben azonban meg kívánják haladni a közismert sérelemtörténetet, amely szerint a román lakosság évszázadokon át a magyarok elnyomása alatt élt, akkor a románság saját intézményeinek – elsősorban a görögkatolikus egyháznak és az ASTRA kulturális egyesületnek – a történelmét kutatják és mutatják be. Mitu a kötetéhez olyan témát választott, amelynek feldolgozása részben nehezebb, mert saját levéltári forrásokkal nem rendelkezik, így nehezen megfogható, részben viszont könnyebb, mert publikált források alapján kutatható. Őt a másság története, a nemzetkarakterológia érdekli. A szerző ebben véli felfedezni és kidomboríthatóvá tenni az erdélyi románság történelmét s ennek lényegét. Ezzel cáfolni is igyekszik a nacionalizmus révén rárakódott sztereotípiákat. A szerző egész munkásságára jellemző a toleráns és minden téren megengedő látásmód, amely szerint a román lakosság történelme nem más, mint a környező népek vagy akár Európa történelme, csak esetében egy megkésett s részben más utat bejárt fejlődéstörténetről beszélhetünk. Elemzése és fogalmazása mindig nagyon alapos és körültekintő, a nem szakmabeli olvasó számára is könnyen értelmezhető módon vezet be elvont fogalmakat, amelyeket szemléletes példákkal is illusztrál. Ugyanakkor kerüli a sarkos megfogalmazásokat, s annak ellenére, hogy a legtöbb esetben más következtetésekre jut, mint elődei, ezt nem bírálatként, nagy leleplezésként tálalja, hanem szubjektív véleményként tünteti fel vagy módszertana számlájára írja. Ezzel együtt bátran nyúl új témákhoz, hangsúlyozva: „a tudomány hűséges szolgálóiként olyasmi mellett köteleződöttünk el, amelyről soha, semmilyen körülmények között, csupán a rút árulás árán mondhatunk le: arra esküdtünk fel, hogy fáradhatatlanul keresni fogjuk a tisztességes választ – bármi legyen is az –, és feleletet adunk mindazokra a kérdésekre, amelyeket feltesznek nekünk". (511.) Ennek köszönhetően gyakran vizsgál olyan kérdéseket, amelyek történeti szakkérdésnek minősülnének, a román közvélemény előtt azonban „tabunak" számítanak. Elég csak arra utalnunk, hogy külön tanulmányt szentel az 1848-as hős, Avram Iancu magyar szeretőjének vagy a balázsfalvi görögkatolikus püspöki udvarban a 17–18. században uralkodó erkölcsi állapotoknak. De arról is ír (később látni fogjuk, milyen jelzésértéke van e mozzanatnak), hogy Petru Maiornak, az Erdélyi Iskola jeles tudósának görögkatolikus pap létére viszonya volt sógornőjével. (Ezen írása miatt alaptalan és személyeskedő bírálatokat kapott több évvel a tanulmány megjelenése után, ezért később bocsánatot kért a görögkatolikusok érzékenységének megsértése miatt.) Az apró hozadékok sokban árnyalják a nagy történelmi tablót, érthetőbbé és emberivé teszik ezeket az alakokat, egyben lebontják a román lakosság monolitikus tömbként való évszázados szembenállásának képzetét a magyar nacionalizmus elnyomásával szemben.

Az érzékenység ugyanúgy megfigyelhető a magyar szerzők szövegei kapcsán is, Mitu minden esetben ugyanolyan figyelmet fordít a szövegek tartalmára, mint keletkezési körülménye-

ire, mivel meglátása szerint azok csak így értelmezhetőek helyesen. Kutatásainak összegzése szerint 1848-ban a magyar–román múlt „közös" része véget ért, a román elit külön fejlődési pályát szánt magának, amelyhez – ezt már csak a recenzens teszi hozzá – 1918-ban a teljes román lakosság csatlakozott.

A kötet 543 oldalon, hat fejezetbe rendezve összesen 37 írást tartalmaz. A fejezeteket a szerző bevallása szerint tematikusan rendezte, és mindig egy bizonyos kérdéskört járnak körül. Meglátásunk szerint a szövegeket három csoportba lehet sorolni: az első elméleti és módszertani írásokat tartalmaz, ezek a szerző kötetben használt módszereinek lényegét, fejlődését mutatják be. A második csoportba esszészerű írások tartoznak, ezek legtöbbje korábbi beszédek vagy előadások írott, lábjegyzetekkel ellátott változata. A harmadik, egyben legnagyobb rész (az írások mintegy kétharmada) klasszikus értelemben vett tanulmány, mely elsősorban a románság önképével és a mások által róla alkotott sztereotípiákkal foglalkozik.

Mitu egyik legfontosabb, újszerű megállapítása az 1848-as forradalom nyomán Erdélyben kirobbanó polgárháborúhoz kapcsolódik. Itt a Naszód vidék kapcsán kimutatja, hogy a korábbi szerzők megállapításaival ellentétben a román parasztok (határőrök) aktív részvételének legfőbb mozgatórugója nem a nacionalizmus volt, hanem a császár személye iránti hűség, illetve ennek esetleges megrendülése. A szerző ugyanakkor finoman érzékelteti, hogy ha 1848 nem is a román nemzet születésének aktusa, de bizonyos folyamatok, tendenciák, amelyek pár évtizeddel később erre az eredményre vezettek, már ekkor elindulnak. Másik fontos megállapítása az erdélyi román nemzet „megszületésében" kulcsszerepet vivő balázsfalvi görögkatolikus püspöki központra és az ehhez kapcsolódó papi szemináriumra vonatkozik. Míg az udvarban a 18. század folyamán végig szigorú erkölcsi előírások voltak érvényben, amelyek alapja a papi nőtlenség volt, addig a gyakorlatban ez sok esetben nem valósult meg. Ennek magyarázatát a szerző a román elit érvényesülési lehetőségének behatároltságában találta meg. A korszakban ugyanis az egyedüli pálya az egyházi hivatás volt, amit az elit tagjai kénytelenek voltak magukra venni, akkor is, ha nem volt meg bennük az ehhez a pályához elengedhetetlen lelki elhivatottság.

A kötetben több tanulmány is foglalkozik a román és magyar nacionalizmus egymásról alkotott képével. Mitu legfontosabb megállapítása szerint a román nacionalizmus önképe nem a magyar társadalom által kialakított képre adott válasz: a román szerzők a nyugati művekben – elsősorban úti beszámolókban – megjelenő negatív beállítás korrigálására törekedtek. Az ekképp megalkotott képben a magyarok csak mint magyarázó okok jelennek meg, ugyanakkor kialakult a „mesterelbeszélés", miszerint a román lakosság esetleges elmaradottságának a magyarok általi évszázados elnyomás az oka.

Ami a fentebb említett harmadik megközelítést illeti, a fordítás alapjául szolgáló mű 2013-ban látott napvilágot – ez azonban valójában már a kötet második kiadása volt, eredetileg 2006-ban jelent meg. (Habár nem vetettük össze tüzetesen, az első és második kiadás között nem találtunk lényeges különbséget, csupán egyes szövegeket egészített ki a szerző az időközben megjelent szakirodalmi utalásokkal.) Meglátásom szerint ez jelenti a kötet – pontosabban a magyar fordítás – legnagyobb problémáját. Ugyanis amellett, hogy egy tizenöt évvel ezelőtt megjelent kötet fordításával van dolgunk, még annak részszövegei sem egy időben keletkeztek. Ez a könyv a szerző addig megjelent írásainak válogatása, és van olyan része, amely eredetileg 1988-ban született. Az, hogy egy szöveg több évtizede íródott, önmagában még nem jelent problémát. Számos esetben is előfordult, hogy klasszikussá vált szövegeket évtizedekkel később fordítottak magyarra. A tartalom itt sem avult el, nem szorul korrekcióra. A gond a kötet esszészerű szövegeivel van, melyek fölött hamar eljár az idő. Ezek különböző helyzetekben elhangzott beszédek írott változatai, és amikor azzal találko-

zunk például a fogalmazásban, hogy „napjainkban", akkor nehéz eldönteni, hogy a szerző vajon 2020-ban is ugyanígy vélekedik-e az adott kérdésről, mint tíz-tizenöt évvel korábban. Ugyanígy idejétmúlt és meghaladott a szerző kesergése a román levéltárak helyzete kapcsán, ahova nem lehet laptopot bevinni. Ez ugyanis már lassan tíz éve megoldott probléma.

Mitu az egyik legjobb írásában a román történetírás helyzetével foglalkozik. Ebben két nagy csoportra osztja a román történészeket: a hagyományos, tradicionalista, nemzeti-kommunista irányzatot követő szerzőkre, akik számára a múlt egységes egész és a cél a nemzeti nagyság, a nemzeti értékek kidomborítása, valamint a modernista-liberális történészekre, akik nyitottak az új módszertani megközelítésekre, számukra a múlt megismerése relatív, elsősorban a szerző személye és az alkalmazott módszertani-ideológiai szűrő miatt. Mitu nem ad meg arányokat, de érzékelteti, hogy az előző tábor van többségben, a történetírói céhen belül ők uralják a forrásokat és a kutatói helyeket. A megállapítással egyetértek, a helyzet napjainkban is érvényes. Sajnos a szövegekből az nem derül ki, hogy a szerzőnek mi az aktuális véleménye erről a kérdésről, és mivel magyarázza azt, hogy a nemzeti-kommunista irányzatot képviselők át tudták menteni nézeteiket az ifjabb generációra.

Ezek után felmerül a kérdés, hogy a Mentor Kiadó miért döntött a kötet lefordítása mellett, miért érezte úgy, hogy ezt a munkát érdemes leginkább a magyar olvasóközönséggel megismertetni, ha több esetben a szövegek gondolatisága, egyes esetekben azok bibliográfiája is frissítésre szorul, és egy alapos utószerkesztésre is feltétlenül szükség lett volna. A magyarázat erre a román történetírás Mitu által tíz évvel ezelőtt megfogalmazott, s azóta is tartó válsága lehet. A modern szemléletű román történészek kisebbségben vannak (jelentős részük nem is Romániában alkot), a román és magyar történészek között nincs párbeszéd, nincsenek közös kutatások, projektek, a szemléletük legtöbb esetben továbbra is kibékíthetetlennek látszik. Erre a legjobb példa a Román–Magyar Történész Vegyes Bizottság működésképtelensége. Nem születnek olyan művek, amelyek a magyar–román közös múltat vizsgálnák, témájukban túllépnének a sérelmek felemlegetésén, és ha mégis más nézőpontot képviselnének, egyúttal a magyar olvasóközönség számára is érdekes adalékokkal szolgálnának. (Ez alól kivétel a fent említett Lucian Boia, akinek lassan évente megjelenő esszészerű kötetei rövid időn belül megjelennek magyarul a kolozsvári Koinonia Könyvkiadó gondozásában.) Mitu kötetének fordítása (Sebestyén Mihály marosvásárhelyi művelődéstörténész munkája) jó, sikerült visszaadni a szerző könnyed, olvasmányos stílusát, megőrizve a szöveg gördülékenységét. A fordító munkájának kapcsán egyetlen észrevételem van: magyarázó megjegyzéseket fűzött a szöveghez, amelyek legtöbb esetben segítik a szövegértést, néhol azonban olyan kiegészítéseket tett, amelyekkel nem értek egyet. Ilyen például annak említése, hogy a kolozsvári levéltár milyen magyar gyűjteményekkel rendelkezik, vagy hogy az épületet a magyar diákok milyen néven ismerik. Ezek nem szükségesek a szöveg megértéshez és nem tükrözik a szerző véleményét sem, így feleslegesek.

Összességében kijelenthető, hogy fontos megállapításokat tartalmazó művet tarthatunk a kezünkben, amely hozzásegíthet az erdélyi román lakosság történetének és fejlődésének megismeréséhez és megértéséhez. Emiatt csak üdvözölni lehet, hogy – ha évtizedekkel később is, de – immáron a magyar olvasóközönség is megismerheti Sorin Mitu munkásságát.

Sárándi Tamás

Deák Ágnes

SUTTOGÁSOK ÉS HALLGATÁSOK

Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867

Osiris, Bp. 2018. 350 oldal

Deák Ágnes, a 19. századi magyar eszme- és politikatörténet jeles kutatója művében az 1861–1867 közötti magyarországi kormányzati sajtópolitika elveinek és gyakorlatának a történetét dolgozta fel, nem érintve a korszakban külön koronaországként igazgatott Erdélyt és Horvát-Szlavónországot. Amíg ugyanis – miként azt bevezetőjében a szerző is hangsúlyozza – a Habsburg Monarchia kormányzati sajtóellenőrzésének 19. századbeli általános történetéről, a cenzúra működéséről, az 1848 előtti előzetes sajtócenzúráról, az 1848-ban elfogadott sajtótörvényről, illetve a dualizmus sajtóviszonyairól már alapos ismeretekkel rendelkezünk, a Schmerling-provizóriumról egyelőre általánosságban vagy csak esettanulmányok szintjén vannak ismereteink.

A nyolc – bevezetéssel, összegzéssel, valamint a függelékekkel együtt tizenöt – fejezetre tagolt monográfia három nagyobb egységben tárja elénk a vizsgálódások eredményeit. Az első egységben (1–4. fejezet) a szerző a korabeli politikai környezetet, a szereplőket és a lapokat mutatja be. Munkáját a régebbi és legújabb szakirodalom, valamint nyomtatott források alapján az előzmények, azaz az 1851–1860 közötti birodalmi „sajtórendtartás" és politika rövid ismertetésével kezdi. Az olvasó így átfogó képet kap az igazságügy-minisztérium helyett a belügyminisztérium által kidolgozott, a Monarchia valamennyi tartományában érvényben lévő 1852. évi sajtópátensről, amelynek eredményeként közvetett, de annál intenzívebb kormányzati ellenőrzés következett be a sajtópolitikában. Jóllehet, a korlátozott alkotmányossághoz visszatérést ígérő 1860. októberi diplomát követően Magyarországon átalakult a közigazgatási és bírósági rendszer, a sajtófelügyelet az államrendőrség hatáskörébe tartozó feladatként továbbra is a rendőri hatóságok kezében maradt. A hatósági jogkörök és a rendelkezések körüli kérdések és viták, valamint a turbulens politikai légkör azonban elbizonytalanította a rendőri hatóságokat, miközben a Helytartótanács és a magyar kancellária állásfoglalásai sem voltak következetesek a tárgykörben. Mindez, illetve az 1861. februári pátens, majd a feloszlatott országgyűlés 1861 nyarától egyre szigorodó sajtóellenőrzést eredményezett.

A neoabszolutizmus évtizedeiben a magyar liberális politikai elit számára a sajtószabályozás terén a sajtószabadság elvét deklaráló, a sajtótermékek terjesztését megelőző rendőri vizsgálatot nem ismerő és esküdtbíróságot előíró 1848. évi 18. tc. jelentette az igazodási pontot. Ezzel szemben Forgách Antal kancellár és Pálffy Móric helytartó – a februári pátens értékeléséből fakadó politikai nézetkülönbségük ellenére – a perszonáluniós célkitűzések helyett az államjogi kompromisszumok elfogadására igyekeztek hangolni a közvéleményt, miközben az 1862. év decemberében, a birodalom nyugati felére elfogadott sajtótörvény hatályon kívül helyezte az 1852. évi rendeletet, jelentősen enyhítve a sajtóellenőrzést. A szerző az 1862–1865 közötti, azaz az említett három szabályozásról alkotott sajtóirányítási és -felügyeletbeli véleménykülönbségeket nem csupán a három fő döntéshozó szerv (magyar kancellária, Helytartótanács, rendőrminisztérium) levelezései, törvénytervezetei alapján ismerteti. A jogi szabályozás és a napi politika közötti feszültségekről kapott képet az azokra adott magyarországi reakciók (például magánlevelezések, naplórészletek, újságcikkek), valamint a miniszter- és államtanácsi álláspontok, illetve a bécsi minisztériumokkal és más központi szervekkel történő érintkezés részletes bemutatásával teszi teljessé.

Deák Ágnes a szakirodalom és az újonnan feltárt levéltári források alapján összeállított sokszínű tablóban ábrázolja az udvart kiszolgáló, illetve az udvar politikai érdekeit képviselő

hivatalnokréteg tagjait, rövid pályaképekben felvázolva a politikai beállítottságukat és személyiségjegyeiket. Így például Kelemen Mór helytartótanácsi, majd kancelláriai fogalmazóról nem csupán liberális, sőt demokrata múltjából kapunk képet, de Mikszáth Kálmán tolmácsolásában magunk elé képzelhetjük a „komoly, hallgatag férfit", a „pontos, szorgalmas tisztviselőt" is. A Kecskeméthy Aurél szerint „fontoskodó, fondorkodó, okos kis szamár" Okolicsány Zsigmondról, a pedáns helytartótanácsi titkárról pedig kiderül, hogy sem a kemény hangvétel, sem az irónia nem állt távol tőle. A szerző a korabeli lapok körképében ugyanezt a többoldalú megközelítést követi. A rövid laptörténetek mellett közölt összefoglaló statisztikák ugyanis a kortársak véleményével, megjegyzéseivel, utalásaival kiegészítve kerülnek az olvasó elé. Így a legfontosabb adatokon (műfaj, kiadó, szerkesztő), számokon (összesített adatok, előfizetők) túl az azokra reflektáló, a korabeli magyar irodalomban is meghatározó szerepet játszó személyek (például Arany János, Eötvös József) megszólaltatása az irodalom–sajtó–politika hármasának komplex képét nyújtja.

A szerző a kötet második nagyobb egységében (5–7. fejezet) a bécsi sajtópolitikát mint az egyik meghatározó kormányzati eszközt, valamint a kormányzat által támogatott, megtűrt és tiltott sajtótermékek vizsgálatát helyezi kutatásának középpontjába. A korábbi, 1850-es évek kézi vezérlésű, a bécsi kormányt képviselő hivatalos lapjait felváltó félhivatalos periodikák pénzügyi, szellemi feltételeinek, valamint a velük kapcsolatos, egymástól azonban eltérő kormányzati elképzeléseknek, igényeknek szinte kizárólag levéltári kutatásokra épülő, részletgazdag ismertetéséből kiderül, miért és hogyan került 1864-re ismét előtérbe a centralizáltabb sajtóirányítás terve. A félhivatalos lapok függetlensége ugyanis nem váltotta be a hozzáfűzött kormányzati reményeket, így azok hivatalossá szervezése mellett döntöttek. Jóllehet Pálffy helytartó és az új kancellár, Zichy Hermann hasonló, rendteremtő habitusa révén az átszervezés politikailag sikeres volt, pénzügyileg és hatás tekintetében deficitet eredményezett, nem hozta meg a várt eredményeket. A folyamatot a szerző élethűen szemlélteti is a két, ugyancsak primer források által ismertetett félhivatalos-hivatalos lap, az *Ungarische Nachrichten* és a *Sürgöny*, illetve az esetleges vagy rendszeres kormányzati támogatást élvező lapok (például a *Pesti Hirnök*) történetének a bemutatásával.

A Monarchia nyugati felének opportunitásával szemben a magyarországi sajtópolitikában a szigorú tiltás érvényesült. Ezt támasztja alá – a szabályozás összehangolására tett próbálkozásokon túl – a számos példával hitelesített, tartalmakra vonatkozó magyar tiltólista, a sajtó elleni hatósági fellépések sokszínűsége, a számos sajtóper, továbbá a színdarabok és képi ábrázolások korlátozására irányuló kormányzati intézkedések.

A harmadik, legkisebb egységben (8. fejezet) Deák Ágnes meggyőzően bizonyítja, hogy a Schmerling-provizóriumot követően az 1865 nyarán kibocsátott, szabadabb sajtót biztosító, ideiglenes szabályozás hiába ígért fordulatot, a megélénkülő politikai légkörben – a kisebb módosulások, enyhítések ellenére – a sajtópolitikában változatlan irányelvek és gyakorlatok érvényesültek. Megtartva az előző egység tematikai rendjét, a kormánypropaganda ismertetését követően a szerző a támogatott, majd a tiltott lapokról nyújt részletes képet, egyszersmind személetesen ábrázolja a sajtóban megjelenő műfaji megélénkülést. A (nemzetiségi) röplapirodalom, illetve a sajtóban közölt parlamenti beszédek révén nagyobb teret kapott a politikai nyilvánosság. Egyidejűleg olyan munkák is napvilágot láttak, mint Horváth Mihály *Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben* című műve, amelyet a jelentő ágensek a legveszélyesebb kiadványként értelmeztek, illetve találkozhatunk a magyar kancellária számára 1861 óta adott első közvetlen uralkodói utasítással is.

Műve összegzésében Deák Ágnes nem csupán összefoglalja kutatási eredményeit, hanem a részletesen ismertetett kormányzati sajtópolitikán túl a másik oldal, azaz a kiszámíthatatlanságnak kitett (újság)írók, kiadók, szerkesztők bizonytalan helyzete mellett a némán továbbélő

politikai értékekről és érzelmekről is említést tesz. Bemutatja a bécsi sajtópolitikát kiszolgáló személyek további sorsát, valamint tájékoztat az 1867. évi sajtóban megtapasztalt nehézségekről (például a személyeskedésekig menő bírálatokról, vádaskodásokról) is, előrevetítve a kiegyezés utáni, sajtón túlmutató kihívásokat.

A különböző szempontokból megvizsgált, így újra és újra felmerülő elemek egyre táguló látókörével a szerző olykor kilép a sajtótörténet keretei közül más témák, például a nemzetiségek története, a diplomácia-, jog- vagy az egyháztörténet tárgyalásának irányába. Ez utóbbi erős jelenlétét bizonyítja például, hogy a lapszubvenciónál megjelenő informális főpapi kapcsolatok ismertetésén túl a morálisan és/vagy vallási okokból kifogásolt tartalmakkal szembeni ellenvetésekről, lépésekről ugyancsak információkat kapunk. Diplomáciatörténetileg is érdekes mozzanatok a berlini *Kladderadatsch* című lapból a Miksa főherceg mexikói császárságára tett epés megjegyzések, vagy a Ferenc Józsefet knédlivel szimbolizáló karikatúra is. A szerző az egyes megállapításait, következtetéseit több szempontból, valamint több eset alapján bizonyítja, illetve illusztrálja, rávilágítva ezzel a sokszor önkényesnek és/vagy esetlegesnek tűnő eljárások mögötti törvényszerűségekre. Például mind a hazai, mind a külföldi lapok esetében újra és újra igazolódik a szerényebb publicitással bíró, tudományos jellegű munkák, valamint a nagyközönségnek szánt népszerűsítő könyvek, szépirodalmi munkák közötti döntéshozói különbségtétel.

Deák Ágnes kutatási eredményeit folyamatosan összeegyezteti a kortársak nézeteivel, véleményeivel (főként Jókai Mórával) és a szakirodalom (elsősorban Buzinkay Géza sajtótörténeti munkáinak) eredményeivel. Ennek megfelelően művében a kéziratos források, azaz négy – három hazai és egy bécsi – gyűjtemény anyagain kívül fontos szerepet kapnak a 19. századi (újság)író naplók, visszaemlékezések, a kiadott törvénytárak, a minisztertanácsi jegyzőkönyvek, illetve szigorúan a vizsgált időszak korábbi és legfrissebb szakirodalmára koncentráló szakmunkák. Mindeközben folyamatosan felhívja a figyelmet a források hiánya miatti fehér foltokra is.

Az információ- és részletgazdag kötetben történő tájékozódásban a szerző többféle módon segíti olvasóját. A különböző levéltárak kútfői alapján összeállított statisztikákkal (ilyenek például az egyes lapok példányszámainak, pénzügyi támogatásainak stb. kimutatásai, amelyeket a függelékben közöl) bővíti az olvasók ismereteit. Megadja az általa felhasznált és közölt illusztrációk lelőhelyeit, valamint név- és periodikamutatóval is ellátta munkáját. Világos, tömör stílusban megfogalmazott, forrásokkal alátámasztott, meggyőző megállapításait, eredményeit, továbbá összegző véleményét olykor humoros, frappáns szövegbéli (például a „Hol van Garibaldi, és min töri a fejét? című cikk verte ki nála a biztosítékot") és képi (például szerkesztői párbaj ábrázolása a *Bolond Miská*ban) megoldásokkal is megerősíti, illetve színesíti. A lábjegyzet helyett a főszövegben helyet kapó kiegészítések (kiadók, szerkesztők), magyarázatok (például pénzügyi év) szintén az olvasót segítik, miképpen a második egység bevezető szakaszában a rendszerezést és átláthatóságot biztosító szerzői kérdések–válaszok is.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a korábbi részeredményeket is szem előtt tartó, az 1861–1867 közötti sajtó- és politikatörténet hiánypótlására vállalkozó munka olyan átfogó, közérthető, ám egyúttal mélyreható és sokszínű képet nyújt (méghozzá igényes kiadásban), amely kiinduló alapja lehet a további, akár a speciálisabb könyv- és sajtótörténeti vagy azzal kapcsolatos, más tárgykörű kutatásoknak, miközben képes felkelteni a laikus, szélesebb olvasóközönségnek a téma iránti érdeklődését is.

Bárány Zsófia

Paál Vince
A POLITIKA ÉS A PUBLICISZTIKA VONZÁSÁBAN
Gratz Gusztáv pályafutása

Wolters Kluwer Hungary Kft., Bp. 2018. 481 oldal

A történelemtudomány régi adósságát törlesztette Paál Vince azzal, hogy a dualizmus és a Horthy-korszak egyik kiemelkedő politikusa, Gratz Gusztáv (1875–1946) életútját monográfiában dolgozta fel.

A szerző számára korántsem volt ismeretlen Gratz életpályája, hiszen doktori disszertációját a politikus 1918 utáni munkásságáról írta, valamint emlékiratainak és utolsó történeti művének (*Magyarország a két háború között*) szerkesztésében is jelentős szerepet vállalt. Gratz sokoldalú tevékenységét Paál a megjelent szakirodalomra és eddig nem vagy kevéssé ismert levéltári anyagokra, forrásfeldolgozásokra támaszkodva mutatja be, amelyeket a kötet végi bibliográfiában és a kezdő fejezetben részletez. Ugyanakkor a felhasznált forrás- és irodalomjegyzék imponáló gazdagsága indokolt volna egy jóval részletesebb historiográfiai ismertetőt. A bevezető fejezetben Paál sajnos szinte egyáltalán nem értékeli a Gratz pályafutásáról megjelent munkákat, így nem mutat rá azokra a lényeges különbségekre sem, amelyek például a magyarországi németség egyik vezető személyiségeként is tevékenykedő Gratz megítélésében a szaktörténész Tilkovszky Loránt és a politikus kortársa, a völkisch irányzathoz köthető Johann Weidlein álláspontjai között feszülnek.

A kötet fejezetei alapvetően az életpálya állomásainak időrendi sorrendjében következnek, ám a szerzőnek – ahogy bevezetőjében jelzi – a kronológiát olykor mellőznie kellett, mert Gratz a Trianon utáni időszakban egyszerre több tisztséget is viselt, ennek következtében pedig párhuzamos leírások is szükségessé váltak. Ez a fejezetbontás áttekinthetővé teszi a Gratz életútjában bekövetkező változások bemutatását és politikai munkássága főbb állomásainak elemzését. Ennek ellenére talán szerencsésebb lett volna, ha például a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöki tisztét másfél évtizedig betöltő Gratz hazai németséggel kapcsolatos tevékenységét a szerző egy teljesen különálló fejezetben tárgyalja, hiszen nemzetiségpolitikai szerepvállalása pályafutásának egyik igen aktív időszakát jelentette.

A szerző Gratz életének ismertetését ősei feltérképezésével kezdi, részletesen mutatva be a politikus családi gyökereit, valamint gyermek- és ifjúkorát, hasonlóan, ahogy az életút leírása is a kései utódok alaposan adatolt felsorolásával zárul a mű végén. A könyv egészére jellemzőek az aprólékos, részletgazdag leírások, ami részben érthető, hiszen a szerző az első Gratz-biográfia írójaként az eseményeket kellő alapossággal akarta elemezni (a források ismertetésével), ugyanakkor a bőséges adatközlések egyes részeiben túlírttá teszik a munkát. Így Paál túlzott részletességgel mutatta be például Gratz őseit (27–36.) és iskolaéveit (36–49.), mert ezek lényeges részek ugyan, de tömörebben is leírhatók lettek volna. Bár a kötetben egy jól átgondolt és igen alapos kutatómunka eredményeit olvashatjuk, talán az egyes fejezetek végéről hiányolhatjuk az adott életszakaszoknak és a politikus cselekedeteinek jobb megértését is szolgáló szerzői mérlegvonásokat, következtetéseket, ahogyan ezt Paál például Gratz nemzetiségpolitikai nézeteit tekintve (424–428.), illetve a kötet végén egész pályafutását összegezve (443–448.) meg is tette. Mindazonáltal az olykor túlzó adatrengetegben Paál több lényeges, eddig tényként kezelt ismeretet cáfol, így például Gratz cipszer származását is. A politikus evangélikus ősei ugyanis a 18. században Salzburgból menekültek Pozsonyba és csak néhány évvel Gratz születése előtt, apja lelkészi kinevezése révén kerültek a szepességi Gölnicbányára, ahonnan csaknem másfél évtized múltán már édesapja újabb szolgálati helyére, Kolozsvárra költöztek. Ennek ellenére

iglói gimnáziumi éveinek cipszer szellemisége bizonyosan döntően hatott magyar és német identitásának alakulására.

Paál hitelesen mutatja be Gratz eszmeiségének fejlődését, amelyet gyermek- és ifjúkorának – a szerző által is kiemelt – multikulturális miliője, valamint az a családi és iskolai közeg alapozott meg, amelyben úgy őrizték a német kultúrához való ragaszkodásukat, hogy közben nem váltak hűtlenné magyar hazájukhoz sem. Számára a soknemzetiségű Monarchia jelentette azt a természetes politikai közeget, amelyre politikai pályafutása idején is gyakran hivatkozott. Mindamellett tisztában volt a dualista korszak társadalmi, gazdasági és szociális problémáival, így tevékenyen részt vállalt a rendszer megreformálását célul tűző egyes kezdeményezésekben. Gratznak a *Huszadik Század* alapításában és a Társadalomtudományi Társaságban vitt vezető szerepét, majd a csoporton belüli, szakításhoz vezető vitákat Paál körültekintően, a különböző álláspontokat gondosan ismertetve tárja elénk (a századfordulón zajló polémiák szakszerű bemutatásának jelentőségét az előszót író Pritz Pál is hangsúlyozza). A társaságon belüli szakadás még távolságtartóbbá tette Gratzot a kibontakozó polgári radikalizmussal szemben, és a korabeli politikai elitbe való integrálódása részben ellenreakció is volt Jásziék álláspontjára.

Paál részletesen bemutatja Gratz szerepvállalásait a dualizmus utolsó évtizedében: 1906–1917 között viselt parlamenti képviselőségének időszakát, a Gyáriparosok Országos Szövetsége vezetését, majd külügyminisztériumi osztályfőnökségét, amelyet csak néhány hónapra szakított meg pénzügyminisztersége a rövid életű Esterházy-kormányban. Gratz elsősorban gazdasági jellegű kérdésekkel foglalkozott, amihez fontos diplomáciai megbízások társultak az első világháború idején. Pénzügyi felkészültségével, a külügyek iránti érzékével és kompromisszumkészségével megnyerte a vezető politikai elit nagy részének bizalmát, így gyakran belpolitikai kérdésekben is kikérték véleményét. Ennek ellenére – ahogy Paál is találóan rávilágít – Gratz valójában egyik politikai csoportosuláshoz sem tartozott igazán, gyakran a saját útját járta nemcsak a dualizmus idején, hanem a Trianon utáni időszakban is. Integratív egyénisége a Monarchia bukása után az 1918–1919-es változásokkal szembenálló ellenforradalmi csoportok közötti együttműködést is segítette.

Paál számos forrást felhasználva mutatja be Gratz bécsi követi és néhány hónapos külügyminiszteri időszakát, lépéseit a nyugat-magyarországi kérdés Magyarországnak kedvező rendezésére, jól ábrázolva, hogy mennyire otthonosan mozgott a diplomácia világában. Ugyanakkor a kötetből egyértelműen kiderül az is, hogy szerepvállalása nem tette a kibontakozó ellenforradalmi rendszer feltétlen hívévé, következetes legitimizmusa, valamint liberalizmusa eleve keskeny politikai ösvényt szabott számára.

Aktív részvétele IV. Károly 1921-es visszatérési kísérleteiben – amelyekről Paál pontosan, a történéseket szinte percről percre felidézve ír – megrontotta Gratz kapcsolatát a kormányzattal, büntetőjogi eljárás is indult ellene. Ennek későbbi megszüntetése a bizalom helyreállítását fejezte ki Bethlen István miniszterelnök részéről, aki lehetőséget adott számára, hogy a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöki posztja révén bizonyítsa lojalitását a kormányzat iránt. A szervezet élére Gratzot nemcsak a kormányfői bizalom, hanem német gyökerei és politikai előélete is predesztinálta, hiszen 1917-ig szász választókerület élén állt, külügyminisztersége idején pedig – bár szinte csak jelképesen – a nemzetiségügyi miniszteri posztot is betöltötte. A szerző ugyanakkor jól mutat rá arra, hogy Gratznak a német nemzetiségi kulturális és nyelvi jogok melletti kiállása elsősorban liberalizmusából fakadt, kevésbé volt mozgalmi alkat, szemben az egyesület ügyvezetőjével, a bácskai német gazdacsaládból származó Bleyer Jakabbal, aki – hetilapja, a *Sonntagsblatt* révén is – könnyebben meg tudta szólítani a zömében mezőgazdasággal foglalkozó hazai német népességet. A miniszterelnök Bleyer iránti bizalmatlanságát jelezte Gratz helyzetbe hozása, akinek személye kormányzati és egyházi körökben jóval elfogadottabb volt, mint Bleyeré. A szerző nagy hangsúlyt helyez Gratz

és Bleyer szoros együttműködésének bemutatására, de az események ismertetésekor utal a köztük fokozatosan kialakuló alapvető véleménykülönbségekre is. Hiszen míg Bleyernél – a hazai nemzetiségpolitikában való csalódottsága miatt is – az 1920-as évek második felétől egyre nagyobb szerepet kapott a népközösség (Volksgemeinschaft) elvének képviselete, amely a német néphez való tartozás tudatát emelte ki, egyenrangúnak tekintve azt a magyar államközösség (Staatsgemeinschaft) iránti hűséggel, addig Gratz a népközösség elvéből következő bármiféle külső beavatkozást elítélt és elsődlegesen a magyar állammal való kompromisszumokban látta a nemzetiségi kérdés alakításának eszközét. „Az, hogy én német származású vagyok és német kultúrámhoz ragaszkodom, természetesen nem akadályoz meg abban, hogy politikailag teljesen magyarnak érezzem magam, és ezen hazám érdekei sokkal inkább a szívemen fekszenek, mint a Német Birodalom érdekei. Ha e kettő összeütközésbe kerül, akkor én fenntartás nélkül Magyarország érdekeinek adom az elsőbbséget" – idézi a szerző Gratzot, aki a Gestapo egyik altisztje előtt nyilatkozott így 1944-es elhurcolása előtt, jól fejezve ki alapállását. (426.)

Paál munkájában Gratz elsősorban a kormány és a német nemzetiség közötti közvetítőként jelenik meg, amit a politikus vállalt is. Mediátor szerepe ellenére kész volt ugyanakkor konfliktusokba bonyolódni a német nyelvi és kulturális jogokért a közigazgatással és a kormányzattal, valamint a Népművelődési Egyesületen belül kibontakozó radikális ellenzékével szemben is. Gratz közvetítői szerepe mellett ezt a vitákat gyakran felvállaló magatartását is érdemes lett volna a kötetben nagyobb mértékben hangsúlyozni. A szerző által találóan kétfrontos harcként jellemzett időszakban, elsősorban Bleyer 1933. decemberi halálát követően mutatkozott meg markánsabban Gratz elnöki tevékenysége, amikor véget ért a Bleyerrel való vezetői társutassága, valamint a Népművelődési Egyesületen belül világosabban kettévált a deutschungar- és a völkisch irányzat. Gratz (és társai) törekvéseinek azonban sem a belpolitikai változások, sem az európai politika fejleményei nem kedveztek, így a Volksbund megalakulása után 1938 végén lemondott a Népművelődési Egyesület elnöki posztjáról.

Egyik fejezetcímében Paál találóan jellemzi Gratz politikai pályáját a Horthy-korszak első felében helykeresésként, de ezt a meghatározást lényegében a rendszer teljes időszakára is vonatkoztathatjuk. A nemzetiségpolitika területén és egyes gazdasági/politikai megbízásai kapcsán, valamint 1926-tól a kormánypártban helyet foglaló parlamenti képviselőként Gratz számos kérdésben szorosan együttműködött a végrehajtó hatalommal, de liberális és legitimista nézetei, valamint a dunai államok együttműködésével kapcsolatos elképzelései mégis távolságtartóvá tették a kormánypárttal szemben, ahonnan 1935-ben ki is lépett. A német megszállást követően elhurcolása Mauthausenbe lényegében már egy a politikai elképzeléseit megvalósítani nem tudó politikust érte, akinek pályafutása e tekintetben az 1945 utáni időszakban nem csak korai halála miatt ért véget.

Paál ír a kevesek által ismert szomorú tényről is, hogy az 1946 őszén elhunyt Gratz sírhelyét a Farkasréti úti temetőben néhány évtizeddel később felszámolták, így napjainkban már nem látogatható. (438.) A politikus személye – a szinte kizárólag nemzetiségi politikával foglalkozó és a korabeli németség körében népszerűbb Bleyerrel szemben – a magyarországi német köztudatban is kevésbé van jelen, így nevét nem őrzi múzeum, iskola és egyesület sem. Ám ha csak a hazai németek nyelvi és kulturális jogai melletti elköteleződését tekintjük, illő és indokolt lenne, hogy Gratz nevét is méltó módon örökítse meg az utókor.

Gratz Gusztáv munkásságának megismerésében és emlékének megőrzésében nagy előrelépést jelent Paál Vince munkája, amely forrásokban gazdag, az eddig megjelent anyagokat jól összefoglaló és hasznosító, valós hiányt pótló és a politikus bemutatásához döntően hozzájáruló monografikus munka.

Grósz András

Békés Csaba

ENYHÜLÉS ÉS EMANCIPÁCIÓ

Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991

Osiris – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Bp. 2019. 397 oldal

Békés Csaba monográfiája harminc évnyi kutatómunka szintézise. Létrejötte – a szerző szavaival élve – annak a „levéltári forradalomnak" az eredménye, amely lehetővé tette a hozzáférést az elsődleges források nagy tömegéhez. A nagyszabású elemzés több, mint a magyar külpolitika, de kevesebb, mint a szovjet blokk vagy a kelet–keleti és kelet–nyugati kapcsolatok története. Mindez azt jelenti, hogy a szerző a magyar külpolitikát az összeurópai, kelet–nyugati és a szovjet blokkon belül lejátszódó folyamatok és kölcsönhatások beágyazottságában tárgyalja, többek között olyan egymással összefüggő napirendek fókuszában, mint az NSZK és a keleti tömb országai közötti normalizálódási politika, az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferenciához vezető út és annak következményei. Közvetve a kontinuitás és diszkontinuitás kérdésében is állást foglalva a szerző hangsúlyozza, hogy a külpolitika, a nemzeti függetlenség és a nemzeti érdek fogalma a kommunista diktatúra feltételei között csak akkor értelmezhető, ha azokat nem a demokratikus országok gyakorlatával hasonlítjuk össze. Ehelyett az adott szövetségi rendszeren belül azt érdemes vizsgálnunk, hogy a nyilvánvaló szovjet determináció mellett egy-egy politikai vezetés miként tudta kihasználni a rendelkezésére álló külpolitikai mozgásteret, és ebben az értelemben miként tudta érvényesíteni a szükségszerűen korlátozott nemzeti érdekeit. Az olvasó ehelyütt joggal teszi fel a kérdést, hogy a szerző értelmezésében honnan hová tart annak a magyar külpolitikának csaknem félévszázados utazása, amelynek mind a második világháborút, mind 1956-ot követően szembe kellett néznie mozgásterének drámai megszűnésével, illetve annak a kelet–keleti kapcsolatokra történő redukálódásával. A monográfiában az elemzés a mozgástér teljes elvesztésétől indul, majd a Szovjetunió 1953-tól megvalósuló aktív külpolitikai doktrínájának és a kelet–nyugati enyhülés keretében megvalósuló emancipációs folyamat vizsgálatával folytatódik. Ebben az emancipációs folyamatban Magyarország növekvő mozgástérrel és sajátos, önálló jegyekkel is rendelkező külpolitikai aktorrá válik, annak ellenére, hogy az ország kettős legitimációs deficitje – függés a Szovjetuniótól és a rendszer legitimitásának hiánya – alapjában véve nem változott. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szerző azt mutatja be: miképp vált Magyarország egyszerű csatlósból viszonylagos partnerré, mozgástere növekedésével miként jutott el a magyar külpolitika a rendszerváltozást megelőző „kvázi-semleges" státusig.

A külpolitikai mozgástér elemzése a szerzőnek lehetőséget ad annak bizonyítására, hogy a kelet-közép-európai, Szovjetunió által dominált zárt regionális rendszer korántsem volt homogén, az érdekek, a politikák és a percepciók különböztek, és a külpolitikai döntéshozatal látszólagos külső egysége mögött nem kis mértékben a konfliktusok és a rivalizáló lobbiharcok s ennek megfelelően a politikai mozgástér kihasználásának különböző módszerei és lehetőségei rejlettek. A szerző leleményességét dicséri, hogy számos új fogalmat vezet be a kelet-közép-európai országok külpolitikai magatartásának jellemzésére. Magyarországot a szerző a „konstruktív lojalitás bajnokának" nevezi, és ezt úgy írja le, mint a szovjet vonal hűséges követése, a Szovjetunióval való nyílt viták kerülése, moderátori szerep, rugalmasság és folyamatos alkalmazkodás a szovjet igényekhez a szovjet blokk multilaterális fórumain, ám ezzel egyidejűleg a mindenkori határok folyamatos tesztelése és lazítása az „ami nem tilos (talán) szabad" pragmatizmusa alapján. Találóak a szerzőnek a „virtuális szövetségről" írt gondolatai, amelyek azt kívánják érzékeltetni, hogy a keleti tömb országai a Varsói Szerződés (VSz) és a KGST multilaterális fórumain egyes kérdések mentén változó alkalmi koalíciókat alkottak. Az NSZK-val történő diplomáciai kapcsolatok felvétele kérdésében a szerző az érintett ke-

let-európai államokat a biztonság- és gazdaságorientált csoportokba osztja, ugyanakkor azt is elismeri, hogy a Szövetségi Köztársaság irányában valójában egyetlen ország sem nélkülözte a gazdasági érdekeket.

Az elemzés jól mutatja, hogy a keleti tömb országai – példának okáért Magyarország – olyan szervezeti reformkezdeményezésekkel éltek, mint például a VSz-en belül a külügyminiszterek tanácsának létrehozása. Így a tömbön belüli új koordinációs mechanizmusok és általában az intézmények fejlesztése nem csupán a keleti tömbön belüli politika-csinálás komplexitását, hanem a résztvevő államok mozgásterét és ezzel emancipációs esélyeiket is növelte. Valójában a VSz létrejötte is az intézmények útján megvalósuló emancipációra nyújtott lehetőséget, írja a szerző, és ilyen módon a VSz nem csupán a kelet-közép-európai államok ellenőrzésére szolgált. Ebben az emancipációban Békés szerint a Szovjetunió 1953 utáni aktív külpolitikája korlátozottan, de partneri szerephez juttatta a keleti tömb országait a kelet–nyugati, a kelet–keleti és kelet–déli kapcsolatokban egyaránt, a fejlődő világ irányában. A Szovjetunió ugyanis felismerte, hogy egy páneurópai biztonsági konferencia, pontosabban egy európai kollektív biztonsági és együttműködési rendszer létrehozásával a második világháború utáni de facto területi hódításait és az általa támogatott kommunista rendszereket multilaterális keretben de iure legitimálhatja, ahogy az európai status quo megosztottságát is. A szovjet vezetés tehát felismerte, hogy stratégiai céljai érdekében a kelet-közép-európai országok nyugati bilaterális politikáit is a saját szolgálatába kell állítania akár azon az áron is, hogy egykori csatlósait partnereinek kell tekintenie. A recenzens hozzáteszi, hogy a szándékolt stratégiai célok nem szándékolt következményekkel is jártak, mivel a kelet-közép-európai országok az európai biztonság és együttműködés szovjet stratégiájában nem csupán saját részérdekeiket ismerték fel, hanem bilaterális nyugati diplomáciájuk útján a történelmükből és geopolitikai sajátosságaikból származó páneurópai összetartozást is, melyet a szerző egy összeurópai „virtuális közösség" létrejötteként fogalmaz meg. Ezt tükrözi a Közép-Európa újrafelfedezéséről szóló vita, amelyről a kötetben éppen úgy kevesebb szó esik, mint a Helsinki-folyamat ambivalenciájáról, amely egyszerre jelentette a status quo megerősítését, ám a status quón belüli „békés változás" s ezzel az együttműködés, az aktív koegzisztencia-politika staus quójának kialakulását is, amely a kelet-közép-európai rendszerváltozással aszimmetrikus folyamattá vált. A szerző helyesen mutat rá, hogy a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok beépültek a kelet-közép-európai államok újratermelési folyamataiba, s ezzel a belső stabilitás forrásává váltak. Emellett a szovjet minőségi rakétacsere nyomán a NATO 1979. évi, úgynevezett kettős határozata válaszul a tárgyalásokon kívül az új amerikai közepes hatótávolságú atomfegyverek telepítését is kilátásba helyezte, s ezzel a nukleáris háborútól mint „közös ellenségtől" való általános fenyegettség megnövekedett Európában, és ez tovább erősítette a VSz államainak a katonai tömbökön túlnyúló összeurópai tájékozódását. Az így kialakult feszült helyzet egyúttal gyakorlati példa a szerző álláspontjának igazolására, miszerint a hidegháború és az enyhülés nem lineárisan egymást követő periódusok voltak, hanem 1945–1991 között a hidegháborúban az „antagonizmus és a kooperáció" párhuzamosan mindig jelen volt, s ezért az afganisztáni szovjet intervenciót követő 1979–1985 közötti időszakot nem lehet „kis hidegháborúnak" nevezni. Ekkor a VSz számos állama már nem minden esetben követte a szovjet–amerikai viszonyban végbement negatív változásokat, hanem a belpolitikai stabilitás igényeitől vezettetve és a Helsinki záróokmány bázisára alapozva aktív diplomáciát folytatott a kelet–nyugati kapcsolatok folytonosságának fenntartása érdekében.

Fontos kiemelni a szerző elemzésében az emancipáció fogalmának egy további értelmezését. Békés Csaba arról ír, hogy az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején minőségi változás következett be a magyar külpolitika alakításában. A külpolitika meghatározása és egy-egy külpolitikai döntés ugyan továbbra is az MSZMP Politikai Bizottságban, ám az előkészítés, lebonyolítás, kezdeményezés és javaslattétel területén lényegi változás következett be. A külügyi

apparátus szerepe megnövekedett, ám a sokoldalú tárgyalások intenzitása egyszerűen kinőtt a Politikai Bizottság fennhatósága alól és bizonyos értelemben önálló szerepet kapott. A külügyi munka professzionalizálódásának megindulása nem kis mértékben az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletnek (EBEÉ) és a Helsinki-folyamatnak volt köszönhető, hisz – teszi hozzá a recenzens – ez egy új típusú multilateralizmus és egy új biztonságfogalom kialakulását jelentette. Sőt, e sorok írója az 1970-es évek kezdetén maga is tanúja lehetett az első magyar *think tank*, az egykori Magyar Külügyi Intézet létrejöttének, bizonyítva, hogy a külpolitika-csinálás bizonyos értelemben társadalmasodott: az EBEÉ-folyamat keresletet teremtett olyan szakterületek kutatói számára, mint a nemzetközi jog, diplomácia, biztonságpolitika, nem kevésbé a nemzetközi gazdasági és kulturális kapcsolatok.

A szerző elemzésének egy további fontos megállapítása, hogy a magyar külpolitika mozgásterét az 1960-es évek közepétől nem csupán a Szovjetuniótól való függés, hanem ennél bonyolultabb hármas determináció határozta meg, amelyben a Nyugattól való növekvő függés mellett a sajátos érdekek érvényesítéséért folytatott össz-kelet-közép-európai lobbiküzdelem nem csupán Moszkvával, hanem egymással szemben is mind nagyobb szerepet kapott. A szerző azt állítja, hogy a három tényező fokozatosan hasonló súlyúvá vált, ám ennél a pontnál kívánatos lett volna – legalább illusztrációs szándékkal – néhány olyan gazdasági és pénzügyi adatsort idéznie, mint a külkereskedelemben való nyugati hányad, az eladósodás mértéke, valamint a vegyes vállalatok számának növekedése stb. A recenzens így nagyobb hangsúlyt helyezett volna a gazdasági tényezők szerepének bemutatására, túl azon, hogy a kis országok külpolitikájának mindig nagy a gazdasági tartalma, és a kereskedelempolitika sokszor a külpolitika előtt járt. A recenzens szerint hasonló okokból nagyobb figyelmet érdemel a magyar szakirodalomban már jelentős mértében feldolgozott *eladósodás* jelensége is: főként Magyarország 1982. évi belépése a Világbankba és a Valutalapba, s ezzel az adósságszolgálati (kül)politika kialakulása teremtett új helyzetet, többek között a szándékolt és nem szándékolt hatásai miatt. Számos elemzés szerint ezzel a fordulattal a keleti és nyugati függés „egyensúlya" felborult, ám ami legalább ennyire fontos: az eladósodás egyszerre volt a Szovjetunió által dominált zárt regionalizmusból való kitörés és paradox módon a nyugati világtól való függőség növekedésével a külpolitikai mozgástér bővülésének eszköze, valamint ez volt a rendszer sajátos kudarcának is a forrása, mivel az eladósodás egyszerre szolgálta a valódi reformok elkerülését és a rendszer meggyorsult erózióját.

A levéltári adatbázisok alapján a szerző meggyőző érveléssel bizonyítja a ma már fősodratúnak tekinthető véleményt, miszerint a kelet-közép-európai régióban az átalakulás elfogadása Gorbacsov részéről nem jelentette a szovjet érdekszféra feladását, sőt, 1991 tavaszáig a nyugati hatalmak sem támogatták a régió függetlenségi törekvéseit, de még a semlegességet sem. A VSz-t és a NATO-t egyaránt az európai stabilitás pilléreinek tekintették, mi több, az új demokratikus kormányokat is a VSz tagság elfogadására ösztönözték. A nyugati hatalmak és Moszkva – mint írja a szerző – a szakirodalomban a finn státusú semlegesítésként értelmezett regionális finnlandizálásban voltak érdekeltek. A nyugati hatalmak a kelet-közép-európai kapcsolatokat Gorbacsov támogatása érdekében alárendelték a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolataiknak. A hibrid megoldás, tehát a szovjet érdekszféra fenntartása és a nyugati típusú berendezkedés egyidejűsége valójában az MSZP-nek mint stabilitási tényezőnek a támogatását jelentette, míg a nyugati hatalmak az új demokratikus pártok kialakulásában az etnonacionalista múlt feltámadásának veszélyét látták. A szerző találóan utal arra, hogy a nyugati hatalmak nem számoltak azzal, hogy 1991 decemberében a Szovjetunió váratlanul összeomlik, viszont úgy emlékeznek, mintha kezdettől fogva támogatták volna a régió függetlenségét.

Könnyű dolga van a recensnek, ha a már említetteken kívül a kötet további újdonságaira kell felhívnia a figyelmet. A szerző ugyanis könyve első tizenhét oldalán összefoglalja elem-

zésének általa újnak tekinthető negyven megállapítását, támaszkodva az elsődleges források alapján végzett kutatásaira. Csupán illusztrációként, a figyelem felkeltése érdekében célszerű ezek közül néhány értelmezésre felhívni a figyelmet. Békés Csaba szerint Kelet-Közép-Európa szovjetizációja sem oka, sem következménye nem volt a hidegháborúnak, a szovjet blokkon belüli válságok nem voltak valódi hidegháborús válságok, a keleti szerződések idején az 1938. évi müncheni szerződés „ex tunc", azaz visszamenőleges hatállyal történő érvénytelenségéért fellépő csehszlovák diplomácia valójában az első bécsi döntés következtében magyar részről is lemondást követelt az etnikai revízióval létrejött status quóról. Sok olvasó számára bizonyára újdonsággal szolgál, amikor a szerző a Péter János vezetésű magyar diplomácia 1965–1966. évi titkos közvetítéséről ír a vietnámi háború tárgyalásos befejezése érdekében, vagy amikor azt fejtegeti, hogy Kádár János Brezsnyevnek és Kosziginnek elmondta: akár tetszik, akár nem, Moszkva szuverenitása is korlátozott, mivel hazai döntéseiknél a szovjet vezetőknek a teljes szovjet blokk érdekeit is figyelembe kell venniük.

Békés Csaba monográfiája a magyar külpolitikáról nem csupán az érdeklődő akadémiai közösségnek ígér érdekes és újszerű, adott esetben polémikus olvasmányt, hanem hasznos adalékokkal szolgálhat a második világháború utáni magyar külpolitika oktatásához is.

Kiss J. László

Deák András Miklós – Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor

MENEDÉKBEN

Amerikai diplomaták Mindszenty bíborosról, 1957–1970

Magyar Napló, Bp. 2019. 840 oldal

A Somorjai Ádám több évtizedes, nagyszabású forráskiadó munkálatainak részeként megjelent kötet aktualitását és különös érdemét a kísérőtanulmányt író szerzőtárs, Zinner Tibor mindenekelőtt abban határozza meg, hogy az a korábbi kiadványoktól eltérően nem Magyarországon, hanem az Egyesült Államokban őrzött, nem magyar nyelvű forrásokat közöl (a szövegeket Deák András Miklós fordította). A hatalmas (33 ív terjedelemben közzétett) levéltári forrásanyag tükrében a bíboros 15 évnyi (5437 napos) követségi tartózkodásának számtalan, eddig ismeretlen mozzanata tárul az olvasó elé, így bepillantást nyerhetünk a menedék közeli világába is. A kutatás dimenzióit érzékelteti, hogy a közreadók a budapesti amerikai követségi anyag 3884, a Kelet-Közép-Európai Ügyosztály 620, valamint a Központi Iratok 1028 dokumentumából válogathattak. A forrásokból kirajzolódik, hogyan működött az amerikai diplomácia magyar vonala az 1950-es évek végén és az 1960-as években, továbbá a mindennapok szintjén követhetővé válik a State Departement és a budapesti külképviselet munkakapcsolata. A gazdag forrásanyag alapján rekonstruálható, hogy a menedék 15 éve alatt hogyan alakult az amerikai és a magyar kormány, továbbá a Vatikán és Mindszenty kapcsolata, illetve az amerikai diplomácia viszonyulása Mindszentyhez. A kötet bepillantást nyújt a követségi/külügyi apparátus hétköznapjaiba s az amerikai külügyi tárca szerkezetébe, a pápa és a bíboros államtitkár, valamint a vatikáni diplomaták tevékenységébe, továbbá Franz König bíboros és a bécsi amerikai nagykövet kapcsolódó aktivitásába.

*Szerkesztői előszava*ban vállalkozásuk célját Somorjai Ádám a Mindszenty személyére vonatkozó források rekonstruálásában jelöli meg. Megállapítja, hogy a rendelkezésre álló doku-

mentáció bősége miatt nem valósulhatott meg az évről évre haladó kronologikus forrásközlés, ezért a tematikus válogatás mellett döntöttek, elkülönített blokkban tömörítve az Apostoli Szentszékkel folytatott követségi levelezés anyagát, valamint az amerikai elnököknek és vezető politikusoknak írt leveleket.

A kötet különösen izgalmas és értékes részét alkotja a *Duty Log*, az ügyeletes tiszt kézikönyvének két (az eredeti angol és magyar) nyelven történt megjelentetése, amely igazi levéltári inventáriumként betekintést nyújt az érintett diplomaták szempontjaiba, egymás közötti kapcsolattartásába. Szabályozza a váratlan helyzetekben, a bíboros rendkívüli kezdeményezése esetén szükségessé váló halaszthatatlan teendőket, amikor az apparátus nem tartózkodik az épületben s az ügyeletes tisztnek kell azonnal cselekednie. A jogi tanácsadó bejegyzésében megállapítja: „A bíboros státusza nyilvánvalóan rendkívül kényes kérdést jelent – ugyanúgy, mint a követség helyzete – mindaddig, amíg a bíboros ott marad a menedékben."

Deák András Miklós a maga *Bevezető*jében az amerikai apparátus munkastílusát jellemezve azt emeli ki, hogy a vezetők és a munkatársak feltűnő nyitottságot mutattak egymás gondolatai iránt, a beosztottak szabadon kifejthették véleményüket. Kommunikációjukban ismeretlen volt a hivatalos vonalhoz történő ragaszkodás kényszere, az utasítások merev követése, a mellébeszélés, és úgy általában jellemző volt a bátor kezdeményező javaslatok megfogalmazása. Az amerikai diplomácia világosan látta és sosem tévesztette szem elől a magyar vonal prioritásait, „az amerikai–magyar kapcsolatok alakulását előbbre valónak gondolták Mindszenty bíboros sorsánál", ami távolról sem jelentette azonban azt, hogy ne éreztek volna felelősséget a jövőjéért. A menedékes helyzetének kezelése során abból az alapelvből indultak ki, hogy az életveszély elől menekülő Mindszenty „humanitárius alapon" kapott menedéket (refuge), s következetesen kerülték a menedékjog (asylum/azilium) kifejezés használatát. A magyar viszonyok között eligazodva jól ismerték a Kádár-rendszer gondolkodását, s azt lépéseik meghozatalakor messzemenően figyelembe vették. A bíborost átmeneti vendégnek tekintették, és bár megkülönböztetett figyelemben és maximális udvariasságban részesítették, valójában mégis olyan kényszerhelyzetet teremtettek számára, amelyben nem engedélyezték a külképviselet bázisán végzett politikai vagy egyházi tevékenységét. Mindszenty sajátos világát kiválóan érzékeltette Alfred Puhan nagykövet megállapítása, mely szerint „igen mély emberi tragédiáról van szó, és ahelyett, hogy egyszerűen úgy tennénk, mintha a dolgok megváltoztathatatlanok lennének, szeretné megnézni, van-e lehetőség az előrelépéshez".

Zinner Tibor *Amiről alig tudtunk valamit, avagy amit eddig elhallgattak* című, 62 oldal terjedelmű tanulmánya a források alapján levonható legfontosabb tanulságokat összegzi, amikor meglévő ismereteket megerősít, módosít/árnyal, illetve új felismerésekre irányítja a figyelmet, kronologikusan haladva a hercegprímás külképviseletre történő bemenekülésétől az eltávozásáig, tematikus csomópontok köré csoportosítva elemző mondanivalóját. A kialakult alaphelyzet lényegét abban határozza meg, hogy Mindszenty „utolsó szabadságharcosként" tollával igyekezett küzdeni „rab nemzete" fiaiért és leányaiért. Magatartását messzemenően befolyásolta az enyhülési politika következetes elutasítása, mivel szerinte az „nem szolgálja sem országa ügyét, sem az enyémet". Írásainak tartalma nem esett egybe a Nyugat változó világpolitikai irányával, sőt attól folyamatosan távolodott, s a hidegháború oldódása dacos ellenállást váltott ki belőle.

Mindszenty a washingtoni kormány hajthatatlansága miatt alkalmazott követségi szigor jegyében nem kapott engedélyt 1958-ban a pápaválasztó konklávén való részvételre, nem jutott el hozzá a meghívó 1959 nyarán a II. Vatikáni Zsinatra, nem kaphatta meg a Vatikánból küldött pápai és bíboros államtitkári üzeneteket sem, azaz nem kívánták elősegíteni a Szentszék és a bíboros közötti kommunikációt, és az általa írt levelekből is csak néhány jutott el a washingtoni címzettekhez. Az amerikai külügyminiszter, Dulles 1957-ben azt is megtiltotta, hogy az egyházi személyek közül bárki felkereshesse. Meglátogatását szigorú rendszabályok korlátozták (s tették

csaknem lehetetlenné). A bezártságát súlyos lelki konfliktusok közepette elviselni kénytelen bíboros számára a külvilágtól elszigetelő karantén alternatívájaként csupán a követség elhagyása, a magyar hatóságok előtti önfeladás kínálkozott. Az elszigeteltség gyötrelmes érzésének felerősödésével „hozzáállása megkeményedett". Nem akarta elhagyni Magyarországot, de jellemével nem tartotta összeegyeztethetőnek, hogy a Kádár-rezsimtől amnesztiát kérjen, fogadjon el.

A menedék ügye, a bíboros esetleges önkéntes távozása (egyszerű kisétálása a külképviseletről) „a kezdetektől visszatérő témája volt a hivatali iratforgalomnak", melynek alapján Zinner megállapítja, hogy mindaz, amit a napi politikai célú, szenzációt hajszoló blöffök „az évek során a közvélemény elé tártak, gyakorta […] nem állt köszönő viszonyban sem a valósággal". A csapdahelyzetből a kitörés lehetőségét villantotta fel, hogy Ausztria keleti nyitása jegyében az osztrák–magyar kapcsolatok normalizálására törekvő Bécs közvetítő szerepre ajánlkozott. A Szentszék valójában folyamatosan érdekelt volt a bíboros menedékes helyzetének megszüntetésében, de csak akkor kívánt szerepet vállalni benne, amikor azt a magyar fél kész elősegíteni: tehát a kezdeményezést Budapesttől várta. Az amerikai politika lényege mindeközben Mindszenty teljes elszigetelésére irányult politikai és egyházi ügyekben egyaránt. Franz König bíboros 1963. április 18-án megvalósuló látogatásához csak azzal a feltétellel voltak hajlandók hozzájárulni, ha annak célja egyértelműen az, hogy rábeszélje Mindszentyt Budapest elhagyására. Agostino Casaroli először 1963. május 8-án találkozott Mindszentyvel, azért, hogy megismerje a valós helyzetet. 1964 márciusában kétszer is meglátogatta őt, hogy megpróbálja rávenni az együttműködésre. Közben szeptemberben aláírta a magyar állammal kötött részleges megállapodást, ami a bíboros erős kritikáját váltotta ki: mindenekelőtt a legális iskolai vallásoktatás biztosítását, valamint a papi hivatás gyakorlásának garanciáját hiányolta belőle. Kétségbeesésében a bíboros ismét komolyan foglalkozott az önfeladás gondolatával.

Zinner hangsúlyozza, hogy Mindszenty mindenképpen hercegprímás akart maradni, az amnesztiát nem fogadta el, hanem ragaszkodott ártatlansága kinyilvánításához. Miután 1963 júniusában nem vehetett részt a VI. Pált megválasztó konklávén, ősszel levelet írt a pápának, amelyben félreérthetetlenül leszögezte: Rómába távozásának feltétele a magyar egyház és az állam viszonyának megnyugtató rendezése. Július 9-én levélben fordult az amerikai külügyminiszterhez, amelyben egyértelműen érzékeltette: átértelmezte a menedékben maradás feltételeit és immár hosszabb távra rendezkedett be.

Az idő múlásával Mindszenty egyre izgatottabban és türelmetlenebbül foglalkozott emlékiratai publikálásának problémájával. Miután a kiadási jog körüli bonyodalmakat, majd a menedékkessel az 1960-as évek elejétől a diplomáciai csatornákon keresztül kapcsolatot kiépítő Zágon József pápai prelátus szerepét bemutatta, Zinner Tibor kiemeli, hogy az érintettek körében általános félelmet keltett a Vatikánt és Washingtont egyaránt keményen bíráló s a magyar kormány szempontjából is kellemetlen információkat tartalmazó *Emlékiratok* sorsa. Mindezek miatt is halogatták a tárgyalásokat a bíboros távozásáról. Eredeti elképzelése szerint a feljegyzéseket Mindszenty Amerikába kívánta eljuttatni és elzárkózott attól, hogy a Vatikánba továbbítsák azokat. Königet kívánta megnyerni arra, hogy a menedék alapszabályainak megszegésével, a diplomáciai mentességgel visszaélve segítsen a könyv kicsempészésében. A történet érthetően Washington tiltakozását váltotta ki a Szentszéknél.

Ismeretes, hogy Mindszenty József a törvényes kormány legitim utódjának tekintette magát és hercegprímásként felelősnek érezte magát a koronaékszerek megőrzéséért, így visszatérően sürgette a hiteles érdemi tájékoztatást azok állapotáról. Mivel a magyar kormány is felvetette az ereklye visszakérését, a bíboros követelte, hogy adott esetben azt a Vatikánnak adják át, és arra az esetre, ha mégis Kádár kapná meg, ismételten azzal fenyegetett, hogy távozik a követségről.

A magyar fél 1965. október 5-én jelezte hajlandóságát az amerikai kormánynak az előfeltételek nélküli tárgyalások megkezdésére. Washington megpróbálta Mindszenty betegségét

(kiújuló tuberkolózisát) felhasználni a bíboros Vatikánba költözésének kieszközlésére, ám a menedékes egészségének gyors javulása levette a napirendről a kezdeményezést. Tovább fokozta ugyanakkor a problémát, hogy a hercegprímás nem vonatkoztatta magára azt a pápai nyilatkozatot, miszerint a bíborosoknak 75 éves korukban vissza kell vonulniuk. Novemberben a pápához írt levelében a budapesti börtönbe történő visszatéréssel is fenyegette és jelezte: nem kíván külföldre távozni, hanem valamiféle nemzetközi középületben töltené el azyliumát.

Mindszenty merev hozzáállását felerősítette az amerikai nagykövet, Martin Hillenbrand megérkezése Budapestre 1967. október 20-án. Washington gesztusából a bíboros ugyanis azt olvasta ki, hogy az Egyesült Államok kapitulált Kádár előtt. A felháborodott hercegprímást ismét König bíboros próbálta jobb belátásra bírni, és az önfeladás szándékáról lebeszélni. A bizalmas konzultáció során Mindszenty a magyar–vatikáni tárgyalások alakulását, mindenekelőtt Budapestnek a feltételezett távozásához való viszonyulását illetően félreértette bécsi partnerét, amihez jelentős mértékben hozzájárult a sokoldalú tárgyalások rendkívül bonyolult, szövevényes háttere. Ekkor ugyanis – mutat rá Zinner – „számos forgatókönyvíró tevékenykedett az amerikai mellett a bécsi, budapesti, római műhelyekben", más-más prioritást tartva szem előtt.

Az önfeladás gondolatának elejtését illetően a döntő hatást a bécsi bíboros által hozott vatikáni üzenet gyakorolta Mindszentyre, amely félreérthetetlenné tette számára: a szabad eltávozás előfeltételét a Szentatya szilenciumra vonatkozó parancsa képezné. „Fizikailag szabad ember lehettem volna, de a számat örökre befogták volna […]. Ezért sokkal jobb, ha a hátralevő éveimet nem csukott szájú szabad emberként, hanem fogolyként élem meg, (de) nyitott szájjal" – világított rá döntése belső motivációira. Gondolkodása alakulását ugyancsak befolyásolta Zágon József érvelése, amely arra irányította a figyelmét, hogy a tervezett távozása akkor lenne méltó a múltjához és szolgálná egyháza érdekeit, ha az „nem önös érdekből, hanem vallási alapon, a Szentatyának engedelmeskedve" történne meg. Zágon levele arra a döntő jelentőségű változásra is emlékeztette, hogy „az egyház vezetői félredobták a kardot, csatározás helyett a rábeszélés és a párbeszéd jött divatba". Mindeközben pedig megtörtént tíz új egyházi tisztségviselő kinevezése Budapesten, majd a főpapok közös eskütétele, ami egyértelműen érzékeltette a bíboros elszigetelődését a magyarországi egyházi életben. Ebben a helyzetben erősítette fel Washington az arra irányuló törekvését, hogy a Szentszék beszélje rá a hercegprímást: mondjon le „az egyház egészének javára" s ezzel mozdítsa elő, hogy az immár negyed százada vezető nélküli magyar katolikus egyház kormányozhatóvá váljon.

Összegzésében Zinner Tibor hangsúlyozza, hogy a végső megoldás kimunkálásában mindvégig érvényesült az Egyesült Államok és az Apostoli Szentszék teljes egyetértése. A diplomaták „lépésről lépésre taposták ki a hidegháborúból az enyhülés felé vezető ismeretlen ösvényt", és ehhez a folyamathoz kapcsolódott a Vatikán keleti politikája. Az előrehaladást azonban a közép-európai status quót egyre inkább elismerő amerikai hozzáállást elutasító bíboros merev, olykor sajátos zsarolási módszereket is alkalmazó magatartása sokáig komolyan akadályozta, míg végül a kegyetlen valóságba beletörődő, önmarcangoló döntés megszületett.

Ez a hallatlanul bonyolult, összetett és ellentmondásos folyamat rekonstruálható az ismereteinket számos új elemmel gazdagító forrásválogatás alapján. A Mindszenty József pályáját bemutató – hatalmasra duzzadt – szakirodalom számára a műben megjelentek lényeges új felfedezésekkel szolgálnak. A dokumentumok értelmezését és felhasználását, valamint az olvasó tájékozódását jelentős mértékben megkönnyíti a precíz szerző- és tárgymutató, a szereplőket röviden bemutató életrajzok, valamint az alapos szakirodalmi összeállítás.

Erdődy Gábor

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bárány Zsófia PhD, tudományos munkatárs
MTA-OSZK Res Libraria Hungariae 19. századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhely, Budapest

Deák András Miklós kandidátus, ny. főiskolai docens
Budapest

Deák Nóra könyvtárvezető
ELTE BTK Angol–Amerikai és Germanisztikai Szakkönyvtár, Budapest

Erdődy Gábor az MTA doktora, egyetemi tanár
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Erős Vilmos PhD, egyetemi docens
DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Forgó András PhD, egyetemi docens
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Frank Tibor az MTA rendes tagja, professor emeritus
ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet, Budapest

Glant Tibor PhD, egyetemi docens
DE BTK Angol–Amerikai Intézet, Debrecen

Grósz András PhD, szerződéstári referens
KKM Subsidium Kft., Budapest

Kiss J. László kandidátus, professor emeritus
BCE Nemzetközi Tanulmányok Intézete, Budapest

Lévai Csaba PhD, egyetemi docens
DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Mikó Gábor PhD, tudományos munkatárs
MTA – SZTE – HIM – MNL OL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, Budapest–Szeged

Molnár Antal az MTA doktora, igazgató
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest

Peterecz Zoltán PhD, főiskolai docens
EKE BMK Anglisztikai és Amerikanisztikai Intézet, Eger

Sárándi Tamás muzeológus
Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely

Somorjai Ádám OSB kandidátus, emeritus vatikáni levéltáros
Pannonhalma

Soós István kandidátus, ny. tudományos főmunkatárs
Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

HUNGARY AND THE UNITED STATES: HISTORICAL CONNECTIONS AND IMPACTS

Tibor Frank: Introduction 469

Csaba Lévai: Considerations on the Comparison of the American (1776) and Hungarian (1849) Declarations of Independence 475

Tibor Glant: At the Crossroads of Relief and Diplomacy: The Establishment of US–Hungarian Relations in 1919 495

Zoltán Peterecz: Royall Tyler and the Hungarian Financial Crises in the Interwar Years 519

András Miklós Deák – Ádám Somorjai OSB: The First American "Host" of József Cardinal Mindszenty: The Budapest Years of Chargé d'affaires Garret Ackerson, Jr. 1957–1961 535

Nóra Deák: Signs of hidden guilt: Richard Nixon's role in the reception of Hungarian refugees in the United States 565

STUDY

Gábor Mikó: The Opportunities of the Anti-Ottoman Offensive in the Early Sixteenth Century: The Attempt to Reconquer the Castles of Srebrenik, Sokol, and Tešanj in 1513 577

HISTORIANS

Vilmos Erős: István Szabó (1898–1968) in the Hungarian historical literature 621

IN MEMORIAM

Anton Schindling (1947–2020) (*András Forgó – István Soós*) 645

BOOK REVIEWS

Márta Fata – András Forgó – Gabriele Haug-Moritz – Anton Schindling (szerk.): Das Trienter Konzil und seine Rezeption im Ungarn des 16. und 17. Jahrhundert (*Antal Molnár*) 647

Sorin Mitu: Az én Erdélyem. Történetek, mentalitások, identitások (*Tamás Sárándi*) 650

Deák Ágnes: Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867 (*Zsófia Bárány*) 654

Paál Vince: A politika és a publicisztika vonzásában. Gratz Gusztáv pályafutása (*András Grósz*) 657

Békés Csaba: Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991 (*László Kiss J.*) 660

Deák András Miklós – Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor: Menedékben. Amerikai diplomaták Mindszenty bíborosról, 1957–1970 (*Gábor Erdődy*) 663

AUTHORS OF THIS ISSUE 667